

## प्रास्ताविक दोन शब्द.



दोन वर्षांपूर्वी मी न्यायमूर्ति तेलंग यांचे चरित्र लिहून प्रसिद्ध केले. ते घाचून माझ्या एक दोन मित्रांनी मला सुचविले की, चरित्रांतला तपस्विलाचा भाग कांहीं कमी करून त्याला जरा संक्षिप्त स्वरूप दिल्यास त्याचा विद्यार्थिवर्गास फार उपयोग होईल. त्याप्रमाणे संक्षिप्त आवृत्तीचा हस्तलेख मी तयार केला व सुमारे सहा महिन्यांपूर्वी मुंबई युनिव्हर्सिटीचे मुख्य अधिकारी, मेहेरबान रजिस्ट्रार साहेब, यांना पत्र लिहून विनंति केली की, सदरील माझे पुस्तक अभ्यास-मंडळापुढे ( बोर्ड ऑफ स्टडीज पुढे ) ठेवावे व त्यांनी ते पसंत केल्यास मॅट्रिक्युलेशन परीक्षेकरिता ते कृपा करून नेमावे. त्याप्रमाणे युनिव्हर्सिटीने हे संक्षिप्त चरित्र पुढील सालच्या मॅट्रिक्युलेशन परीक्षेकरिता नेमले जावईल मी त्याचा आभारी आहे.

मूळ चरित्रांतील, फक्त विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने कमी करता येण्यासारखा तपशील असेल तेवढाच कमी केला आहे. बाकी मुख्य व महत्वाचा भाग संक्षिप्त चरित्रांत कायम ठेवण्यांत आला आहे.

रास्ते पेठ, पुणे, }  
ता. २ एप्रिल १९३१. }

श्री. ना. कर्नाटकी.

नामदार न्यायमूर्ति  
काशिनाथ त्रिंबक तेलंग  
यांचें चरित्र.  
( संक्षिप्त आवृत्ति )



लेखक,

श्रीनिवास नारायण कर्नाटकी,

१. गुरुवर्य डॉ. सर रा. गो. भांडारकर यांचें चरित्र,
२. ना. न्या. का. त्रि. तेलंग यांचें ( मोठें ) चरित्र,
३. डॉ. भाऊ दाजी लाड यांचें चरित्र,  
या पुस्तकांचा कर्ता.



किंमत एक रुपया

काशीनाथपंत यांचा सन १८५० साली तारीख ३० आगष्ट रोजी एका मध्यम स्थितीतल्या संभावित अशा सारस्वत ब्राह्मणकुळांत जन्म झाला. त्या दिवशीं गोकुल अष्टमी होती. काशीनाथपंत यांचे आजोबा रामचंद्रपंत. त्यांस चार मुलगे होते. त्रिवकराव, बापुभाई, नानाभाई व चरथा एक. त्यांपैकी शेवटचे दोन पूर्वांच मृत झाले होते. बापुभाई यांना दोन मुलगे, एक कृष्णराव व दुसरे काशीनाथपंत. म्हणजे बापुभाईचे काशीनाथपंत हे द्वितीय अपत्य होत. त्रिवकरावांना पुत्रसंतान नव्हतें. म्हणून त्यांनी काशीनाथपंतांना दत्तक घेतले. त्यामुळे ते पुढें काशीनाथ त्रिवक तेलंग या नांवानेंच प्रसिद्धीस आले.

काशीनाथपंतांचे कोणी एक पूर्वज एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभास गोव्यांतून मुंबईत काहीं धंदा पहाण्याकरितां आले होते. पुढें बऱ्याच पिढ्या गेल्यावर रामचंद्रपंत यांचा मुंबईतील एका इंग्लिश कंपनीशी संबंध जुळून आला. फॉर्ब्स कंपनी म्हणून मुंबईस त्या वेळी व्यापारी असत. त्या कंपनीशी रामचंद्रपंतांच्या वेळेपासून तेलंगांचा—असिस्टंट मॅनेजर या नात्याने—संबंध असे. त्रिवकराव, बापुभाई व पुढें कृष्णराव असे तिघेहि त्या कंपनीत नोकर होते.

काशीनाथपंतांचे बडील व चुलते हे हल्लीच्या दृष्टीने काहीं फारसे शिकलेले नव्हते. घर सांगितलेल्या व्यापारी कंपनीत काम करण्यास पुरे इतकें त्यांचें इंग्लिश शिक्षण झालेलें होतें. परंतु ते फार सद्गुणी असून व्यवहारदक्ष व संभावित असत. काशीनाथपंतांच्या मातुग्री फार शांत व गोड स्वभावाच्या होत्या व तेच त्यांचे गुण काशीनाथपंतांमध्ये उतरले होते असें म्हणतात.

काशीनाथपंतांच्या वयास पांच वर्षे होतांच त्यांना एका गांयडी शाळेंत पाठवण्यांत आले. ते प्रथम दिव्यारपंत दत्ते यांच्या व मग महादेव

पंतोजी यांच्या शाळेत जाऊं लागले. इतक्या लहान वयांत देखील काशी-  
नाथपंतांचे आपल्या अभ्यासाकडे चांगले लक्ष असे. त्यामुळे ते आपल्या  
गुरुजींचे मोठे प्यार असत. त्यांच्या वयाप्रमाणे त्यांना थोडा मस्करी  
आवडत असे व इटीदांडू, आठ्यापाठ्या हे खेळही ते खेळत असत.  
फक्त त्यांना केव्हां केव्हां पोटदुखीपासून मात्र त्रास होई. असो. पण  
त्यांच्या लहान वयांतील बुद्धिमत्तेवरून त्यांना “ बालवृहस्पति ” हें नांव  
सहज शोभून जात असे. त्यांचा वर्गांत नंबर नेहमी वर असे. वार्षिक  
परीक्षेत बक्षीस ठरलेले असे. त्यांच्या वेळीं रा. सा. विश्वनाथ नारायण  
मंडलीक व रा. व. नारायणभाई दांडेकर हे इन्स्पेक्टर होते. त्या दोघां-  
च्याही हातून काशीनाथपंतांना अनेकदा बक्षिसे मिळालेली होती. ते  
दोघेही गृहस्थ काशीनाथपंतांची हुषारी पाहून कौतुक करीत असत.

काशीनाथपंतांचे मराठी शिक्षण पुरे होताच ते वयाच्या नवव्या वर्षी  
एल्फिन्स्टन हायस्कुलांत इंग्रजी शिकण्याकरितां जाऊं लागले. त्या वेळीं  
त्यांचे वर्गशिक्षक रा. शांताराम भोगेश धुमे हे होते, व मिस्टर डब्ल्यू. एच.  
स्मिथ हे प्रिन्सिपॉल असून मि. आर्देसर फ्रामजी मूस हे सुपरिटेंडेंट होते.  
कांहीं दिवसांच्या अनुभवानंतर मूस शेटजींनी “ हा मुलगा पुढे प्रसिद्धीस  
आल्याशिवाय राहणार नाही ” असे भविष्य केले होते. ते खरे ठरून  
पुढे तेलंग जेव्हां अँडव्होकेट झाले, पुढारी झाले, शेट दादाभाई, मेधा  
यांच्या बरोबर काम करूं लागले, शेवटीं हायकोर्टाचे जज झाले तेव्हां तो  
प्रकार पाहून मूस शेटजींना आपला एका काळचा विद्यार्थी इतक्या योग्य-  
तेस चढला म्हणून कौतुक किंवा अहंमानाचा अभिमान वाटत असे. असो.  
काशीनाथपंत हे शाळेत असतांना वर्गांतील अभ्यासाचीच नुसती पुस्तके  
वाचून रहात नसत. तर त्या विषयावरील आणखी दुसरी पुस्तके वाचून  
ते आपले ज्ञान वाढवीत असत. याचा परिणाम अर्थात् वर्गांत गुरुजींनी.

विचारलेल्या प्रश्नांस काशीनाथपंत जीं उत्तरे देत असत त्यांवरून स्पष्ट दिसत असे. अशा अभ्यासी मुलाबद्दल गुरुजींना कौतुक वाटल्यास नवल काय ! ही जी अभ्यास करण्याची संवय काशीनाथपंतांनीं अगदीं लहान व्यापासून आपल्यास लावून घेतली तीच पुढें त्यांच्या बुद्धीच्या विकासास व कार्यक्षमतेस कारणीभूत झाली. शाळेत कोणतेही काम निघो, विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीनें त्या कामासंबंधानें काशीनाथपंतांची तयारी नाही असें सहसा कधीं घडलें नाहीं. त्यामुळे विशेषतः परीक्षेच्या वेळीं अभ्यास फार म्हणून अगर वेळ थोडा म्हणून त्यांची केव्हांही धांदल उडाली नाही. उलट केव्हां केव्हां ऐन परीक्षेच्या दिवसांत किंवा परीक्षेच्या एकदोन दिवसांपूर्वीं ते बुद्धिबळें खेळत असल्याचेंही आढळून येत असे ! सन १८६१ सालीं मिडल स्कूलच्या परीक्षेत त्यांना इंग्रजी भाषेंतील प्राचीण्याबद्दल एक बक्षिस मिळालें ! त्या बक्षिससमारंभाचे वेळीं इंग्रजी कविता म्हणण्याचे कामीं काशीनाथपंतांचीच निवड करण्यांत आली होती. त्यांची कविता म्हणण्याची रीत जमलेल्या मंडळीस पसंत पडून सर्वांनीच त्यांचें कौतुक केलें. मिस्टर एडमंड बर्क हे त्या वेळीं प्रिन्सिपॉल होते. त्यांनीं या मुलाची हुपारी पाहून त्याला—काशीनाथपंतांना—एकदम मध्यें एक वर्ग टाकून वर—तिस-रीतून पांचवीत—चढविलें ! पुढील वर्षीं—सन १८६२ मध्यें—देखील परीक्षेत काशीनाथपंतांना पुन्हा बक्षीस मिळालें. याच सुमारास त्यांना मराठी कवितेची गोडी लागली आणि ती कविता चांगली समजण्याकरितां संस्कृत शिकलें पाहिजे असें त्यांना आढळून आलें. तेलंग पुढें जे मराठी व संस्कृत कवितेमध्ये प्रवीण किंवा वर्डस्वर्थ—टेनिसनच्या कवितेचे रसिक मर्मज्ञ म्हणून प्रसिद्ध झाले, त्याचें मूळ येथें सांपडतें. असो. संस्कृत शिकलें पाहिजे असें एकदां मनानें ठरवल्याबरोबर तेलंग त्या उद्योगास लागले व त्या कामीं त्यांना त्यांचें मित्र व सहाचार्या श्रीपाद बाबाजी ठाकूर यांची

थोडीशी मदत झाली. उभयतां मग यज्ञेश्वर चिमणाजी शास्त्री सुरतकर यांच्याकडे संस्कृत शिकण्याकरितां जाऊं लागले. त्या वेळीं संस्कृत शिकण्याची हल्लींच्यासारखी सोय नव्हती. फक्त हॉवर्डच्या प्रायमरचे संस्कृतांत केलेले भाषांतर शिकायें लागे. पण तेवढ्यानें तेलंगांचें समाधान होत नसे. सवव त्यांनीं बापुशास्त्री यांच्या बगीत जाऊन पाणिनीचीं सूत्रें म्हटलीं व खासगी रीतीनें लघु कौमुदी व इतर कांहीं संस्कृत पुस्तकें यांचा अभ्यास केला. त्यामुळें शाळेंत त्यांचे इंग्लिश व संस्कृत हे दोन विषय उत्तमपैकीं असत. फक्त त्यांचा गणित हा विषय मात्र जरा कच्चा असे. त्या वेळीं हायस्कुलांत विनायक जनार्दन बापट व नारायण महादेव ऊर्फ मामा परमानंद हे दोघे शिक्षक होते. त्यांनीं काशीनाथपंतांना गणित विषयांत मदत केल्यामुळें ह्यांची बरीच सोय झाली. तेलंग हे जात्याच बुद्धिमान् असल्यामुळें कोणताही विषय त्यांतील एकदां खुब्या समजल्या-वर त्यांना आपलासा करून घेण्यास मुळींच उशीर लागत नसे. त्यामुळें ते थोड्याच दिवसांत गणित विषयांत देखील चांगले तरबेज झाले. फक्त त्यांचें व्यायामाकडे अगर मोकळ्या हवेंत खेळण्याकडे मात्र असावें तितकें लक्ष नसे. अगदीं लहान वयांत ते इटीदांड वगैरे खेळ खेळत असत. पण पुढें बुद्धीच्या विकासाकडे जसें त्यांचें जास्त जास्त लक्ष लागूं लागलें, तसें शरीरसामर्थ्य वाढविण्याकडे लागलें नाहीं. असो.

याप्रमाणें अभ्यास करून काशीनाथपंत हे सन १८६४ या सालीं मॅट्रिकची परीक्षा पास झाले. त्या परीक्षेंत ते व ठाकूर हे दोघे संस्कृत घेऊनच पास झाले. संस्कृत ही दुसरी भाषा घेऊन मॅट्रिक परीक्षेंत पास झालेले तेलंग व ठाकूर हेच पहिले विद्यार्थी होत ! त्या वेळीं हायस्कुलांत मिस्टर जेफेसन हे प्रिन्सिपॅल होते. त्यांनीं काशीनाथपंतांना प्रो. मॅक्स-मुल्लरचा “ संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहास ” हें पुस्तक बक्षीस दिलें.

तेलंग हे हायस्कुलांत शिकत असत तेव्हा त्याचे काहीं जिनलग मि असत. काशीनाथपत हे स्वभावानेंच मोठे आनंदी व प्रेमळ असल्यामुळे त्याचें सर्वांशींच जमत असे. तरी त्याची हायस्कुलांत पांच सहा जणांची जूट असे. काशीनाथ ( तेलंग ), श्रीपाद ( ठाकूर ), गजानन ( भाटन डेकर ), रामजी ( तुल्लु ), व जमशेटजी ( दलाळ ) हे सगळेच जण एकमेकांशीं फार मित्रत्वानें वागत असत व एकमेकांस शक्य ती मदत करीत असत. त्यात मग कॉलेजात अहमदाबादेहून अंबालाल ( देसाई ) येऊन मिळाले. पारशी व गुजराथी हिंदु विद्यार्थी यांचें काशीनाथपतांच्या इतकें दुसऱ्या कोणीच दक्षिणी हिंदूनें प्रेम संपादन केलें नव्हतें. ह्या सर्व मंडळींमध्ये हुशार असे तेलंगच असत. आठराव्याच्या किंवा महिन्याच्या नेहमीं परीक्षेत त्यांचाच नंबर वर असे, पण त्याबद्दल कोणालाच विशाद अगर मत्सर वाटत नसे. कारण तेलंगांचा घर नंबर येणार हें ठरल्या-सारखेंच असे.

तेलंग हे वर्गातील केवळ अभ्यासाचीच तेवढी पुस्तके वाचून तस राहात नसत हें मागे सांगितलेंच आहे, त्यामुळे त्यांचें शाळेंतल्या वेळे-पासूनच निस्तृत वाचन असे. त्यांच्या वेळीं एक मोहरी पुस्तकविक्रया जुन्या पुस्तकांचें ओझे पाठीशीं बांधून दररोज यात्रयाचा व हायस्कूल-मधील वाहेरच्या बाजूस जिन्याच्या पायथ्याशीं ठाणें मांडून बसावयाचा. काहीं विद्यार्थी त्याचीं गिऱ्हाईकें असत. त्यांची अशी रीत असे की, एकाचा विद्यार्थ्यानें त्या पुस्तकविक्रयाकडचें एकादें इंग्रजी पुस्तक—एकादी कादंबरी, किंवा कविता अगर एकादें चरित्र—आठ किंवा दहा आण्यांला विकत घ्यावयाचें आणि तें वाचून झाल्यावर दुसऱ्या दिवशीं तें पुस्तक बदलून दुसरें घ्यावयाचें व त्याबद्दल फक्त एक आणा द्यावयाचा ! या

सबलतीचा काशीनाथपंतच खूप फायदा घेत असत. त्यामुळे त्यांचे इंग्रजी वाङ्मय वरेंच वाचून होई.

याप्रमाणे मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण पुरे होऊन परीक्षा पास झाल्यावर सन १८६५ पासून काशीनाथपंत हे एल्फिन्स्टन कॉलेजांत जाऊ लागले. त्या वेळी कॉलेजांत ह्यूलिंग्स, कॅडी, हैन्स, बुल्हर व ऑग्डेनहॅम हे प्रोफेसर होते. काशीनाथपंतांना पहिल्याच वर्षी जुनियर स्कॉलरशिप मिळू लागली व पुढच्याच वर्षी एप्रिलमध्ये त्यांना सीनियर स्कॉलरशिप मिळाली. सन १८६६ या वर्षी त्यांची एम्. ए. ची परीक्षा पास होऊन त्यांना आणखी एक स्कॉलरशिप, “ राजा ऑफ धार ” च्या नावाचे बक्षिस व इंग्लिशमध्ये “ गणपतराव विठ्ठल ”चे बक्षीस इतकी पारितोषिके मिळाली. सन १८६६ सालच्या परीक्षेत डॉ. मांडारकर हे संस्कृतचे परीक्षक होते. संस्कृतच्या परीक्षेतील प्रश्नांची उत्तरे काशीनाथपंतांनी समाधानकारक रीतीने दिलेली पाहून डॉ. मांडारकर फार खुप झाले व त्यांना त्या तरुण विद्यार्थ्याच्या हुशारीबद्दल कौतुक घाटले. असो. सन १८६७ मध्ये म्हणजे आपल्या वयाच्या सतराव्या वर्षी काशीनाथपंत बी. ए. च्या परीक्षेत पास झाले व सन १८६९ साली ते इंग्लिश व संस्कृत घेऊन एम्. ए. झाले. पुढे सहाच महिन्यांनी त्यांनी “ भगवानदास पुरुषोत्तमदास ” संस्कृत स्कॉलरशिपची परीक्षा देऊन ती स्कॉलरशिप मिळविली. त्या वेळी ही परीक्षा विशेष महत्त्वाची गणली जात असून ती फार कठीण असे. असो. त्याच साली त्यांची एलएल्. बी. ची परीक्षा पास होऊन त्यांनी दोन्ही—एम्. ए. व एलएल्. बी. या पदव्या एकदमच घेतल्या. मध्यंतरी सन १८६८ साली ते एल्फिन्स्टन हायस्कुलमध्ये वासुदेव गोपाळ सोमण यांच्या जागी दोन महिने संस्कृतशिक्षकाचे काम करीत होते, पण इतक्यांत चॅटफील्ड साहेबांनी त्यांची एल्फिन्स्टन



कॉलेजांतील सीनियर फेलोच्या जागेवर नेमणूक केल्यामुळे तेलंगांना तिकडे जावे लागले. तिकडे त्यांनी शिकविण्याचे काम करून हायकोर्टात अॅडव्होकेटच्या परीक्षेच्या टर्म्स भरण्यास सुरवात केली. त्या वेळी अॅडव्होकेटची विशेष प्रकारे परीक्षा घेण्यांत येत असे. ती परीक्षा सन १८७२ मध्ये काशीनाथपंत उत्तम प्रकारे पास होऊन ते अॅडव्होकेटच्या धंद्यास लायक झाले. याप्रमाणे सन १८६७ पासून १८७२ पर्यंत काशीनाथपंतांनी कॉलेजांत फेलोच्या जागी काम करून अॅडव्होकेटची परीक्षा दिली व ती पास होतांच सन १८७२ मध्ये ते हायकोर्टात आपला धंदा करू लागले.

काशीनाथपंतांचा कॉलेजांतील अभ्यासक्रम कशा प्रकारे चालला होता यासंबंधाने इकडे चार शब्द लिहिणे पाहिजेत. कॉलेजांतील अभ्यासाचा काळ हा अनेक दृष्टींनी अत्यंत महत्त्वाचा असतो. त्या काळांत ज्या संवयी लागतात, जी घ्येयें ठरतात, जे खेद जमतात, जे गुण संपादन केले जातात, त्यांचा बहुतेक पुढील सर्व आयुष्यक्रमावर परिणाम होण्याचा संभव असतो. म्हणजे ती मनुष्याच्या विचारार्थादृष्टीतील एक चांगली संधि असते. तिचा सदुपयोग करणे हें प्रत्येक विद्यार्थ्याचे कर्तव्य आहे. या दृष्टीने पाहिल्यास काशीनाथपंतांचा कॉलेजांतील अभ्यासाचा काळ हा अत्यंत महत्त्वाचा होता यांत शंका नाही. न्या. तेलंग हे आपल्या महाराष्ट्रीय लोकांपैकी आधुनिक काळांतील एक अत्यंत विद्वान्, धोर व कर्तव्यगार असे पुरव होऊन गेले. त्यामुळे त्यांची तरुणपणातील अभ्यासाची रीत, त्यांनी त्या वयांत आपल्यास लावून घेतलेल्या चांगल्या संवयी, वगैरे गोष्टीकडे आमच्या तरुण लोकांचे वितर्क लक्ष जाईल तितके चांगले. सर्वांनाच तेलंगासारखे होता येईल असे नाही. परंतु

त्यांचे उदाहरण नजरेपुढे ठेवून बागल्यास त्यापासून तरुण पिढीतील कोणत्याही माणसाचा फायदा झाल्याशिवाय राहणार नाही.

काशीनाथपंतांच्या वेळीं ईंग्रजी शिक्षणपद्धत इकडे सुरू होऊन थोडेच दिवस झालेले असल्यामुळे ती बाल्यावस्थेत होती व अशा वेळीं हॉवर्ड, सर अलेक्झँडर ग्रँट, वर्डस्वर्थ, चॅटफील्ड वगैरे सारखे विद्वान् व उदार-मनस्क प्रोफेसर लोक आमच्या मंडळींस लाभल्यामुळे ते त्यांना अत्यंत सहानुभूतीने वागवून हरेक प्रकारे प्रोत्साहन देत असत. तेलंग कॉले-जांत गेले तेव्हां प्रथम कांहीं दिवस ह्यूलिंग्स साहेब हे प्रिन्सिपॉलच्या जागी होते. ते नुसते विद्वान् होते इतकेच नसून त्यांची कल्पनाशक्ति देखील दांडगी होती. त्यांचा सहवास व संभाषण ही नेहमीं अत्यंत प्रोत्साहक असत. त्यांचा तेलंगांना बराच फायदा मिळाला. ह्यूलिंग्स नंतर चॅटफील्ड प्रिन्सिपॉल झाले. ऑक्सफर्डहून आलेला खराखुरा प्रोफेसर कसा असतो किंवा कसा असावा हे चॅटफील्ड साहेबांनीच आपल्या उदाहरणाने विद्यार्थ्यांसाठी चांगल्या रीतीने दाखविले. मुलांना शिकविण्याची त्यांना इतकी हौस असे की, ते विद्यार्थ्यांना सुटीच्या दिवसांत देखील बोलावीत असत, व तासाचे तास एका बैठकीस शिकवीत असत. ते इतके की, वेकन व ग्रीक तत्त्वज्ञमंडळ यांच्या संबंधाने ते साहेब इतकी टिपणे देत असत की, त्यांनी बऱ्यावर बऱ्या भरून जाव्यात. सुशिक्षणाचे खरे लक्षण म्हणजे साधा पोपाख, विनयशील वर्तन व केवळ ऐहिक (प्रापंचिक) गोष्टींकडे दुर्लक्ष हे चॅटफील्ड साहेबांनीच आपल्या विद्यार्थ्यांस शिकविले. त्यांनी आपल्या शिकविण्याने व वर्तनाने विद्यार्थ्यांना अभ्यास कसा करावा हे उत्तम रीतीने दाखवून त्यांचे शील व नैतिक वर्तन यांना इष्ट प्रकारचे वळण दिले. सारांश, विस्तृत वाचन व शिकस्तीचा उद्योग करण्याची आवड या

गोष्टी निद्यार्थ्यांस चेंटफील्ड साहेबांनींच शिकविल्या. अर्थात् या सर्व शिक-  
विण्याचा काशीनाथपंतांना फायदा मिळाला होता.

कित्येकांची अशी समजूत झालेली आहे की, तेलंगाचा कॉलेजांतील  
अभ्यासक्रम चांगलासा नसावा. कारण ते आपल्या बी. ए. व एम्. ए.  
परीक्षा दुसऱ्या वर्गात पास झाले. पण ती समजूत चुकीची आहे, असें  
तेलंगाच्या दोन सहाय्यापी मित्रांनींच प्रसिद्ध केलेल्या माहितीवरून स्पष्ट  
दिसतें. एम्. ए. परीक्षा पास झाल्यावर सहाच महिन्यांनीं त्या वेळीं  
अत्यंत कठीण म्हणून समजली गेलेली परीक्षा देऊन तेलंगा हे “भग-  
वान्दास पुरुषोत्तमदास” स्कॉलर झालेच होते. त्यावरून केवळ परीक्षा  
पहिल्या वर्गात पास झाल्या नाहींत म्हणून काशीनाथपंताचा कॉलेजांतील  
अभ्यासक्रम चांगला नव्हता असें म्हणता येत नाहीं. त्याच्या दोन मित्रांनीं  
दिलेल्या माहितीवरून पाहता काशीनाथपंताचा अभ्यासक्रम अगदीं सीधा  
व उत्तम असे, आणि प्रोफेसर लोकांचें त्याच्या उद्योगशीलतेविषयी,  
बुद्धिमत्तेविषयी व वर्तणुकीविषयी उत्तम मत असे. इतकेंच नव्हे, तर  
त्यापैकी एक मित्र ( दलाळ ) तर म्हणतात की, ज्या गुणाच्या विकासा-  
मुळें तेलंग पुढें एक विद्वान् व कार्यक्षम पुढारी म्हणून प्रसिद्धीस आले,  
त्या गुणाचीं पूर्वचिन्हें त्यांच्या निद्यार्थीदशेतच दृग्गोचर झालीं होती !

काशीनाथपंताचे ठिकाणीं काही विशिष्ट प्रकारचे गुण होते असें  
त्याच्या मित्रांनीं आपल्या ( कॉलेजांतील ) अनुभवावरून सांगितलें आहे.  
त्यांचा इफडे जरूर उल्लेख केला पाहिजे. उद्योगशीलता अगर अभ्यासी  
स्वभाव हा तेलंगामधला पहिला गुण होता. कॉलेजात असतांना  
मधल्या सुटींत किंवा रिकाम्या तासांत इतर निद्यार्थी खेळ खेळत असत  
अगर गप्पा मारीत असत. पण तेलंग त्या वेळींत नेहमीं एखादें इंग्रजी  
नाटक किंवा फादबरी वाचीत बसलेले असत ! याप्रमाणें मधून मधून

थोडी थोडी फुरसत मिळत असे तिचा उपयोग करून कॉलेजांतील पहिल्या दोन वर्षांत तेलंगांनी स्कॉट, लिटन, डिकन्स व थॅकरे यांच्या सर्व कादंबऱ्या व शेक्सपियर व बेन जॉन्सन यांचीं सर्व नाटके वाचून टाकलीं ! इतकें वाचन करून पुन्हां मधून मधून मित्रांशीं थट्टा, विनोद हे तेलंगांचे प्रकार चालतच असत !

काशीनाथपंतांमधला दुसरा गुण म्हणजे चित्ताची एकाग्रता राखण्याची त्यांना साधलेली हातोटी. त्यांचा अभ्यास चालला असला म्हणजे त्याच खोलीत कोणी गोंगाट केला अगर दुसऱ्या प्रकारानें त्रास दिला अशी त्यांनीं कधीं तक्रार केली नाही व एका विषयांतून दुसऱ्या विषयांत मन घालतांना अगर खेळांतून मन काढून अभ्यासाकडे यळवितांना त्यांना मुळीच प्रयास पडत नसत.

ईश्वरदत्त तैलबुद्धि हा तेलंगांमधला तिसरा गुण होता. त्या गुणामुळे त्यांना शाळेंत किंवा कॉलेजांत कोणताच विषय अवघड वाटत नसे. वास्तविक गणित हा विषय पहिल्यानें त्यांच्या आवडीचा नव्हता; पण त्यांतील शिक्षकांनीं एकदां खुब्या समजून सांगितल्यावर तेलंग हे सहज त्याही विषयांत तरबेज झाले व त्या विषयासंबंधानें त्यांना पुढें कधींच अडचण वाटली नाही.

त्यांचा चवथा गुण म्हणजे त्यांची स्मरणशक्ति होय. एकदां प्रोफेसर ब्लूलिंम्स यांनीं विद्यार्थ्यांना वर्गांतल्या वर्गांत एक पाठ तयार करून म्हणावयास सांगितला. ठाकूरनी (श्रीपादराव) तो सात मिनिटांत म्हटला. तेलंगांनीं पंधरा मिनिटांत म्हटला. नंतर बाकीच्या विद्यार्थ्यांनीं !

तेलंगांमधला पांचवा गुण म्हणजे त्यांच्या बोलण्यांत स्पष्ट दिसून येणारा कोणत्याही असम्य अगर ग्राम्य भाषेचा अभाव, हा होय. त्यांना

थडा, विनोद वगैरे आवटत असे. पण तय्य, हूड स्वभावानुसार एकाद्री शिवी, अपशब्द किंवा प्राम्य वल्पना अशी त्यांच्या बोलण्यांत कधीच दिसून आली नाही.

अगदीं निगर्वा स्वभाव हा तेलंगांमधला सहावा गुण होता. त्यांची “ एक डुपार विद्यार्थी ” अशी प्रथमपातूनच प्रसिद्धी होती. त्यांचे सर्वच विषय चांगले; त्यात इंग्लिश व संस्कृत यांविषयी तर बोलामलाच नको. त्यातूनही त्यांचें इंग्लिश तर नेहमीच चांगलें असे. त्यांचे निबंध व इतर लेखी काम यांविषयी प्रोफेसर लोक नेहमी तारीफ करीत असत. पण त्यामुळे त्यांना गर्वाची पीडा कधीच झाली नाही । त्यांचें इंग्लिश नेहमी उत्तमच असल्यामुळें इतर पुष्कळ विद्यार्थी येऊन त्यांना आपल्या शंका विचारित असत. पण तेलंगांनीं कधी कोणास “ नाही ” म्हटलें नाही की, कधी कोणाजवळ आपल्या डुपारीचा त्यांनीं तोरा मिरविडा नाही ।

एकंदरीत त्यांच्या एका सहाय्यायी मित्रांनीं सांगितल्याप्रमाणें काशी-नाथपंतांचें मन फार उदार व प्रेमळ असे. कॉलेजांत असतांना तर ते सर्वांशीं प्रेमानें वागतच, पण कॉलेजांतील संबंध तुटल्यावरमुद्दां तेलंग आपल्या जुन्या मित्रांना कधी विसरले नाहीत. काशीनाथपंत मग मोठ्या पदवीस चढले व मुंबईचे एक प्रमुख पुढारी झाले. पण त्यांच्या पूर्वीच्या मित्रांपैकी कोणास त्यांच्या साहाय्याची गरज लागल्यास त्याला त्यांचा अनेकदां उपयोग झालेला आहे. फार काय, पण मित्रांचीं कामें त्यांना न कळतमुद्दां तेलंगांकडून केव्हां केव्हां परस्पर विनबोभाट झाल्याची उदाहरणें आहेत । इतकी उदारवृत्ति व सौजन्य अगदीं मिरळा । असो.

एकंदरीत काशीनाथपंतांचा विद्यार्थीदरेंतील जम्यासरुम उत्तमच नव्हे, तर केवळ असामान्य होता. १४ वे वर्षी मॅट्रिक; १७ वे वर्षी बी. ए.;

१९ वे वर्षी एम्. ए.; २० वे वर्षी एल्एल्. बी. आणि २२ वे वर्षी  
 ॲडव्होकेट ! ह्यामुळे तेलंगांची अभ्यासाची रीत, त्यांची तीव्र ज्ञान-  
 लालसा, त्यांचे मित्रांशीं वर्तन वगैरे गुण अनुकरण करण्यासारखे आहेत.  
 यांत शंका नाही.

प्रकरण दुसरें.

तयारी व ध्येयें.



काशीनायपंतांच्या चरित्राच्या पूर्वभागांतील अत्यंत महत्त्वाची व विचार  
 करण्यासारखी कोणती गोष्ट असेल तर ती त्यांनी आपल्या पुढील आयु-  
 ष्यक्रमासंबंधी उच्च ध्येयें ठरवून तीं गांठण्याकरितां केलेली तयारी होय.  
 तीं ध्येयें व ती तयारी ही दोन्ही विद्वत्त्वसूचक होती. वस्तुतः त्यांच्या  
 कुटुंबांत असा विद्वान् व अशीं मोठमोठीं सार्वजनिक कामें केलेला  
 पुरुष पूर्वीं होऊन गेल्याचा दाखला नाही. म्हणजे तेलंगांपुढें आपल्या  
 घरचेंच असें पूर्वींचें उदाहरण नव्हतें. तरी त्यांना आपल्यापुढें उच्च ध्येयें  
 ठेवण्याबद्दलची केवळ स्वयंस्फूर्तीनें बुद्धि झाली व त्याप्रमाणें त्यांनीं आपल्या  
 आयुष्यांत उच्च अशा अनेक बौद्धिक भराऱ्या मारल्या व मोठमोठीं सार्व-  
 जनिक कामें करून ते श्रेष्ठत्व पावले. असो. कॉलेजांत शिकत होते  
 तेव्हांपासूनच त्यांच्या पुढें बाळ मंगेश वागळे व महादेव गोविंद रानडे  
 ह्यांचीं उदाहरणें असल्यामुळे त्यांच्याप्रमाणें ॲडव्होकेट होऊन स्वतंत्र धंदा  
 करावयाचा हें तेलंगांनीं आधींच ठरविलें होतें. हा त्यांचा निश्चय इतका  
 पक्का ठरला होता कीं, त्यामुळे त्यांनीं सरकारी नोकरी आपण होऊन  
 त्या वेळीं चालत आलेली 'नको' म्हटली ! सन १८७१ मध्ये मि. पीलः

हे मुंबईचे “डिरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन” च्या हुयावर होते. त्यांनी महाराष्ट्रात एक व गुजराथेंत एक अशीं दोन हायस्कुलें स्थापन करण्याचें ठरविलें होतें व त्यांनी तेल्ग व दलाळ यांना मुद्दाम बोलावून त्यांना त्या हायस्कुलांतील दरमहा रु. ३०० पगाराच्या हेडमास्तराच्या जागा देऊ केल्या. एक जागा दलाळ यांनी पतकरली. दुसरी तेल्गानीं नाकारली ! तरी पीळ साहेबांनीं तेल्गाना पुन्हा स्वदस्तूरचें पत्र लिहून “जागा रु. ५०० ची व्यवकरच व्हायची आहे, तर नको म्हणू नका,” असें सांगितलें. तरी ती तेल्गानीं नाकारलीच !

काशीनायपत्ताचें असें मत होतें कीं, “मनुष्यानें आपल्या उदरनिर्वाहाचें साधन म्हणून काहींतरी धदा करून बाकीच्या वेळ्यात त्यानें उपयुक्त असा सार्वजनिक व्यवसाय केला पाहिजे. नाहींतर त्याचें जीवित व्यर्थ होय. उदरभर व्यवसायापेक्षा काहींतरी उपयुक्त कार्यं करणें त्याचें कर्तव्य आहे, व त्यानें तें बजाविलें पाहिजे.” याप्रमाणें तेल्ग स्वतः आपलें कर्तव्य बजावीत असत व तें उत्तम रीतीनें बजावीत असत.

“स्वतंत्र धदा व सार्वजनिक कामें”, अशीं आपलीं चेंपें ठरविल्यावर तेल्ग तीं गाठण्याकरिता उत्तम तयारी करण्याच्या उपयोगास लागले. या कामाला निस्तृत वाचन व परिश्रमपूर्वक अभ्यास याचीच अयत जरूर होती, व त्याला तेल्गानीं बी. ए. ची परीक्षा झाल्यानंतर सुरवात केली ! प्रथम त्यांनीं मनाची एकाग्रता साधण्याची सवय व्हावी म्हणून काहीं दिवस भूमिति व बीजगणित यातील प्रश्न सोडविण्याचा क्रम ठेविला तें झाल्यावर त्यांनीं Chillingworth's “Religion of Protestants” या ग्रंथाचे दोन मोठाळे खड घेतले. ते त्यांनीं नुसते वाचून पेंकून दिले, असें न करता त्यांनीं त्यातील सारांश साधकनाथक प्रमाणांसह

आपल्या भाषेत लिहून काढला ! नंतर त्यांनी प्लेटोचे संवाद घेतले. त्यांचादेखील त्यांनी वरीलप्रमाणेच सारांश काढून अभ्यास केला. तदनंतर त्यांनी डॉक्टर स्ट्रॉस (Strauss) यांचा बायबलवरील टीकाग्रंथ घेतला. तो वाचून झाल्यावर काशीनाथपंतांनी भगवद्गीता घेतली. ती त्यांनी वाचून तिचे मर्म समजून घेण्याचा यत्न तर केलाच, पण तिचे रहस्य मनांत पकडू शकले नाहीत म्हणून तिचे त्यांनी इंग्रजीत पद्यात्मक भाषांतर केले. म्हणजे तेलंगांनी इकडे एका कामांत दोन कामे साधून घेतली ! त्यांचा गीतेचा उत्तम अभ्यास झाला व इंग्रजी भाषेवरचे त्यांना प्रभुत्व संपादन करता आले. त्यानंतर तेलंगांनी ब्रह्मसूत्रावरील शाङ्करभाष्य घेतले. या ग्रंथाच्या अभ्यासाने तेलंगांमध्ये वरीच विचार-जागृती होऊन त्यांची धर्मसंस्थांची पूर्वाची मते पुष्कळच बदलली. असो. हा सर्व विशेष प्रकारचा अभ्यास तेलंगांनी एम्. ए. ची परीक्षा पास होण्यापूर्वी केला होता हे लक्षांत ठेविले पाहिजे. ती परीक्षा झाल्यानंतर त्यांनी मनास अधिक शिस्त लावण्याकरिता म्हणून जास्तच खडतर अभ्यास सुरू केला. यांत त्यांचा हेतु एवढाच की, एकाद्या विषयाचा आपणांस सर्व बाजूंनी विचार करण्याची संवय लागावी व आपल्या चिकित्सक बुद्धीला (critical faculty) अधिक कुशाग्रता यावी. याकरिता तेलंगांनी प्रथम जॉन स्टुअर्ट मिल याच्या ग्रंथांचे परिशीलन आरंभिले. याचा परिणाम असा झाला की, तेलंगांचे मन मिलच्या कल्पनांनीच भरून गेले. फार काय, पण त्यांची साधी आणि शुद्ध इंग्लिश भाषा, त्यांची विनतोड विवेचन-शक्ति व त्यांच्या लेखांतून व भाषणांतून दिसून येणारी त्यांना आपली वाजू निःसंदिग्ध रीतीने मांडण्याची साधलेली हातोटी ही सर्व मिलच्याच ग्रंथांच्या अभ्यासाची फळे होत, असे कै. चंदावरकरांनी एके ठिकाणी म्हटले आहे. मिल नंतर तेलंगांनी हक्स्ले, टिंडल, हर्वर्ट स्पेन्सर यांचे ग्रंथ



लक्षपूर्वक वाचले. त्यांपैकी स्पेन्सरचे ग्रंथ तर त्यांना फारच आवडत असत. तदनंतर त्यांनी डार्विनचेही कांहीं ग्रंथ वाचले.

काशीनाथपंतांची अशी पद्धत होती. ते एकादा ग्रंथ वाचूनच तृप्त रहात नसत. त्या ग्रंथाचें मर्म समजून घेण्याकरितां ते त्याच कर्त्याचे दुसरे ग्रंथ वाचीत असत. इतकेंच नव्हे, तर एकाद्या विषयाची एक बाजू दाखविणारे ग्रंथ त्यांनी वाचले म्हणजे त्याच विषयाची दुसरी बाजू समजून घेण्याकरितां ते त्या बाजूचे मग ग्रंथ वाचीत असत. ही अभ्यासाची रीत अनुसरल्याचा असा परिणाम होई की, तेलंगांचीं कांहीं भाषणें व लेख मुद्देसूदपणा व निरुत्तर कोटिक्रम यांनीं इतके भरलेले असत कीं, ते वाचून प्रतिपक्षी, तो कोणीही असला तरी, चीतच होत असे. याची उत्तम प्रत्यंतरे म्हणून तेलंगांचें “ इल्वर्ट विल ” वरील भाषण व “ रामायण-होमर ” आणि “ गीता-वायवळ ” यांवरील दोन विस्तृत निबंध हे केव्हांहि दाखविण्यास हरकत नाहीं.

तेलंगांची आणखी एक अनुकरणीय रीत असे. दुसऱ्या वक्त्याचे विचार बरोबर समजून घेऊन ते आपणांस व्यक्त करतां येतात कीं नाहींत हें पाहण्याकरितां काशीनाथपंत कांहीं दिवस नियमानें प्रार्थनासमाजांत जात असत व तेथील व्याख्यानें, निरूपणें यांकरितां लक्षपूर्वक ऐकून घरी आल्यावर ते तीं लिहून काढीत व मग तीं खुद्द व्याख्यात्यांना दाखवून जरूर तेथें दुरुस्त करून घेत असत. या प्रकारच्या संवयीचा त्यांना पुढें ते सार्वजनिक कामांत पडूं लागल्यावर पुष्कळच उपयोग झाला असला पाहिजे हें उघडच आहे.

सार्वजनिक कामांत पडणाऱ्या माणसांत वक्तृत्वशक्ति असली पाहिजे, हें तेलंगांना चांगलेंच अवगत होतें. त्यामुळे ते कॉलेजांत होते तेव्हांपासून

नच आपली वक्तृत्वशक्ति वाढविण्याचा यत्न करीत असत. सन १८६७ पासून १८७२ पर्यंत ते कॉलेजांत फेलो होते. त्या मुदतींत त्यांनी कॉलेजच्या लायब्ररींतील सर्व पुस्तके चाळलीं होती. प्रथम त्यांना कांहीं दिवस रेनॉल्डसच्या कादंबऱ्या वगैरे पुस्तके वाचण्याचा नाद असे. पण तो पुढें सुटला व मग उपयुक्त व महत्त्वाचीं पुस्तके वाचण्याकडे त्यांचें लक्ष लागू लागलें. त्याचप्रमाणें ते सन १८६६-६७ च्या सुमारास विलायतेंत मोठमोठ्या प्रश्नांसंबंधानें झालेलीं ग्लॅडस्टन, जॉन ब्राइट वगैरे वक्त्यांचीं भाषणें लक्षपूर्वक वाचीत असत. तसेंच कॉलेजांत ते असतेवेळीं तिकडे किंवा अन्य ठिकाणीं ज्या सभा होत असत त्यांत तेलंग नेहमीं भाग घेत असत. आधीं त्यांचें इंग्लिश उत्तम असे. त्यांत त्यांच्या विस्तृत वाचना-मुळें हरएक विषयांसंबंधीं त्यांना भरपूर माहिती असे. मार्गे सांगितलेल्या विशिष्ट प्रकारच्या अभ्यासानें त्यांनीं आपले ठिकाणीं कोणत्याही विषयावर विचारपूर्वक व मुद्देसूदपणानें बोलण्याची व लिहिण्याची पात्रता आणली होती. अशा अविकाराच्या माणसावर ग्लॅडस्टन-ब्राइट यांच्यासारख्या मोठमोठ्यांच्या भाषणांचा परिणाम व्हावा व आपल्याही हातून अशींच इकडे सार्वजनिक कामें व्हावीत असें त्याला वाटावें यांत आश्चर्य नाही. तेलंगांचें मग वक्तृत्व वाढून सार्वजनिक कामांत त्यांचें इतकें तेज पडूं लागलें कीं, कोणी त्यांना प्राचीन रोमन वक्ता सिसिरो याची उपमा देत असत तर दुसरे कोणी तेलंगांचीं भाषणें ऐकून त्यांच्या मुखांतून जॉन ब्राइटचेंच वक्तृत्व स्रवत होतें असें म्हणत असत ! त्यांतूनहि लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे तेलंग जसें इंग्लिशमध्ये चांगलें भाषण करीत असत तसे ते मराठीतही उत्तम रीतीनें भाषण करीत असत. एकदां तर त्यांनीं संस्कृतमध्ये व्याख्यान दिलें होतें असें सांगतात.

इतकी उत्तम तयारी असूनही तेलंग हे फार विनयशील असत. विचार केल्याशिवाय व मनाची खात्री असल्याशिवाय ते केवळ बोलवें म्हणून

कधीच बोलत नसत. सभेचे अध्यक्ष बोलण्याविषयी आग्रह करीत असताना व श्रोते त्याचें वक्तृत्व श्रवण करण्यास उत्सुक झालेले असताना देखील विनयानें “माफ करा” म्हणून तेलगानी बोलण्याचें नाकारल्याची उदाहरणे आहेत.

प्रकरण तिसरें.

अॅडव्होकेटचा धंदा.



सन १८७२ सालीं तेलग जेव्हा अॅडव्होकेटची परीक्षा पास होऊन हायकोर्टांत धंदा करू लागले तेव्हा त्या धंद्याची स्थिति त्याच्या दृष्टीनें फारशी आशाजनक नव्हती. अॅडव्होकेट म्हणजे बॅरिस्टर हें सर्वांस माहीतच आहे. अॅडव्होकेट इकडेच परीक्षा देतात—निदान त्या वेळीं देत असत—आणि बॅरिस्टर हे विलायतेंतील परीक्षा पास होऊन येत असतात. पण धंद्याच्या दृष्टीनें दोघाचा दर्जा सारखाच. असो. तेलग धंद्यास लागले तेव्हा हिंदी बॅरिस्टर फार नव्हते. फेरोजशहा मेथा व यदुदीन तय्यबजी हे विलायतेंतील परीक्षा देऊन मुंबईच्या हायकोर्टांत तेलगाच्या थोड्याच दिवसापूर्वी बॅरिस्टरी करू लागले होते. हिंदु अॅडव्होकेट असे फक्त बाल मंगेश वागळे हे एकच होते. रानडे यांनी सरकारी नोकरी पत्करली होती. अशा परिस्थितीमुळे हायकोर्टांतील सर्व बॅरिस्टरीचा धंदा युरोपीयन लोकांच्या हातात होता. दुसरी एक गोष्ट अशी होती कीं, हिंदी बॅरिस्टर एकादा असला तरी त्याला उत्तेजन देऊन पुढें आणणारे त्या वेळीं हिंदी सॉलिसिटर नव्हते. त्यामुळे हायकोर्टांत त्या वेळीं जिकडेतिकडे युरोपीयन

वॅरिस्टरांचेंच प्राधान्य असे. तेव्हांचें प्रसिद्ध वॅरिस्टर म्हणजे स्कोबल, लॅथम, सार्जेंट हेच होते. अशांचा जबरदस्त कोट फोडून धंद्यांत शिरकाव करूं पाहणें हें काम सोपें नव्हतें. वरील सारख्या अनुभवशीर वॅरिस्टरांपुढें काशीनाथपंत म्हणजे एक अगदींच तरुण, नुकतेच पास झालेले, अनुभव-शून्य असे ॲडव्होकेट होते. तरी अशा निराशाजनक स्थितीतूनच त्यांना आपला मार्ग काढावयाचा होता.

तेलंगांच्या वाजूसही कांहीं अनुकूल गोष्टी होत्या. ते एक बुद्धिमान व हुशार विद्यार्थी म्हणून त्यांची युरोपीयन प्रोफेसर लोक वगैरे यांजमध्यें पूर्वीच प्रसिद्धि झाली होती. दुसरें असें कीं, वेस्ट साहेबांच्या भाषेत सांगावयाचें म्हणजे, तेलंगांच्या ठिकाणीं—Sympathetic faculty—स्वभावसाधर्म्य ओळखण्याची शक्ति असल्यामुळें ते धंद्याला लागल्या-बरोबर थोड्याच दिवसांनीं युरोपीयन वॅरिस्टरांच्या बरोबरीनें काम करूं लागले. तशांतूनही हिंदु लोकांमध्ये तर त्यांचा सर्व वॅरिस्टरांमध्ये सहज छेलेनें पहिला नंबर लागे ! सारांश, सम्यपणाची वागणूक, उद्योगक्षमता, वक्तृत्व, विनयशीलता इत्यादि त्यांच्या ठिकाणीं असलेल्या गुणांच्या योगानें ते सर्वांनाच आदरणीय वाटूं लागले. त्याच सुमारास—सन १८७२ व १८७३ सालीं—तेलंग यांचे “रामायण—होमर” व “गीता—वायबल” या विषयांवरील विद्वत्पूर्ण निबंध प्रसिद्ध झाल्यामुळें त्यांची कीर्ति सहज युरोप—अमेरिका खंडांपर्यंतही पोचली होती ! इतकेंच नव्हे, तर चेन्नै व लॉरिन्सर यांच्या सारख्या प्रसिद्ध पंडितांनीं पुढें आणलेल्या तत्तद्विषयक नवीन कोट्यांना तेलंगांनीं समर्पक उत्तरे दिल्यामुळें त्यांच्या विद्वत्तेबद्दल व संस्कृत भाषाप्रवीणतेबद्दल युरोपस्थ पंडितांनीं देखील माना डोलविल्या होत्या ! त्यामुळें सदर गोष्टींचा त्यांच्या धंद्यावर चांगलाच परिणाम झाला व त्यांची सर्व युरोपीयन व्यवसायवंधूवर साहजिकच छाप बसली.

तेलंगामध्ये आणखी एक विशेष होता. ते एक सस्कृतज्ञ पंडित होते व त्याचें कायद्याचें ज्ञान उत्तमपंकी होतें, या गोष्टी खऱ्या आहेत. पण ते स्वतः हिंदु असल्यामुळे धर्मशास्त्राच्या दृष्टीनें हिंदूच्या अडचणी काय आहेत हें ते आणत असत व त्याच्या मनापर इंग्लिश व इतर वाङ्मय वाचून उत्तम सस्कार झालेला असल्यामुळे ते कोणत्याही गोष्टीचा उदार दृष्टीनें विचार करीत असत. तेलंगाच्या मते हिंदुधर्मशास्त्र म्हणजे कायम ठरामध्ये वसविलेले धर्मपुस्तक नसून त्याला वाढ आहे. त्याच्या अर्गी विकासक्षमता—growth—आहे. त्यामुळे जे नियम हजारों वर्षांपूर्वीच्या समाजास लागू पडत असत ते जशाचे तसे हल्लींच्या समाजास कसे लागू होतील ? हिंदु धर्मशास्त्र हें ज्या वेळीं रचलें गेलें त्या वेळच्या समाजस्थितीच्या दृष्टीनेंच तें रचण्यात आलें आणि तें ठीकच होतें. पण समाजस्थितीतच जर प्रत्यहीं परिवर्तन चाललें आहे तर धर्मशास्त्रातही तदनुसार फेरफार झाला पाहिजे हें ओघानेंच प्राप्त होतें. इतकेंच नव्हे, तर तसा वेळोवेळ फेरफार झाल्याचे धर्मशास्त्रातच दाखले मिळतात व हिंदुस्थानात स्वराज्यच चाहू राहतें तर धर्मशास्त्राच्या नियमात तसे फेरफार होण्याचें कामही पण चालू राहिलें असतें. तशी स्वराज्यातल्या सारखी सगळी प्रस्तुत ब्रिटिश राज्यात मिळत नाही अशी तेलंगानींच एकदा, सर हेनरी मेन याचा आधार देऊन, तक्रार केली आहे ! असो. अशा उदार दृष्टीचा तेलंगानीं अवलंब केल्यामुळे कोणताही हिंदु लोंचा खटला असल्यास ते त्यासम्वानें नुसतें धर्मशास्त्र अगर मूळ स्मृतीच पाहून राहत नसत, तर त्यासमवाच्या टीका, निग्रह वगैरे सर्व उपलब्ध असलेले वाङ्मय वाचून ते मूळधर्मशास्त्राचा उदार मनानें प्रस्तुत परिस्थितीच्या दृष्टीनें अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करीत असत. हें सामर्थ्य तत्कालीन फारच थोड्या वॅरिस्ट्राच्या अर्गी असे. हें तेलंगाचें उदार

घोरण पाहिलें व त्याप्रमाणें ते कोर्टापुढें आधार आणि प्रमाणें देऊन आपली वाजू मांडूं लागले म्हणजे जज लोक खुप होऊन जात असत. अशा प्रकारचा एक “मानकुवरवाई केस” म्हणून प्रसिद्ध असलेला कजा सन १८७६ मध्ये हायकोर्टापुढें आला. तो अत्यंत महत्त्वाचा असून कैक दिवस चालला होता व त्यांत एका वाजूचे मि. फॅरन व मि. चदुदीन हे वॅरिस्टर असून दुसऱ्या वाजूचे मि. स्कोवळ, मि. लॅयॅम व मि. तेलंग असे तीन वॅरिस्टर होते. खटला बरेच दिवस चालून तो अखेर फुलवेंचपुढें—चीफ जस्टिस सर मायकल वेस्ट्रॉप्, जस्टिस सार्जेंट व जस्टिस वेस्ट—यांच्यापुढें—निकालाकरितां आला. त्या खटल्याची हकीकत किंवा दोन्ही वाजूंच्या वॅरिस्टरांनीं पुढें आणलेले मुद्दे किंवा कोटिक्रम हे झकडे निस्तारानें देण्याचें कारण नाहीं. फक्त इतके सांगितल्यास वस्तु आहे की, त्या खटल्यांत स्त्रियांच्या वारसा हक्कासंबंधाचाच मुख्य प्रश्न होता. स्त्रियांच्या हक्कासंबंधानें उदार मनानें विचार करून कायद्याच्या दृष्टीनें त्यांना बरीच स्वतंत्रता ठेवल्याचा मान—हिंदुस्थानांतील सर्व हायकोर्टांचा विचार केल्यास—फक्त मुंबई हायकोर्टाचा आहे, व त्या-बद्दलचें बहुतेक श्रेय, परवां वॅरिस्टर जयकर यांनीं एकदां म्हटल्याप्रमाणें तेलंग, रानडे, चंदावरकर इत्यादि हिंदी न्यायाधीशाचें आहे ! असो. ज्या उदार धोरणानुसार तेलंगांनीं पुढें जज झाल्यावर हिंदुधर्मशास्त्रीय कांहीं प्रश्नांना कायद्याचें स्वरूप दिलें, त्या धोरणाची सुरवात त्यांनीं वॅरिस्टर या नात्यानें काम करतांनाच केली होती हे लक्षांत ठेविलें पाहिजे. सदरील “मानकुवरवाई केस” हें तेलंगांच्या त्या उदार धोरणाचेंच एक उदाहरण आहे. त्या खटल्यांतील तेलंगांच्या भाषणांत मनु, मिताक्षरा, मयूख हे सर्व आधार आलेच होते, पण हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें—मुंबई हायकोर्टाच्या आजपर्यंतच्या निवाड्याच्या दृष्टीनें—स्त्रीला वारसाहक्क आहे हाच त्यांच्या भाषणातील मुख्य मुद्दा होता. असो.

खटल्याचें काम चाळू असताना तेलंगाच्या अगचे काहीं गुण—त्याची निद्वत्ता व त्याचें वक्तृत्व—इतक्या उत्कृष्ट रीतीनें प्रकट झालें कीं, त्याबद्दल सर्गींनींच—मिसेपेकल्सन चीफ जस्टिस सर मायकल वेस्ट्रॉप यांनी आपल्या आसनावरूनच उघडपणें तेलंगाची फार स्तुति केली ! याचा परिणाम असा झाला कीं, हायकोर्टांत पुढें काहीं दिवसपर्यंत वकील—बॅरिस्टर जोकामब्ये २ इतर मडळींमध्यें तेलंगाच्या निद्वत्तेशिवाय बोलण्याचा दुसरा रिपयच नव्हता. वेस्ट्रॉपसाहेब तर कोणीही चांगला मनुष्य भेटल्यास त्याच्याजवळ तेलंगाच्या दुपारीबद्दल तारीफ केल्याशिवाय राहात नसत, अर्थात् स्कोनल वगैरे बॅरिस्टर मडळींनीं तेलंग हे पुढेंमार्गे हायकोर्टाचे जज होतील असें जें त्याच वेळीं भाकीत केलें त्याबद्दल आश्चर्य घाटण्याचें कारण नाहीं, असो. यापुढें तेलंगाचा धदा उत्तम रीतीनें—बॅरिस्टरच्या पुढान्याप्रमाणें—चालावा व त्याची भरभराट व्हावी हें ओघानेंच प्राप्त झालें. त्यामुळें तेलंगाचें हायकोर्टांत वजन इतकें वाढलें कीं, हिंदुलेंचा कोणताही महत्त्वाचा खटला आला, म्हणजे, तेलंगानीं त्यापैकी कोणत्याही पक्षाचें वकीलपत्र घेतलें नसेल तर, जजानीं त्याचा नेहमीं सहा ध्याना. अशा एकाच खटल्याच्या वेळीं तेलंग काहीं कारणानें कोर्टांत हजर नसले म्हणजे वेस्ट्रॉपसाहेबांनीं थोडेंसें त्रिभोदानें म्हणार्चे कीं “घुबवारच्या दिवशीं अॅपेलेट याजला तेलंगानीं कधीं गैरहजर राहतां कामा नये, असा सक्तीचा हुकूम सोडला पाहिजे.” असो. पुढें सन १८८० च्या सुमारास चीफ जस्टिसच्या शिफारशीवरून सरकारकडून तेलंगाना ठाण्याच्या जॉइंट जज्याची जागा देण्यात आली, पण ती तेलंगानीं नाकारली.

तेलंग आपली बॅरिस्टरी करीत असत त्या मुदतींत सन १८८७ सालीं हायकोर्टांत दुसरा एक महत्त्वाचा खटला आला, तो “दादाजी

विरुद्ध रखमाबाई” हा असून तो त्या वेळीं वराच गाजला. त्या खटल्याची थोडक्यांत अशी हकीकत आहे. जनार्दन पांडुरंग या नांवाचा एक पांचकळशी जातीचा गृहस्थ सन १८६७ मध्ये वारला. त्याला एकुलती एक मुलगी होती. तीच रखमाबाई. जनार्दनच्या मरणानंतर त्याची २५ हजार रुपयांची मिळकत रखमाबाईला मिळावयाची होती. जनार्दनच्या विधवेनें सन १८७१ सालीं डॉ. सखाराम अर्जुन नांवाच्या गृहस्थावरोवर पुनर्विवाह केला. अर्थात् बापाच्या मिळकतीची रखमाबाई मालक होऊन ती डॉ. सखाराम यांच्या घरी राहण्यास आली. तिचे तेराव्या वर्षी दादाजी नांवाच्या वीस वर्षांच्या वयाच्या मनुष्यावरोवर लग्न झालें होतें. त्यानें कांहीं दिवस वाट पाहिल्यावर वायकोला आपल्या घरी नांदण्याकरितां म्हणून बोलाविलें. पण तिच्या तोंडें आज एक सत्रव, उद्यां दुसरी, परवां तिसरी असें होऊं लागल्यावरोवर दादाजीनें आपल्या वैवाहिक हक्काची अंमलबजावणी करण्याच्या इराद्यानें हायकोर्टांत दावा मांडला. प्रकरण कोर्टांत गेल्यावर रखमाबाईनें आपल्या कैफियतींत दादाजीविरुद्ध पुष्कळ कारणें दाखविलीं, तें ओवानेंच झालें. तीं कारणें पुराव्यांत खोटी ठरलीं. पण पहिल्या कोर्टानें दादाजीविरुद्ध निकाल दिला. दादाजीनें अपील केलें. अपिलांत खालच्या कोर्टाचा निकाल रद्द होऊन हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें रखमाबाईनें नवऱ्याच्या घरीं गेलें पाहिजे असा हुकूम फर्माविण्यांत आला. त्याप्रमाणें ती न गेल्यास तिला कैदेची शिक्षा भोगावी लागेल असें कोर्टानें ठरविलें. कोर्टाच्या हुक्माप्रमाणें रखमाबाई नवऱ्याच्या घरीं जाईना. अशा वेळीं मुंबईस प्रिन्सिपाल वर्डस्वर्थसाहेबांच्या मदतीनें “रखमाबाई डिफेन्स कमिटी” स्थापन करण्यांत येऊन तिची कैदेची शिक्षा चुकवण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. त्या कमिटींत तेलंग, रानडे वगैरे मंडळी सामील झाली. असो. मुद्याची गोष्ट ही कीं, तेलंग, हे रखमाबाई



तर्फे वॅरिस्टर होते व त्यांनी हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणे तरा प्रकारची फियरिद मांडता येत नाही व इंग्लिश कायदा लागू करून हिंदु स्त्रीला प्रस्तुत-सारख्या वावर्तीत कैदेची शिक्षा होऊ शकत नाही असे कोर्टास सांगितले. तेलंग म्हणाले की, नवरा व वायको यांची कर्तव्ये धर्मने ठरविलेली आहेत व ती कर्तव्ये धर्मनियमांनीच वजाविली गेली पाहिजेत. व्यग्रहार-मयूखाप्रमाणे तशी कर्तव्ये वजावण्यास माग पाडण्याचे साधन म्हणजे राजाळा दंड भरणे होय ! सामाजिक दृष्टीने जी नवरा-वायको यांची कर्तव्ये असतील ती “ जात ” या संस्थेने हवीतर करवून घ्यावीत, पण तरी सक्ती द्यावी कोर्टांना करता येत नाही. प्रस्तुत स्थळी राजाच्या जागी दिवाणी कोर्टे आहेत. पण हिंदुधर्मशास्त्रप्रथात अशा फियरिदीला आधार नाही. याप्रमाणे कोर्टाने निकाल दिल्यास बालविवाहाचा प्रश्न आपोआप सुटेल !

पुढे एका प्रसंगी हाच प्रश्न निघाला असता कलकत्ता हायकोर्टातील न्या. वानर्जी, मद्रासचे न्या. मुत्तुस्वामी आयर व मि. रमेशचंद्र दत्त यांची मते तेलंगांच्या मताप्रमाणेच पडली ! असो. सदरील खटल्यांतील तेलंगांच्या कोटिक्रमाने त्यांच्या स्त्रीनिषेधक हक्कांसंबंधांच्या उदार धोरणाचे स्पष्ट दिग्दर्शन झाले ही गोष्ट खरी, पण या त्यांच्या तरफदारीने त्या वेळी मुंबईतील संबंध हिंदुसमाजांत मोठी खळखळ उडवून दिली यांत मात्र शंका नाही.

याप्रमाणे तेलंगांची धंद्याच्या दृष्टीने एकासारखी भरभराटच होत चालली. पुढे सन १८८९ मध्ये जस्टिस नानाभाई हरिदास यांच्या निधनामुळे हायकोर्टात एक जजाची जागा रिक्त झाली, तेव्हा नामदार तेलंगांची त्या जागेवर नेमणूक झाली ! त्यांना ही भोठ्या मानाची जागा फक्त सतरा

वपें त्यानीं वॅरिस्टरी केल्यार मिळाली. असे उदाहरण मुबईच्या हायकोर्टांत पूर्वीं घडलेलें दुसरें मिळणार नाहीं असें म्हणतात. असो. त्या जागे-वढल्या त्याच्या लायकीचा तर प्रश्नच नव्हता, पण काहीं काहीं गोष्टींचा याच्या वावर्तीत निरक्षण योग जुळून आला होता यात सशय नाहीं. त्याची बुद्धिमत्ता विश्रुतच होती. ते सस्कृतज्ञ पंडित असून त्याचें कायद्याचें ज्ञान उत्तमपैकीं होतें. त्यामुळें त्याच्यानिपयीं हायकोर्टांतील सर्जज्जाना व त्याचप्रमाणें खुद्द गव्हर्नरसाहेब लॉर्ड रे यांना अत्यंत आदर वाटत असे. त्याचें शील उत्तम होतें व त्यानीं पुढारी या नात्यानें सुमारे अठरा बीस वर्षें सार्वजनिक कामें केलेलीं होतीं. पण सर्वांत महत्वाची गोष्ट ही कीं, हे सर्ज गुण जिच्यामध्ये एकटले आहेत अशी एकही व्यक्ति त्या वेळीं हायकोर्टांतील वकील किंवा वॅरिस्टर यामध्ये नव्हती ! त्यामुळें तेलगाचीच हायकोर्टानें व मुबईसरकारनें शिफारस केली व त्याप्रमाणें त्याची विलायतेंतून नेमणूक होऊन आली. तेलग हे जज झाल्यानव्दल सर्वानाच आनंद झाला व इंग्लिश व नेटिव्ह पत्रांनीं त्याचें सारखेंच अभिनंदन केले

काशीनाथपताची स्वतंत्र धदा करून सार्वजनिक कामें करण्याची प्रथमपासूनच इच्छा होती हे मागे सांगितलेंच आहे त्यामुळें सरकारी नोकरी-चागल्या पगाराची-दोन वेळा आपण होऊन चावून आली असताही त्यानीं तिचा अनादर केल्या ह्याचाहि उल्लेख पूर्वीं आलाच आहे. असा खरा प्रकार असूनही तेलगानीं या खेपेस हायकोर्ट जज्याची जागा का पतकरली यानिपयीं लोकानीं त्या वेळीं अनेक तर्क चालविले होते. कोणी एकानें म्हटलें कीं, तेलगानीं ती जागा “ मोठा पगार मिळतो ” म्हणून पतकरली तर दुसऱ्या कोणी तर्क केल्या कीं, “ जागा मोठ्या मानाची ” म्हणून त्यानीं ती पतकरली. तिसऱ्या कोणी सार्वजनिक

हिताच्या दृष्टीनें म्हटलें कीं, तेलंगांनीं आतां सरकारी नोकरी पतकरल्या-  
मुळें ( नुकत्याच म्हणजे चारच वर्षांपूर्वी निघालेल्या ) राष्ट्रीय सभेचा एक  
पायच मोडला व त्यांनीं पायांत शृंगळ अडकवून घेतल्यानें त्यांच्या  
हातून स्वतंत्र वाण्यानें लोकसेवा होणार नाही. पण हे सगळे नुसते तर्क  
होते, त्यांपैकी एकालाही मुळांत आधार नव्हता. तेलंगांनीं लोभामुळें  
जजाची जागा पतकरली हें म्हणणें तर अगदींच असत्य ! कारण जज  
या नात्यानें त्यांना जे पैसे मिळत होते त्यापेक्षां कितीतरी पट अधिक  
त्यांचें बॅरिस्टरीपासून होणारें उत्पन्न असे ! तोच प्रकार मानाच्या अग्नि-  
लापाचा. तेलंग हे जज व्हाययाच्यापूर्वीच लोकांच्या व सरकारच्या दृष्टीनें  
उच्चपदवीस घडले होते ! ते नामदार झाले होते; सिडीक तर होतेच;  
एज्युकेशन कमिशनचे सभासद झाले होते; त्यांना सी. आय्. ई. पदवी  
मिळाली होती. बरें, इकडे राजकीय चळवळीतही ते होते; राष्ट्रीय सभेचे  
ते एक पुरस्कर्ते होते. तेव्हां त्यांना मान कोणता मिळान्याचा राहिला  
होता असें नाही. मग जजाच्या जागेचा तो विशेष मान कसला ! फार  
झालें तर त्यांच्या पूर्वीच्या मानांत ते जज झाले म्हणून आणखी एका  
मानाची भर पडली इतकें म्हणतां येईल !

तेलंगांनीं जजाची जागा व पतकरली याची खरी कारणें निरागिच  
होतीं, व ती अगदीं जजच्या मंडळीशिवाय किंवा निवट सहासांतल्या  
माणसांशिवाय इतरांस माहीत असण्याच्या संभव नव्हता. खरी वस्तुस्थिति  
अशी होती. ज्या अशरीरोगानें तेलंगांचा सन १८९३ मध्ये अंत झाला  
तो त्यांना निदान दहामारा पोरें पूर्वी जडला होता. त्या रोगामुळें त्यांना  
दररोज मनस्वी रक्तस्त्राव होत असे. पण ही स्थिति त्यांनीं आपल्या आई-  
वापांस—त्यांना एवढाच धास्ती बसेल म्हणून—किर्येक दिवसपर्यंत फर्क  
दिली नाही. पण ही चोरी निर्ती दिसत चालण्यास ! एके दिवशी त्यांच्या

धोतरावर रक्ताचे डाग पडलेले त्याच्या आईच्या नजरेस पडले व त्यांनी त्यांना लागलीच “ अरे, हे डाग कसले ? ” म्हणून पिचारिले, तेव्हा खरा प्रकार घरातील मडळीस समजला व मग उपाययोजना सुरू झाली ! काशीनाथपत हे आईबापांचीं मने न दुखविण्याबद्दल जी इतकी पराकाष्ठेची काळजी घेत असत ती स्तुत्य होती, पण त्यांनी आपल्या प्रकृतीबद्दल हयगय केली ही मात्र त्यांनी चूक केली. असो. सदहूसारखा रोग जडण्याची मुख्य कारणे म्हणजे सारा दिवस बैठे काम करण्याची लावून घेतलेली सत्रय व व्यायामाची अगर मोकळ्या हयेंत फिरण्याविषयीची अनास्था ! वस्तुतः हा दोष त्या वेळच्या दुसऱ्या पुष्कळ मोठ्या लोकांस लागू होत असे हे खरे, पण काही मडळी फिरण्याचा कटाळा करीत नसत. डॉ. भाडारकर हे रोज नियमाने सध्याकाळीं मोकळ्या हयेंत फिरत असत. न्या. रानडे हे देखील रोज सकाळ सध्याकाळ मैलचे मैल सपाटून फिरून येत असत. पण तेलगाचे हे काहीच नसे. त्यामुळे त्यांना बरील प्रकारची निवृत्ति जडली होती. त्या रोगाचे मुख्य लक्षण म्हणजे केव्हा केव्हा फार अशक्तता वाटण्याची. या कारणास्तव व बयाची दगदग चुकानी म्हणून त्यांनी आलेली जज्जाची जागा पतकरली ! तेलगाच्या वार्तांत दुसरें एक कारण होतें. त्याचा अँडव्होकेटचा धदा चाड होताच. पण मुमारे सन १८८०-८१ पासून पुढे त्याच्या सार्वजनिक कामाचा व्याप मनम्यी वाढला होता. एजुकेशन कमिशन, इल्वर्ट मिळ, रिपन साहेबांचे प्रयाण, प्रेसिडेन्सी अँसोसियेशनची स्थापना, राष्ट्रीय समेची स्थापना, हेमतोत्सवव्याख्यानमाला वगैरे कामे व त्यातील काशीनाथपताचा महत्वाचा भाग हे गाडे सारखे चाड होतें. ते इतके की, एकदा इद्रुप्रकाशनं म्हटल्याप्रमाणे तेलगाच्या इतका त्या वेळी सार्वजनिक कामे करणारा मुनईत दुसरा कोणीच नव्हता ! पण हा सगळ्याचा त्याच्या आजीच्याच

नाष्टक प्रकृतीनर परिणाम झाल्याशिनाय कसा राहील ? तसा तो नि सशय झाल्यामुळें व मार्गे सांगितल्याप्रमाणें एका दुष्ट रोगानें त्याच्या शरीरांत मिन्हाड केल्लें असल्यामुळें त्या शरीरास सक्तीची विश्रांति मिळ्यारी म्हणून त्यानीं आठेली जजाची जागा पतकरली.

जजाची जागा तेलगानीं पतकरल्यामुळें त्याचे सार्वजनिक कामाकडे दुर्लक्ष होईल किंवा ते स्वतंत्र बाण्यानें पूर्वीसारखे वागणार नाहींत अशी जी त्या वेळीं कित्येक लोकानीं कल्पना काढली होती ती—साहजिक असली तरी—केवळ अतिशयोक्तीची व निराधार होती तेलग हे मग राष्ट्रीय समेत उभे राहून उघड रीतीनें भाषणें करू शकले नाहींत ही गोष्ट खरी, पण सरकारी नोकरींत शिरले म्हणून त्यानीं राजकीय धानर्तातलीं आपलीं मते बदललीं असें मुळींच नसून त्याचे मेया, बाच्छा इत्यादि लोकांशीं असलेले पूर्वीचे सगळे तसेच चाडू होते व ते तेलगाचा बरचेनर सहा घेत असत व तेलगही तो मोकळ्या मनानें पूर्वीसारखाच देत असत याशिनाय त्याचीं इतर सार्वजनिक कामें चाडू होतीच हेमतोत्सव व्याख्यानमाला चाडू होती, एल्फिन्स्टन हायस्कुलातील समेलनें चाडू होती, मग समति वयाचा वाद निघाला, मराठी वाङ्मय समृद्ध करण्याबाबतची योजना चाललीच होती, मराठ्यांचा मिथसनीय इतिहास लिहिण्याचा व तदनुसार जुन्या बखरी बगैरेचें परिशीलन हीं कामें चाडू होतीच. या त्याच्या व्यवसायात खड पडलाच नाहीं

काशीनाथपतानीं जजाचें चार वर्गे काम केलें व तें त्यानीं उत्तम प्रकारें केलें असें सर्व लोक म्हणू लागले. तेलग आपले सर्व निकाल नि पक्षपातीपणानें व काटेकोटपणानें देत असत व न्यायाधिकाच्या कामाचा ते एक केवळ किता वगून राहिले होते असें इंदुप्रकाशन म्हणेलें

“ टाइम्स ऑफ इंडिया ”ने म्हटलें “ हायकोर्टांतील युरोपीयन जजांना प्राचीन धर्मशास्त्रांतील—कायद्यांतील—शंकास्थानें विचारण्याकरितां पूर्वी वाहेरील शास्त्री-पंडितांकडे जावें लागत असे. तेलंग जज झाल्यापासून ती जखरी राहिली नाहीं. धर्मशास्त्राचा स्वतः वरोवर अर्थ करणारे व इतर जजांनीं केलेला अर्थ वरोवर आहे कीं नाहीं हें अधिकारानें दाखविणारे तज्ज्ञ असे मुंबई हायकोर्टांत तेलंगच पहिले जज झाले ! त्यांच्यासारखे संस्कृतज्ञ पंडित असे जज मुंबई हायकोर्टाला प्रथमपासूनच जर लाभले असते तर त्या कोर्टांतील जजांनीं आजवर आपल्या ठरावांच्या योगानें घाळून दिलेल्या कायद्याचें स्वरूप अगदीं निराळ्याच प्रकारचें झालें असतें.”

तेलंगांच्या जज या नात्याच्या थोड्याच दिवसांच्या कारकीर्दींत हिंदु-धर्मशास्त्राप्रमाणें, दत्तक प्रकरण, स्त्रीधन, वारसाहक्क, मिळकतीची वांटणी करणें वगैरे अनेक प्रश्न त्यांच्यापुढे आले व त्यासंबंधानें त्यांनीं आपल्या रास्त धोरणाप्रमाणेंच निकाल दिले. त्यांपैकीं एका खटल्याचाच फक्त इकडे उल्लेख करतो. तो सन १८९१ सालच्या लॉ रिपोर्टांतील “ आप्पाजी नरहर कुळकर्णी वि. रामचंद्र रावजी कुळकर्णी ” हा खटला होय. तो खटला फार गुंतागुंतीचा होता. त्यांत मुलानें बापाच्या हयातींत त्याच्या व चुलत्याच्या इच्छेविरुद्ध वडिलोपार्जित स्थावर मिळकतीचे विभाग केले जाऊन आपला हिस्सा आपल्या ताब्यांत मिळवा अशी फिर्दाद पहिल्या कोर्टांत मांडली होती. व पुढें त्यासंबंधाचें अपील हायकोर्टांत दाखल होऊन अखेर खटला फुलवेंचपुढें ( सार्जेंट, तेलंग व कँडी ) सुनावणीकरतां आला. खटला वरेच दिवस चाळून शेवटीं सार्जेंट व कँडी यांचा तेलंगांशीं मतभेद होऊन कोर्टानें हिंदु लॉप्रमाणें मुलाला बापाच्या हयातींत तशी मिळकतीची विभागणी करून आपला हिस्सा मागतां येत नाहीं असा निकाल दिला. तेलंगांचें मत निराळें पडलें, व तें त्यांच्या-

नेहमींच्या उदार धोरणाला अनुसरूनच होतें. त्याच्या दृष्टीने हिंदु व प्रमाणें मुलाच्या मागण्याप्रमाणें मिळकतीचे विभाग करून त्याचा हिस्सा त्याच्या ताब्यात देण्यास हरकत नाहीं. सदरील खटल्याच्या वेळीं दोन जज एका वाजूला व तेलंग एका वाजूला असा प्रकार झाला खरा, पण पुढें हाच प्रश्न इतर हायकोर्टांत निघून न्या. तेलंगांचेंच मत सर्वत्र मान्य करण्यात येऊन तोच आता हिंदुस्थानात कायदा झाला आहे !

तेलंगाच्या कारकीर्दीत आणखी एक वेळ त्याचा चीफ जस्टिस सार्जेंट याच्याशी मतभेद झाला होता. त्या वेळीं मुख्य प्रश्न सार्वजनिक हक्कासंबंधाचा असल्यामुळें तेलंगांनीं दिलेलें मत बऱ्याच लोकांस पसंत न पडल्यामुळें कित्येक वर्तमानपत्रातून त्याच्यावर टीका झाली. सन १८९२ मध्यें सरकारात जुरीच्या हक्कासंबंधानें प्रश्न निघून देशात जुरीची पद्धत कितपत यशस्वी झाली आहे याविषयी चौकशी मुरू झाली व त्यासंबंधानें निरनिराळ्या हायकोर्टजजांचे व इतर मोठमोठ्या अधिकारी लोकांचे अभिप्राय मागण्यांत आले. मुंबई हायकोर्टातील चीफ जस्टिस सर चार्लस सार्जेंट यांनीं “ प्रस्तुत जुरीचे हक्क चांद आहेत ते काढून घेऊ नयेत ” असें मत दिलें, आणि तेलंगांनीं पुढें आलेल्या कागदपत्रावरून वेळ्यान, अहमदाबाद व सुरत या जिल्ह्यांतील जुरीरुडे खुनाचे खटले पाठवू नयेत असें मत दिलें. त्यानड तेलंगार काहीं पत्रातून कडक टीका झाली. पण त्यात इतकीच गोष्ट लक्षात ठेवण्याची कीं, जुरीचा प्रश्न जज या नात्यानें न्या. तेलंगापुढें आला होता व त्यांनीं आपला अभिप्राय जज या नात्यानेंच पुढें आलेल्या कागदपत्रावरून दिला. असे कायद्याच्या दानतीत जजा-जज्यामध्ये मतभेद होत असतात. तसा सार्जेंट-तेलंग यांमध्ये झाला.

एकदरीत तेलंगांनीं जज या नात्यानें आपलें काम यशस्वी रीतीनें केळें. यासंबंधाचे एक दोन अभिप्राय मागे दिलेच आहेत.

प्रकरण चतुर्थे.

## शंकराचार्य, रामायण व गीता.



काशीनाथपत तेलग यांनी वाङ्मयक्षेत्रात अत्यंत महत्त्वाची कामगिरी केली आहे. ती इतकी की, तशी—आपला धडा व सार्वजनिक कामे सभाळून—कामगिरी दुसऱ्या कोणीच केली नाही असे एकदा सर दिनशा वाच्छा यांनी म्हटले आहे. तेलगांनी जे वाङ्मयात्मक काम केले आहे त्यात अनेक वार्तांचा समावेश होतो. काही युरोपीयन पंडितांनी उत्पन्न केलेल्या वादनिवादात भाग घेणे; कित्येक प्राचीन ग्रंथांचे व ग्रंथकारांचे काल ठरविणे, ताम्रपत्र लेखांची भाषातरे करून त्यांचे अर्थ निराद करणे, काही ग्रंथांची भाषातरे करणे, काही सटीक पुस्तके तयार करणे, अर्ध-शास्त्रीय निपयान निबन्ध लिहिणे, सरकारच्या अन्यायमूलक कृतींवर टीका करणे, वगैरे अनेक वार्तांचा त्यांच्या लिखाणात अंतर्भाव होतो. त्यातही लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट ही की, तेलगांनी मराठीत देखील ग्रंथरचना करून व लेख लिहून आपल्या मातृभाषेचे ऋण फेडले आहे. तेलगांचे लिखाण इतके निस्तृत आहे की, त्यांचे या पुस्तकात तपशीलवार निरण वरणे शक्यच नाही. सत्र आमच्या दृष्टीने सामान्य मराठी वाचकाना जरूर व मनोरंजक इतक्याच लेखांचे निवेदन करण्याचे आम्ही योजिले आहे.

तेलगांनी १८७० मध्य, म्हणजे आपल्या वयाच्या तिसऱ्या वर्षी, “शंकराचार्य यांचे चरित्र” या निपयान निबन्ध लिहून तो स्टु. लि. सा. सोसायटीपुढे वाचला. आचार्यांचा जन्मकाल व जन्मस्थान या निपयानाची निश्चित अशी अद्यापि काहीच माहिती उपलब्ध नाही. पण ते बालवृहस्पति असल्यामुळे त्यांना वयाच्या पहिल्याच वर्षी जन्मभाषेचे व



संस्कृत मूळाक्षराचें ज्ञान झालें. दुसऱ्या वर्षी त्यास लिहिता वाचता येऊ लागलें. तिसऱ्या वर्षी त्यांना काव्यें, पुराणें वगैरे ग्रंथ समजू लागले. सातव्या वर्षी इतिहास, पुराणें, महाभारत, स्मृति, शास्त्रें याचा अभ्यास पुरा करून ते गुरुगृहाहून आपल्या घरीं परत आले. तिकडे त्याची आई एकदा अशक्तपणामुळें मूर्च्छित होऊन पडली असता तिला त्यांनीं आपल्या अलौकिक सामर्थ्यानें उठविलें. पुढें आठव्या वर्षी त्यांनीं सन्यासदीक्षा घेतली. त्या कामीं त्याची आई समति देईना. पण त्यांनीं काहीं अद्भुत चमत्कार करून तिची समति मिळविली. मग त्यांनीं सन्यास घेतला. नंतर आचार्य देशपर्यटनकारिता निघाले. ते फिरत फिरत नर्मदातटाकीं भगवान् गोविंदयति याच्या आश्रमात आले व तेथें त्यांनीं गुरुपदेश घेतला. आश्रमात गुरुजींची एकदा समाधि लागली असतां एक वादळ उत्पन्न झालें. पण त्याचा आचार्यांनीं आपल्या अलौकिक सामर्थ्यानें उपशम केला. गुरुजी फार सतुष्ट झाले व त्यांनीं आचार्यांना आशीर्वाद देऊन काशीस जाऊन त्रिभेश्वराचा प्रसाद घेऊन येण्यास सांगितलें. आचार्यांनीं तसें केलें. काशीस त्यांना सनदन ऊर्फ पद्मपाद नावाचा शिष्य मिळाला वयाच्या बाराव्या वर्षी आचार्य हे वद्रीकाश्रमाफडे गेले व तेथें असतांना त्यांनीं ब्रह्मसूत्रावरील भाष्य लिहिलें. त्यानंतर त्यांनीं इतर भाष्यें लिहिलीं आणि ते सर्व ग्रंथ आपल्या शिष्याकडून पढविले. काहीं दिवसांनीं खुद्द वेदभ्यास ब्राह्मणवेपार्ते आचार्यांकडे दादाकरिता आले आणि आपण काढलेले आक्षेप त्यांनीं खोडून काढलेले पाहून ते फार खूष झाले, व त्याचप्रमाणें देशपर्यटन करून प्रतिपक्ष्यांना जिवा असा आचार्यांना आशीर्वाद देऊन ते अतर्धान पावले.

पुढें आचार्य काहीं दिवसांनीं कुमारिल भट्ट व मडन मिश्र यास भेटले. त्यांनीं मडनमिश्र यांस वादात जिकताच ते पणाप्रमाणें सन्यास

घेण्यास तयार झाले व त्यांची पत्नी भारती ही परलोकी जावयास निघाली. तेव्हा आचार्यांनी तिला वादाकरितां थांबवून घेतलें. पण तिनें वादांत आचार्यांस कामशास्त्रासंबंधीं काहीं प्रश्न विचारतांच ते बालब्रह्मचारी असल्यामुळे कुंठित होऊन स्तब्ध बसले. त्यांनीं मग योगसामर्थ्यानें परकाया प्रवेश करून एक वर्षभर राज्योपभोग घेतला व मग मंडनमिश्राच्या घरीं येऊन भारतीच्या प्रश्नांचीं उत्तरें दिलीं. नंतर मिश्रांनीं संन्यास घेतला. पुढें आचार्यांनीं बराच प्रवास केला. ते महाराष्ट्रांत आले तेव्हां एका कापालिकानें त्यांच्या प्राणावर कांहीं संकट आणले. पण त्यांतून ते पद्मपादशिष्याच्या चातुर्याने वचावले !

त्याच सुमारास आचार्यांना आपल्या आईचा अंतकाल समीप आल्याचें समजतांच ते तिच्या दर्शनार्थ आले. त्यांना पाहतांच ती फार संतुष्ट झाली व मग तिचें प्राणोत्क्रमण झालें. तिचा प्रेतसंस्कार वगैरे झाल्यावर आचार्य पुन्हा देशाटनाकरितां निघाले व फिरत फिरत ते कामरूप देशांत आले. तेथें अभिनव गुप्त या नांवाच्या एका दुष्ट मनुष्यानें आचार्यांना मोठ्या प्राणसंकटांत घातलें. पण याही खेपेलां पद्मपाद शिष्याच्याच मंत्रसामर्थ्यानें ते वांचले व स्वतः अभिनव गुप्त हाच मरण पावला !

आचार्य मग काश्मीरांत गेले व शेवटीं 'वद्रिकेदारकडे' गेले. ते शिष्याकडून पाठ पढवीत होते इतक्यांत त्यांचीं वत्तीस वर्षे भरलीं, व देव, सिद्ध व ऋषि हे त्यांना घेऊन जाण्याकरितां विमानांतून खाली उतरले. नंतर इंद्र, उषेद्र इत्यादि देवतांनीं आचार्यांना गंधपुष्पादि अर्पण करून त्यांची पूजा केली व त्यांच्या अवतारकृत्यांबद्दल ते जयजयकार करीत असतांनाच आचार्य निजधामास गेले. असो.

सद्दृष्ट आचार्यचरित्रांत कांहीं अद्भुत गोष्टी असून त्या शक्य कोटींतल्या नाहीत असें कित्येकांस वाटण्याचा संभव आहे. त्यांच्या

समाधानाकरितां तेलंगांनीं युरोप खंडांतील टॉमस ब्राउन व टर्गो या दोन प्रसिद्ध पुण्यांच्या चरित्रांतील ( टर्गोचें थोडकें चरित्र जॉन मोर्ले यांनी लिहिलें आहे ) कांहीं अद्भुत प्रकारांचा उल्लेख करून व प्रस्तुत वाफेच्या व निजेच्या शक्तीचा शोध लागल्यादिवसापासून पूर्ण अद्भुत किंवा अशक्य वाटणाऱ्या गोष्टी कशा आमच्या दृष्टीसमोर खरोखर घडत आहेत तें सांगून म्हटलें कीं, आचार्यांच्या चरित्रांत कांहीं गोष्टी अद्भुत किंवा किंचित् अतिशयोक्तियुक्त असल्या तरी त्या नितरां अशक्य आहेत असें म्हणतां येणार नाही.

फाशीनाथपंतांना शंकराचार्यांसंबंधानें अत्यंत आदर किंबहुना भक्तियुक्त अभिमान वाटत असल्यामुळे त्यांचा आचार्यांच्या वाङ्मयासंबंधानें जरूर व्यासंग होता. त्यामुळे त्यांच्या पहिल्या पहिल्या लेखांत आचार्यांसंबंधाचेच—त्यांचा फाळ व ग्रंथ यांमिपयीचेच—चार पांच लेख आहेत. तेलंगांनीं आचार्यांचा सहाव्या शतकाचा उत्तरार्ध हा फाळ ठरविला आहे. डॉ. भांडारकर यांचेही मत असेंच होतें. पण तो फाळ अद्यापि पंडितांत सर्वमान्य झाला नाही.

तेलंगांनीं सन १८७२ सालीं रामायणार एक अत्यंत सुंदर व मिश्रत्वपूर्ण निबंध लिहून त्यांत त्यांनीं प्रसिद्ध शार्मण्यदेशीय पंडित डॉक्टर वेबर यांस उत्तर दिलें आहे. वेबर साहेबांनीं एका लेखांत पाल्मीरीनें आपलें रामायण हें ( वीद्ध धर्माय ) दशरथ जातकाच्या आधारांनें लिहिलें असून त्यांत होमरच्या ईलियडचें साहाय्य घेतलें आहे असें प्रतिपादन केलें होतें व रामायण हा ग्रंथ गिस्तीशकाच्या आरंभापेक्षां फार जुना नाही असें म्हटलें होतें. तेलंगांनीं डॉ. वेबर साहेबांनीं काढलेली कल्पना स्तब्ध चुकीची आहे असें सप्रमाण सिद्ध केलें आहे. तेलंगांचा सगळ्याच

लेख अत्यंत मुद्देसूद व वाचनीय आहे. पण इकडे त्याचा फार थोड्या शब्दात सारांश देण्यापलीकडे काहीं करता येत नाही.

वेनर साहेबाचा पहिला मुद्दा हा की, वाल्मीकीने दशरथ जातकावरून आपले रामायण रचिले व त्यात त्याने होमरच्या ईलियड काव्याची मदत घेतली. तेलगानी या विधानाला आधार काय असे प्रथमच वेवरला विचारले ! रामायणातील कथानकात व दशरथ जातकातील दत्तकपुत्र थोडेसे साम्य आहे एवढाच जर वेवरच्या विधानाला आधार असेल तर वेवरसाहेब म्हणतात त्याच्या उलट रामायणाच्या आधारानेच दशरथ जातक लिहिले गेले असे का म्हणू नये ? बरे, दोन्हीकडल्या कथानकात साम्य तरी कितीसे ? रामायणात सीता ही रामाची बायको असे म्हटले असून त्याचे वनवासात जाण्यापूर्वी लग्न झाले होते. जातकात सीता ही रामाची बहीण असे म्हटले असून त्या बहीण-भानाचे लग्न वनवासातून परत आल्यानर झाले असे दाखविले आहे दुसरा फरक, रावणाने सीतेचे हरण केले व रावणाशी युद्ध करतेवेळी वानरसैन्याने लंकेस वेढा दिला, या रामायणातील दोन महत्वाच्या गोष्टींचा दशरथ जातकात पत्ताही नाही ! यावर वेवरसाहेब म्हणतात की, ही या दोन गोष्टींची उणीय वाल्मीकीने ईलियडची मदत घेऊन भरून काढली. ईलियडच्या मदतीचे तूर्त राहो. पण जातकाच्या खऱ्या सभ्यनीय प्रकारानिपयी प्रथम दोन शब्द लिहिले पाहिजेत. गौतम बुद्ध हा मुळी हिंदु असल्यामुळे जातकातल्या गोष्टीत पूर्वीच्या ब्राह्मणी हिंदुधर्मातील काही कल्पना व काही दत्तकना मिश्रित होऊन जाव्या हें अगदी सभ्यनीय व साहजिक आहे असे तेलगानी त्याच वेळच्या ( ऑक्टोबर १८७२ ) अॅकेडेमीतील ( Academy ) जातकनिपथक एका लेखाच्या आधाराने स्पष्ट रीतीने दाखविले आहे. तेव्हा दशरथजातकाच्या आधाराने रामायण लिहिले गेले ही कल्पना अगदी निराधार आणि असंभाव्य आहे.

दुसऱ्या प्रियकराऱोऱ उठून गेली ! याचा नुसता गव तरी रामायणात आहे काय ? सर रेमंड वेस्ट यानीं एकदा अगदीं रास्त रीतीनें म्हळ्या-प्रमाणें, रामायणकाळची परिस्थिति व सत्रध वातावरण हीं होमरच्या वेळेच्या मानानें, इतकीं भिन्न व शुद्ध होतीं कीं, रामायणाच्या रचनेच्या काभीं होमरच्या ईलियडचा अगदीं दूरचाही सत्रध येणे शक्य नव्हतें ! . नुसतें एकाचा गोष्टीसत्रधानें साम्य दिसलें म्हणून काहीं तरी कल्पना करण्यात काय अर्थ आहे ?

नुसता सभाव्य प्रकार काय असावा हेंच पाहानयाचे असेल तर ईलियडलाच रामायणाची मदत झाली असेल हे अधिक समजनीय दिसतें. या दृष्टीनें तेलगानीं केलेलें निवेचन अत्यंत वाचनीय आहे. त्यात त्यानीं Ancient Classics for English Readers या पुस्तकमालेंतील होमरच्या कथेसत्रधाच्या दोन खडाचा उल्लेख केला आहे. त्या प्रथातील काहीं प्रस्तुतनिपयक प्रमाणाचा उल्लेख करून तेलग योडक्यात म्हणतात कीं, हिंदु प्रथाच्याच ( रामायणाच्या ) आधारानें ग्रीक ग्रंथ ( ईलियड ) लिहिला गेला असणें अधिक समजनीय आहे.

रामायण हा ग्रंथ सिस्ती शकाच्या आरभापेक्षा फार जुना नाही हा वेवर साहेनाचा दुसरा मुद्दा. तोही अगदीं निरागार आहे हें तेलगानीं आधार देऊन मुद्देसूद रीतीनें दाखविलें आहे. त्या सगळ्याचा विस्तार इकडे करीत नाही. पण वेवरच्या फक्त एक दोन कोऱ्याचा निर्देश करतो. वेवर साहेनास रामायणात अनेक ठिकाणीं “यवन” शब्द मिळाला. त्याच्या मते “यवन” म्हणजे सिस्तीपूर्व दुसऱ्या शतकात या देशात आलेले प्रॅक्ट्रियन ग्रीक लोक ! सत्रध ज्या अर्शी रामायणात या ग्रीक लोकांचा उल्लेख सापडतो त्या अर्शी तो ग्रंथ तदनतरचा, हें उघडच आहे.

तेलंग म्हणतात कीं, रामायणात योजिलेल्या “ यवन ” शब्दाचा “ ग्रीक ” असा अर्थ घेण्यास आधार काय ? मॅक्समुलर व लॉसन हे दोघेही म्हणतात कीं, पूर्वी सर्प सेमिटिक-हिब्रु, फिनिशियन, अरोविक वगैरे-राष्ट्रांतील लोकांस “ यवन ” शब्द लावीत असत. पाणिनीच्या सूत्रात “ यवन ” शब्द अनेकदा आलेला आहे. त्यावरून सदरू पंडितद्वयाच्या विधानाला पुष्टि मिळते. शिमाय शिकंदराच्याही पूर्वी डरायस हिस्टॉरिस या इराणच्या राजानें हिंदुस्थानावर स्वारी केलीच होती. अर्थात् रामायणां-तील “ यवन ” म्हणजे “ वॅक्ट्रियन ग्रीक ” असाच अर्थ घेण्याला आधार नाही. नुसत्या कोणत्या तरी शब्दाचा कोणत्या तरी लोकांनी वादरायण सवध जोडण्यात काय अर्थ आहे ?

बेबरची आणखी एक अशीच कोटि पाहा. ते म्हणतात कीं, सिलोन बेटाचें ग्रीक लोकांस माहीत होतें तें नांव “ सिलोन किंवा सिंहलद्वीप ” हें होय. “ लंका ” हें तदनंतरचें. तेंच रामायणात आलेलें आहे. अर्थात् रामायण हें सिस्तपूर्वी पहिल्या किंवा दुसऱ्या शतकानंतरचें ! यावर तेलंग म्हणतात कीं, “ लंका हें नांव ‘ ग्रीक ’ लोक यावयाच्या पूर्वीचेंही असेल यण तें मग बद पडल्यावर ‘ सिलोन ’ हें नांव सुरू झालें व नंतर हें मार्गे पडून फिरून ‘ लंका ’ सुरू झालें, असें मानावें लागेल ! ” तेलंग म्हणतात, तसें झालें तरी काय त्रिघडलें ? “ लंका ” हें नांव मार्गे पडून पुन्हा प्रस्तुत काठी “ सिलोन ” वाढू झालें नाहीं काय ? तात्पर्य, वरील प्रकारच्या नांवाच्या फेरबदलीने बेबरच्या उपपत्तीस काहींच पुष्टि मिळत नाही.

तेलगानीं केलेल्या अगदीं साधार निवेचनाचा निष्पर्य इतकाच निघतो कीं, रामायणाचा काळ ( सिस्तपूर्व १५० वर्षे ) पतजरीच्या कालाच्या

अलीकडे ओढताच येत नाही. त्याच्याही पूर्वी तो किती जाऊ शकतो हे मात्र नक्की सांगता येत नाही. पण त्याही दिशेने तेलगानी थोडेसे विवेचन केले आहे. तेलग म्हणतात की, पाणिनीच्या सूत्रात “ इद्वाकु ” पासून “ ऐद्वाक ” शब्द कसा होतो व “ केऋय ” पासून “ कैकेयी ” कसा होतो हे दाखविण्यात आले आहे. “ ऐद्वाक ” याचा अनेक वेळा “ राम ” असा अर्थ होतो हे मिश्रुतच आहे. पाणिनीच्या दुसऱ्या एका सूत्रात रामाची आई कौसल्या हिचा उल्लेख आलेला आहे. एवढ्यावरून निदान पाणिनीला रामायणातल्या कथेची माहिती होती हे सिद्ध होतं. पतजलीच्या महाभाष्यात तर

### “ प्रासादे धनपतिरामकेशवानाम् ”

असा धनपति राम, केशव याचा स्पष्ट उल्लेख आहे. त्याचप्रमाणे गणपाठात सुमित्रा-सौमित्रा, पुष्करसद्-पौष्करसदी असे शब्द आले आहेत. पाणिनीच्या दुसऱ्या एका सूत्राप्रमाणे शिवादिगणात रागण व काकुत्स्थ ही नावे आली आहेत. साराश, रामायणीय कथेतील वरील नावे पाणिनीच्या वेळी प्रसिद्ध होती, यात शकाच नाही.

रामायणात ब्रह्मा, विष्णु व शिव याचा आदरयुक्त उल्लेख आढळतो. त्याचप्रमाणे,

### इंद्रश्च भगवान् साक्षान्मरुद्गणवृतः प्रभुः ।

असा इंद्राचा देखील आदरपूर्ण उल्लेख सापडतो. तात्पर्य, रामायणाचा नक्की काल कोणता हे जरी आज सांगता येत नाही, तरी तो एक फार प्राचीन ग्रंथ आहे यातून शकाच रहात नाही. असो. याप्रमाणे हिंदू लोकांच्या एका अत्यंत प्राचीन व पूज्य ग्रंथावर सुमारे साठ वर्षांपूर्वी एका युरोपीयन पंडिताकडून झालेला हल्ला काशीनाथपतानी मोठ्या कुशलतेने व

निरुत्तर कोटिक्रमानें परतविल्या व त्या योगानें त्यांनी आपल्या देशाची व आपल्या आर्यसंस्कृतीची मोठीच कामगिरी केली यांत शंका नाही. सर रेमंड वेस्ट म्हणतात की, या तस्य (तेलंगांचे वय २२ वर्षांचे होते) हिंदु पंडितानेच केलेली प्रकृतमिषयक टीका युरोपीयन विद्वन्-मंडळान्त सर्वमान्य झाली व वेबर साहेबांची उपपत्ति त्याज्य ठरली ! विलायतेतील "Academy" चाही अभिप्राय असाच पडला.

सन १८७३ साली काशीनाथपंतांनी दुसरा एक 'भगवद्गीते'वर असाच अत्यंत विद्वत्पूर्ण व उद्धोषक निबंध लिहिला. त्या वेळी डॉ. लॉरेन्सर नामक युरोपीयन पंडितानें एक लेख लिहून त्यांत त्यानें भगवद्गीता ही वायव्यवाण्या आधारानें लिहिली गेली आहे व गीता ग्रंथाचा फाळ सित्ती शतकांचे आठवें शतक हा असाय असें प्रतिपादन केले होते. तेलंगांनीं सद्गुरू आपल्या निबंधांत डॉ. लॉरेन्सर याचा समर्पक उत्तर दिले आहे. तेलंगांचा निबंध बराच प्रसृत असून तो आधार, प्रमाणे यांनीं एकून भरला आहे. त्यांनीं त्यांत एकरी विज्ञान आधाराचाचून फेरें नाही. निबंधावरून दुसरी गोष्ट दिसून येते ती ही की, तेलंगांचा इंग्लिश वाक्यवारी अत्यंत दृढ परिचय असून लिहिली धर्मशिवयक ग्रंथांचेही त्यांनीं काळजीपूर्वक परिसीलन केले होते. तिसरी गोष्ट स्पष्टपणें नजरेस येते ती ही की, निबंधाच्या प्रत्येक पानावरून तेलंगांच्या ठिय्याणीं आपल्या प्राचीन आर्यसंस्कृतीविषयी व पवित्र ग्रंथांविषयी असलेली पूज्यबुद्धि व अभिमान ही स्पष्ट रीतीनें व्यक्त होतात. तरी प्रतिपक्षा-विषयी अनुदारवृत्ति किंवा मर्यादेबाहेर फट्टता हे दोष दिसत नाहीत. चवथी व मळाची गोष्ट अगदीं दरबराच गाथाच्याही छातीत येते ती ही की, तेलंगांनीं त्या निबंधाच्या शेवटी वेबर, लॉरेन्सर, जॅंगे जे युरोपीयन पंडित वेबस्ट पूर्वप्रवृत्ति मनानें आपल्या प्राचीन



ग्रंथांचें संशोधन चालवून त्या ग्रंथांचे काल आपल्या मनास वाटेल त्याप्रमाणें शक्य तेवढे अलीकडे ओढीत असतात. त्यांच्या ह्या अन्याय-मूलक व अशास्त्रविहित प्रवृत्तीचा अगदीं निर्भीडपणें व स्पष्ट शब्दांत निषेध केला आहे.

लॉरेन्सर याचा पहिला मुद्दा असा आहे कीं, गीतेच्या कर्त्यानें वायवळचा आधार घेऊन ती लिहिली ! या मुद्याच्या पुष्टीकरणार्थ त्यानें अशी कारणपरंपरा लावली आहे. ख्रिस्तभक्त टॉमस हा ख्रिस्ती शकाच्या पहिल्या शतकांत हिंदुस्थानांत आला होता व त्यानें इकडे बरेच ख्रिस्त अनुयायी तयार केले. त्यांपैकीं एकांनें वायवळाचें आपल्या भाषेंत भाषांतर केले आणि त्या भाषांतराचा आधार घेऊन गीताकर्त्यानें आपला ग्रंथ लिहिला ! कारण सेंट जॉनच्या शुभवर्तमानांत व गीतेंत बरेच साम्य दिसतें. यांपैकीं प्रत्येक कोटी चुकीची आहे असें तेलंगांनीं स्पष्ट रीतीनें दाखविलें आहे. आधीं सेंट टॉमस हा पहिल्या शतकांत हिंदुस्थानांत आला होता या गोष्टीला पुरावा नाही. हल्लींचे इतिहासकार—उदाहरणार्थ व्हिन्सेंट स्मिथ—तर स्पष्ट म्हणतात कीं, ती नुसती एक गप्प आहे ! दुसरी गोष्ट अशी आहे कीं, वायवळच्या नव्या करारांतील चार शुभवर्तमानांपैकीं पहिलीं तीन—मॅथ्यू, ल्यूक व मार्क—हीं दुसऱ्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत अस्तित्वांतच नव्हतीं असें डॉ. स्ट्रॉस ( Dr. Strauss ) हा आपल्या “ख्रिस्त-चरित्रांत” म्हणतो. तदनंतरचें जॉनचें शुभवर्तमान ! अर्थात् जेथें मूळा-चाच ठिकाण नव्हता तेथें भाषांतर कोठून येणार ? आडांतच नव्हतें तर पोहऱ्यांत कोठून येणार ? आणि जें अस्तित्वांतच नव्हतें त्याचा आधार तो कसा ध्यावयाचा व ह्या आधारावर गीतेसारखा ग्रंथ तो कसा लिहा-वयाचा ? तात्पर्य, लॉरेन्सरची सगळीच इमारत नुसत्या भुसभुशीत पायांवर व कल्पनेवर रचलेली ! तें एक असो. पण वायवळच्या कांहीं

भागामर्थें व गीतेमर्थें खरोखरीच साम्य असलें तर तिकडे दुसरीही कल्पना सभयते. पण तिजकडे लॅरिन्सरचें लक्षही गेलेलें नाहीं ! वर सांगितल्याप्रमाणें गीतेनें वायनळचा आधार घेतल्याची कल्पना जर अगदीं निराधार ठरते तर वायनळानें गीतेचा आधार घेतला असेल ही कल्पना साहजिकच पुढें येते. पण या दृष्टीनें लॅरिन्सरनें सद्दूर् प्रश्नाचा मुळीं पिचारच केला नाहीं. पण खरा प्रकार असा कीं, डॉ. स्टॅस याच्या मते दुसऱ्या शतकाच्या अखेरीस सिस्ताचीं जीं शुभमर्तमानें लिहिलीं गेली तीं मूळ भक्तांनी लिहिलीं त्याच स्वरूपात असण्याचा सभय नाहीं. म्हणजे त्यात बाहेरची काहीतरी भर पडत पडत मग तीं हल्लींच्या स्थितीत तयार झालीं असलीं पाहिजेत. दुसरी गोष्ट. ख्रिस्तपूर्व चवथ्या शतकात शिकंदर बादशाह हिंदुस्थानात आला त्यावेळीं इकडे बौद्ध धर्मासत्रधीं जमी चळवळ चालली होती. त्या चळवळीचा बाहेरून आलेल्या ग्रीक बगैरे लोकांवर काहीं तरी परिणाम होणें अगदीं सभयनीय होतें. तिसरी गोष्ट. चीन मिलमन हा इतिहासकार म्हणतो कीं, मूळ हिंदुस्थानात उत्पन्न झालेल्या धर्मसत्रधीं तत्वाच्या योगानेच पाश्चिमात्य राष्ट्रांतील धार्मिक चळवळीला बळण लागलें असलें पाहिजे. चवथी गोष्ट, प्रसिद्ध ग्रीक तत्ववेत्ता पियॅगोरस यानें हिंदुस्थानात येऊन इकडील काही आध्यात्मिक गोष्टींचा अभ्यास केला होता असें काहीं प्रयत्नकार म्हणतात. पाचवी गोष्ट, खुद येशूख्रिस्ताच्या वेळीं एशियामायनरमध्ये “इसिनीस” नावाचा जो एक पथ अगदीं जोरात होता, त्याचा पूर्वेकडील देशाशीं सत्रध असून तिकडूनच त्याला प्रेरणा झाली असें नमूद आहे. या सर्व कारणसमुच्चयानखून असें स्पष्ट निष्पन्न होतें कीं, हिंदुतत्त्ववेत्त्यांनीं ख्रिस्ती धर्मापासून काहीं गोष्टी घेतल्या हें मुळींच सभयनीय नसून ख्रिस्ती लोकांनीं मात्र हिंदुधर्मापासून बऱ्याच गोष्टी घेतल्या असण्याचा दृढ सभय दिसतो. पण

लॉरेन्सर किंवा त्याच्यासारख्याच मन प्रवृत्तीचे इतर पाश्चात्यपंडित यांचे प्रस्तुत विषयाचा निचार करताना या दुसऱ्या सभन्रीय उपपत्तीकडे नुसते लक्षही गेलेले दिसत नाही ! तात्पर्य, बायबलवरून गीता लिहिली गेली या कल्पनेला प्रथाचा किंवा परिस्थितीचा कोणताच आधार मिळत नसून खऱ्या प्रथाचा व इतर उपलब्ध साधनाचा सूक्ष्म दृष्टीने निचार केल्यास खिस्ती धर्मानेच हिंदुधर्माचे सहाय्य घेतल्याचे अधिक सभन्रीय ठरते. तरी हिंदुधर्माचे एक मुख्य तत्व अद्यापि खिस्ती अगर महमदी धर्माच्या अनुयायाच्या गळीं उतरलेले दिसत नाही. दुसऱ्या धर्मातले दोष काढीत बसणें हे प्रस्तुत खिस्ती किंवा महमदी धर्माचे एक मुख्य तत्व म्हणून ( कित्येकांच्या मते ) गणले जाते. पण सत्य हें सर्व धर्मांत कमी अधिक प्रमाणात आहे व ज्याने त्याने श्रद्धेने आपल्या धर्माप्रमाणें वर्तन ठेवल्यास त्यातच परमेश्वर त्याला सद्गति देतो असें हिंदुधर्म शिकवितो. असो

आता गीतेच्या कालासनधानें दोन शब्द लिहिले पाहिजेत कित्येक युरोपीयन पंडितांची ठाम समजूत होऊन बसली आहे कीं, भगवद्गीता ही बायबलवरून लिहिली गेली, आणि खिस्तावरून श्रीकृष्णाची नकळ केली गेली ! बायबलवरून गीता लिहिली गेली ही कल्पना कशी अज्ञान-मूलक व निराधार आहे हें वर दाखविण्यात आलें आहे. तोच प्रकार श्रीकृष्ण खिस्ताची नकळ असल्यासप्रथाचा श्रीकृष्णलीलेचा रट्टेग पतजलीच्या महाभाष्यात सापडतो असें डॉ. भांडारकरांनीं सप्रमाण सिद्ध केलें आहे. पतजलि हा खिस्तपूर्व दुसऱ्या शतकात होऊन गेला. दुमरी गोष्ट. खिस्तपूर्व चवथ्या शतकातल्या मेगॅस्थिनीसने आपल्या प्रथान छिटून ठेविलें आहे कीं, आपल्या वेळीं या देशात कृष्णमक्ति प्रचारांत अमून लोकांत वैष्णव व शैव असे पथही अस्तित्वात आउं होत. म्हणजे हा प्रकार येशूखिस्त जन्मण्याच्या चारशें वर्षांपूर्वीचा ! या सर्व गोष्टींचा नि

भगवद्गीतेचा काल अलीकडे ओढण्याबद्दलचा कांहीं युरोपीयन पंडितांनी चालविलेला खटाटोप व्यर्थ झाला.

आतां एकाच महत्वाच्या गोष्टीचा उल्लेख करून हें प्रकरण संपवितों. सुमारे अर्ध शतकापूर्वी कांहीं पाश्चात्य पंडितांची आमच्या प्राचीन ग्रंथांना अर्वाचीनत्व आणण्याविषयीची दृढ प्रवृत्ति स्पष्ट दिसत होती. त्या प्रवृत्तीचा तेलंगांनी या लेखांत स्पष्ट निषेध केला आहे. तसा निषेध डॉ. भांडारकरांनीही अनेकदां केला आहे. पण तेलंगांनी तो अधिक स्पष्ट व कडक शब्दांत केला आहे. त्यामुळे तेलंगांच्या बरील (रामायण व भगवद्गीता) दोन निबंधांचें, निदान हिंदु लोकांच्या दृष्टीनें महत्त्व विशेष आहे. व ही एक तेलंगांनी आपल्या देशाची व आपल्या प्राचीन आर्य-संस्कृतीची मोठी कामगिरी केली याबद्दल प्रत्येक हिंदु मनुष्याला त्यांच्या-विषयीं आदर व अभिमान वाटला पाहिजे. ज्यांना तेलंगांच्या कडक निषेधाची भाषा वाचावयाची असेल त्यांनीं ते निबंध मुळांतच पाहिले पाहिजेत. आम्ही इकडे फक्त चार शब्दांत भाषांतररूपानें गीतेवरील निबंधांतल्या निषेधाचा उल्लेख करितों.

तेलंग म्हणतात: “आमच्या कांहीं प्राचीन ग्रंथांचे काल अद्यापि अनिश्चित स्थितीत आहेत, व ते काल निश्चित करण्याच्या कामीं उपयोगी पडणारीं वरींच साधनें कालचक्रामुळे नष्ट झालीं आहेत. अशा वेळीं कांहीं पाश्चात्य पंडित लोक दुराग्रहमूलक विधानें करून आमच्या प्राचीन ग्रंथांचे अगर मतांचे काल अगदीं अलीकडे ओढून आणण्याच्या कामीं गुंतलेले आहेत. त्यांच्या मनानें एकदां एक गोष्ट गृहीत धरली म्हणजे तिच्या आराधाला त्यांना अगदीं कच्चा पाया अगर एकादी संशयात्मक गोष्टही चालते. मग ते असल्या सिकतामय मुसमुशीत पायावर मोठमोठे मनोरे

उठवितात व मोठमोठे सिद्धांत रचतात. त्याचा परिणाम असा झाला आहे की, आमच्या काही प्राचीन ग्रंथांचे काळ अगदी अलीकडे ओढून सोडले गेले आहेत. \* \* \* ज्यांनी 'प्राच्य भाषाप्रय संशोधन' (Oriental Research) चालविण्याचे आपल्या हातीं ककण वावले आहे व ज्यांना तरा संशोधनास 'शास्त्र' (science) हे प्रतिष्ठित व गंभीर नाव देणे मोठ वाटते त्यांनी तरी निदान असली पूर्वग्रहदूषित क्रिया न घडू देण्याबद्दल जपले पाहिजे. पण दुखाची गोष्ट ही की, अशा प्रवृत्तीपासून मोठमोठे पडित देखील मुक्त राहिले नाहीत खुद्द प्रो. मेक्समुलर एके ठिकाणी म्हणतात की, 'वाङ्मयस्य सूक्तं किंवा असलीच दुसरी सूक्तं ही प्रातिशाख्यपेक्षाही अलीकडची आहेत असे प्रतिपादन करणे शक्य झाले तर मला फार बरे वाटे. तसेच प्रातिशाख्यादि ग्रंथ त्यांचेहीपेक्षा अगदी अलीकडचे आहेत असे सिद्ध झाल्यास मला फार समाधान वाटे, पण ते समाधान मला लाभणार नाही अशी भीति वाटते' 'x x x' या उद्गारावरून एकदरीत युरोपियन पंडितांची मन स्थिति कशी आहे हे चक्र सूर्यप्रकाशप्रमाणे दिसून येते. मुद्दर साहेबानीं तरी या विषयात आपल्या आनडी-नानडीची अगर मनाच्या समाधानाची भाषा का बरे वापरली ? हा शास्त्रीय विषय. तत्संबधाने विचार करणाऱ्या मनुष्याचे लक्ष फक्त सत्यशोधनाकडे वेधून राहिले पाहिजे. ते सत्य मग या बाजूस मिळाले अगर त्या बाजूस मिळाले म्हणून काय निघडले : 'सत्य असेल ते मिळाले तरच मनाचे समाधान होईल,' हीच भाषा शास्त्रीय विवरणामध्ये योग्य होणार नाही काय ? परंतु सांगण्यास वाईट वाटते की, विरलेक पंडितांची मन स्थिति शास्त्रीय संशोधनास योग्य इतकी निर्विकार नसून तिथ्यात आनड नाणड, मनाचे समाधान, गृहीत गोष्टी, पूर्वग्रह इत्यादि विकारांचे प्राणव्य मानल्यामुळे

ती मनस्वी दूषित झालेली असते. इतक्या दोषांनीं पीडित झालेल्या माणसांना त्यांना पाहिजेत तशा गोष्टी जिकडे तिकडे आहेत असा भ्रम होतो व मग तो भ्रमच सत्य आहे असें त्यांस वाटत असतें. अशा मनःस्थितीमुळे त्यांच्या हातून सत्यशोधन होणें अति दुर्घट असतें. सद्य अशा पूर्वग्रहदूषित व अशास्त्रविहित मनःस्थितीबद्दल जितका तीव्र निषेध करावा तितका थोडाच आहे. म्हणूनच तशा प्रवृत्तीबद्दल प्रस्तुत प्रसंगीं अत्यंत नम्रपणें पण जोराचा निषेध करणें मी माझे कर्तव्य समजतों "

तेलंगांच्या या निर्भीड लिहिण्याचा लागलाच परिणाम झाला असें मानण्यास जागा आहे. प्रस्तुत निबंध हा सन १८७३ मधला. त्यांत प्रो. मॅक्समुल्लर यांचा प्रत्यक्ष नांवानें उल्लेख आला आहे. तरी त्याच मुल्लरसाहेबांनीं थोड्या दिवसांनीं तेलंगांना विनंति करून त्यांजकडून "भगवद्गीता, सनत्सुजातीय व अनुगीता" या महाभारतांतल्या भागांचीं भाषांतरें करवून ती आपल्या "प्राच्यधर्म पुस्तकमालें" तील आठवें पुष्प म्हणून प्रसिद्ध केली, हें सर्व विश्रुत आहे. तसा मान हिंदी पंडितांपैकीं फक्त तेलंगांनाच मिळाला आहे. बाकीचे लेखक युरोपीयन आहेत.

प्रकरण पांचवें.

सटीक पुस्तकें, भाषांतरें वगैरे.

—:—

काशीनाथपंतांनीं प्राचीन वाङ्मयक्षेत्रांत जी महत्त्वाची कामगिरी केली आहे त्यांत कांहीं सटीक पुस्तकांचा व भाषांतरांचा समावेश होतो. त्यांपैकीं कांहींचा या प्रकरणांत निर्देश करतों. सन १८७४ सालीं

तेलगानीं मुबईसरकाराकरिता मर्तुहरीचीं “ नीति व वैराग्य ” हीं दोन शतकें एकत्रित करून एक पुस्तक तयार केलें व त्यातील श्लोकांभर भर टीपां देऊन त्यास एक अत्यंत मिदत्ताप्रचुर प्रस्तावना जोडली आहे. प्रस्तावनेंत मर्तुहरीचा काळ ठरविताना तेलगानीं त्या कवीविषयीं कित्येक युरोपीयन पंडितांनीं जे कित्येक विचार नमूद केले आहेत, त्यापैकी कांहीं कसे चुकीचे आहेत हें सिद्ध करून दाखविलें आहे. त्यासमयीं इक जास्त निस्तार करण्याचें कारण नाही. पण मासल्याकरिता एक दोन उदाहरणें देतो. प्रो. मॅक्समुल्लर साहेबांनीं एके ठिकाणीं असें म्हटलें आहे कीं, मर्तुहरीच्या प्रकृत शतकद्वयामर बौद्ध धर्माची छाया पडलेली दिसते. तेलगाना तसें वाटत नाही. काहीं काहीं श्लोकान्त प्रथित झालेलीं व्यापक नीतितत्त्वे अगर मते हीं वस्तुतः हिंदु व बौद्ध दोन्ही धर्मांतील म्हणतां येतील. बौद्धधर्म हा मुळीं हिंदुधर्मापासूनच उत्पन्न झालेला असल्यामुळे इकडचीं काहीं तत्त्वे तिकडे गेलीं असल्यास आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाही. मर्तुहरी हा बौद्ध होता ही कदाचित् चीनदेशाकडची प्रचलित दंतकथा असेल. पण तिला मुळतः आधार अगदीं नाही. सदरू दोन शतकांतून ठिकठिकाणीं त्रिमूर्ति, दशायतार, वेद, स्मृति, पुराणें वगैरेचा जो उल्लेख दृष्टीस पडतो त्यावरून ह्या शतकाचें वेदान्तस्वरूप स्पष्ट होतें. दोन्ही शतकांच्या पहिल्या श्लोकांवरून तर त्या वेदान्तस्वरूपाविषयीं शकाच राहात नाही. तो श्लोक हा—

दिवालाघनवच्छिन्नानंतचिन्मात्रमूर्तये ।

स्वानुभूत्येकसाराय नमः शंताय तैजसे ॥

प्रो. विल्सन म्हणतात कीं, सदरू शतकांत पुराणांचा उल्लेख आहे. त्यावरून तीं शतकें फारशीं जुनीं नसलींत. यानर तेछग विचारतात कीं,

निरनिराळ्या पुराणांचे तरी काळ कोठें ठरले आहेत ? कांहीं पुराणें प्राचीन असतील, कांहीं अर्वाचीन असतील. त्यांचा काळ नक्की ठरल्या-शिवाय व भर्तृहरीच्या मनांत कोणतीं पुराणें होतीं हें समजल्याशिवाय पुराणांच्या सामान्य उल्लेखावरून त्या शतकांचा काळ ठरविणें बरोबर नाही. जीं पुराणें शंकराचार्यानंतरचीं आहेत असें प्रो. विल्सन म्हणतात त्याच पुराणांतले कांहीं उतारे आचार्यानीं आपल्या श्वेताश्वतर उप-निषदावरील भाष्यांत घेतलेले आहेत ! तेव्हां काळ ठरविण्याचे कामीं प्रो. विल्सन यांची विचारसरणी काय उपयोगी ?

लासन म्हणतो कीं, “ भर्तृहरीनें बुद्धाला अवतारांत आणलें आहे. पण बुद्धाची अवतारांत गणना कवींपासून झाली ? रत्ता उघेडल दहाव्या शतकांतील एका शिलालेखांत सांपडतो. तेव्हां शतकें तदनंतरचीं तरी असलीं पाहिजेत किंवा तो शिलालेखांतला श्लोक प्रक्षिप्त तरी असला पाहिजे. ” हें लासनचें मत. तेलंग म्हणतात कीं, लासनच्या दोन्ही कल्पना चुकीच्या ! बुद्धाविषयींची अवतारकल्पना बौद्धधर्म जोरांत होता तेव्हांच निघाली असली पाहिजे. तो धर्म दहाव्या शतकांत मुळींच जोरांत नव्हता. डॉ. केर्न ( Kern ) याच्या मताप्रमाणें बुद्धाविषयींची अवतारकल्पना ही तिसऱ्या किंवा चवथ्या शतकांतली ! कदाचित् त्याच्याही पूर्वीची असूं शकेल. असो. तेलंगांनीं भर्तृहरीचा तात्पुरता काळ ख्रिस्तोत्तर पहिलें किंवा दुसरें शतक ठरविला आहे. पण तो काळ अद्यापि सर्वमान्य झालेला नाही.

सन १८८४ सालीं तेलंगांनीं विशाखदत्तकृत “ मुद्राराक्षस ” या संस्कृत नाटकाची मुंबई सरकाराकरितां एक सदीप आवृत्ति तयार केली. नाटकाच्या संविधानकाचा काळ ख्रिस्तपूर्व चवथें शतक असून त्यांत चाणक्य व राक्षस हीं दोन मुख्य पात्रें आहेत. चाणक्यानं चंद्रगुप्त



याला नंदवंशीय गादीवर कायम करण्याकरितां अनेक उपायांची योजना केली आहे. नंदांचा अमात्य राक्षस हा उदारमनस्क व सरळ बुद्धीचा मनुष्य असल्यामुळे चाणक्याच्या कुटिल नीतीपुढें त्याला अखेर हार खारी लागली !

तेलंगांनीं सदहू पुस्तकांत बऱ्याच टीपा दिल्या असून एक विस्तृत प्रस्तावना लिहिली आहे. प्रस्तावनेंत त्यांनीं विशाखदत्ताच्या कालाविषयीं चर्चा केली आहे. प्रो. विल्सन यांनीं विशाखदत्त हा अकराव्या शतकांत झाला असें आपलें मत दिलें आहे. तो काल ठरवितांना त्यानें कांहीं विचित्र विधानें केलीं आहेत. त्यासंबंधानें विशेष विस्तार न करतां फक्त एक दोन मुद्याविषयींच लिहितों. मुद्राराक्षस नाटकांत “ म्लेच्छ ” शब्द अनेक ठिकाणीं आला आहे. प्रो. विल्सन यांनीं त्याचा त्या ठिकाणीं “ मुसलमान ” असा अर्थ केल्या आहे. “ मुसलमान ” लोक हिंदुस्थानात दहाव्या शतकांत आले व “ म्लेच्छ ” म्हणजे मुसलमान, त्याअर्थीं हें नाटक दहाव्या शतकानंतरचें ! असा विल्सनचा कोटिक्रम दिसतो. पण विल्सनचा अर्थ चुकीचा आहे. त्याच नाटकांत “ म्लेच्छ ” हा शब्द सहाव्या अंकांत,

“ अहो विवेकशून्यता म्लेच्छस्य ! ”

या वाक्यांत मलयकेतूला लावला आहे ! तेव्हां विल्सन यांनीं केलेला सर्वसाधारण अर्थ बरोबर नाही. “ म्लेच्छ ” म्हणजे अशिक्षित, असभ्य, आडदांड, रानटी असे अनेक अर्थ होतात. अर्थात् प्रकृत नाटकाचा काल ठरविण्याच्या कामी “ म्लेच्छ ” शब्दाचा कांहीं उपयोग नाही. तें बौद्धधर्माचा न्हास होत चालला होता, अशा वेळीं रचितें गेलें असलें पाहिजे, असें स्पष्ट दिसते.

दुसरी एक प्रो. विल्सन यांची चुकीची समजूत झालेली दिसते. ते “क्षपणक” याचा “बौद्ध” असा अर्थ समजतात. पण तो शब्द चव्याच वेळां “जैनां”स लावतात. बौद्ध व जैन या दोन धर्मांत वरेंच साम्य आहे, ही गोष्ट खरी, पण प्राचीन ग्रंथांत बरील सारखा एकाद-दुसरा शब्द आलेला आढळल्यास त्याचा बरोबर अर्थ करतांना दुसऱ्या पुष्कळ गोष्टींचा विचार करावयाचा असतो. नाही तर अपुऱ्या माहितीच्या आधारावर वसविलेली अनुमाने चुकीची ठरण्याचा संभव असतो. असो. तेलंगांनीं सर्व उपलब्ध साधनांचा विचार करून “मुद्राराक्षस” हें नाटक आठव्या शतकाच्या सुरवातीस लिहिलें गेलें असावें असें आपलें मत दिलें आहे.

काशीनाथपंतांनीं आपल्या प्रस्तावनेत एका गोष्टीसंबंधानें स्पष्ट खुलासा केला आहे. त्याचा इकडे थोडासा उल्लेख केला पाहिजे. प्रस्तुत नाटकांत चाणक्यानं चंद्रगुप्ताचें स्थान पक्कें करण्याकरितां योजिलेल्या युक्त्या, काढलेल्या कल्पना, केलेली कृष्णकारस्थाने यांचा विचार केल्यास त्या वेळचें हिंदुस्थानचें संबंध वातावरणच नैतिकदृष्ट्या इतकें दूषित झालें होतें कीं कांय अशी शंका सहज मनांत उभी राहते. पण यासंबंधानें तेलंगांनीं अनुसरलेली विचारसरणी अगदीं निर्दोष आहे असें वाटतें. त्यांच्या म्हणण्याचें तात्पर्य असें: “राजकारण हें कोठेही झालें तरी कमी अधिक प्रमाणांत संशयात्मक नीतितत्वांच्या मार्गानेंच चाललेलें असतें. युरोप खंडांत देखील अद्यापि एकादा राजकारणी पुराय दुसऱ्या एकाद्याला “मुत्सदी” म्हणतांना आपण ऐकतो. कारण काय ? तर त्या दुसऱ्यानें एकाचा विवक्षित प्रसंगीं लबाडी इतक्या शिताफीनें केलेली असावी. कीं, ती लोकांच्या लक्षांतही आली नाही ! त्याचप्रमाणें सार्वजनिक कामा-संबंधी खलित्यांतील—ते प्रसिद्ध करण्यापूर्वी—महत्वाचा मजकूर गाळणें

किंवा अपुन्या कारणाकरिता अगर कारण नसताही एकादी लढाई मुक्त करणें असले प्रकार जर जिकडे तिकडे अद्यापि आमच्या डोळ्यासमोर घडत आहेत तर चाणक्य किंवा राक्षस याच्या कालापेशां प्रस्तुत सुधारलेल्या युगात देखील राजकारण हें नीतिदृष्ट्या अधिक सुधारलें आहे असें कोणत्या आधारावर म्हणावयाचें ? ”

प्रो. मॅक्समुल्लर साहेबानीं प्रसिद्ध केलेल्या “ प्राच्यधर्मपुस्तक मालेंतील ” आठवें पुस्तक काशीनाथपत तेलग यानीं सन १८८३ सालीं लिहिलेलें असून त्यात त्यानीं भगवद्गीता, सनसुजातीय व अनुगीता या महाभारतातील तीन भागाचीं इप्रजी भाषांतरें अंतर्भूत केलेलीं आहेत, व त्यापैकीं प्रत्येकास एक एक प्रस्तावना जोडून त्यात त्या त्या भागाच्या कालाविषयी चर्चा केली आहे. भगवद्गीतेविषयी माहिती सर्वोपार्ज्व आहे. सनसुजातीय हा एक भारताच्या उपयोगपरीतील भाग असून त्यांत भगवद्गीतेच्याच वळणावर ( सनसुमार ) सनसुजात व धृतराष्ट्र याजमधील अध्यात्मनिपयावरील पडध्यापरूपानें संभाषण—प्रसंग आलेला आहे. अनुगीता हा अश्वमेध पर्यांतील एक भाग असून त्याचे ३६ अध्याय आहेत. अनुगीतेंत श्रीकृष्ण व अर्जुन या दोघामधील संभाषण आलेलें असून त्याचा आध्यात्मिक उपदेश हाच निषय आहे. भारतीय युद्धाच्या समाप्तीनंतर पांडव आपल्या राज्यव्यवस्थेस लागले व श्रीकृष्ण द्वारकेस जाण्यापूर्वी पांडवांचा निरोप घेण्याकरिता आले. ते अर्जुनाच्या मदिरांत आल्याबरोबर त्याला समरागणानरील श्रीकृष्णाच्या अमृतोपम उपदेशाचें—भगवद्गीतेचें—स्मरण झालें व तो उपदेश पुन्हा एकवार ऐकण्याची त्यानें देवाजवळ आपली इच्छा प्रकट केली. श्रीकृष्णानीं उत्तर दिलें कीं, तो उपदेश त्या घेलेलाच योग्य होता. आतां ती वेळ निघून गेली. अर्थात् तो उपदेश आतां देतां येणें शक्य नाहीं ! तथापि अर्जुनाची जिज्ञासा

तृत करण्याकरितां श्रीकृष्णांनीं इतिहास, पुराणें वगैरेंच्या आधारानें उपदेश केला, तीच अनुगीता.

प्रस्तुत पुस्तकाच्या पहिल्या प्रस्तावनेत तेलंगांनीं भगवद्गीतेच्या काळासंबंधानें जो जहापोह केला आहे, तो बऱ्याच अंशानें त्यांनीं डॉ. ऍरिन्सर यांस दिलेल्या उत्तराच्याच अनुरोधानें केला आहे. पण त्यांत त्यांनीं कांहीं कांहीं गोष्टीविषयी जी विशेष चर्चा केली आहे तीवरून तर भगवद्गीतेच्या प्राचीनत्वाविषयी शंकाच राहात नाही. गीतेत जे तत्त्वविचार आलेले आहेत त्यांत नंतरच्या कांहीं ग्रंथांतून दिसून येणारे प्रमाणशुद्धता, नियमबद्धता, किंवा सुसंगतपणा, हे गुण आढळत नाहीत. याचें एकच उदाहरण देतो: गीतेच्या नवव्या अध्यायांत “समोऽहं सर्वं भूतेषु न मे द्वेषोऽस्ति न प्रियः ।” असें वचन आहे. त्याचें “मी सर्व भूतांशीं समबुद्धीनें वागतों; मला द्वेष कोणी नाही व प्रियही कोणी नाही,” असें भाषांतर आहे. पण त्याच्या अगदीं उलट सोळाव्या अध्यायांत एक श्लोक आला आहे, तो हा—

तानहं द्विपतः कूरान् संसारेषु नराधमान् ।

लिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥

( द्वेष्टे, मूर्ख, अधम असे जे ते लोक, त्यांना मी सर्वदा जन्ममरणाच्या फेऱ्यामध्ये टाहून, अशुभ आसुरी योनींमध्येच जन्माला घालतो. )

तसेंच गीतेत अयर्थ-वेदाचा उल्लेख नाही. फक्त तीन वेदांचा किंवा त्रयीचा आहे. पण पतंजलीच्या महाभाष्यांत अयर्थ-वेद श्रेष्ठ मानलेला आहे. गीतेत सामवेद श्रेष्ठ मानण्यांत आला आहे. तसा तो ऐतरेय ब्राह्मणांत श्रेष्ठ मानलेला आहे. मनुस्मृतीत “नराणां ब्राम्हणः श्रेष्ठः” असें वचन आहे. पण गीतेत “नराणां च नराधिपन्” असें म्हटलें आहे.

उघडच दिसते. अनुगीता किंवा मनु, आपस्तंब यांच्या काळीं एकंदरीत सामाजिक दृष्टीनें अवनति झालेली दिसते. अनुगीतेत सौगतांचा उल्लेख आलेला आहे. सौगत म्हणजे बौद्ध. अर्थात् अनुगीता ही बुद्धानंतरची. भगवद्गीता त्याच्या पूर्वीची. म्हणजे ठोकळ मानांनें कालदृष्ट्या सदरील ग्रंथांचा असा अनुक्रम लागेल. भगवद्गीतेनंतर बुद्धावतार, बुद्धानंतर आपस्तंब, व आपस्तंबानंतर अनुगीता.

काशीनाथपंतांनीं भगवद्गीतेचें एक पद्यात्मक भाषांतर केलेलें प्रसिद्ध आहे. तें भाषांतर त्यांनीं (Blank Verse) निर्यमक कवितेंत केलेलें असून तें एम्. ए. च्या परीक्षेच्या वेळीं कविता करण्याचा अभ्यास (Exercise) या दृष्टीनें केलेलें होतें. अर्थात् तें प्रसिद्ध करण्याचा त्यांचा प्रथम धेत नव्हता. पुढें जेव्हां तें प्रसिद्ध करावें असें त्यांना वाटलें तेव्हां तें व लॉरेन्सर साहेबांस उत्तर म्हणून त्यांनीं लिहिटेला भगवद्गीतेवरील निबंध अशीं दोन्ही एकत्र पुस्तकरूपानें त्यांनीं प्रसिद्ध केलीं. गीतेवरील निबंधाविषयीचा विस्तृत उल्लेख मागील प्रकरणांत आलाच आहे. तेव्हांनीं केलेलें हें गीतेचें पद्यात्मक भाषांतर अति उत्तम उत्तरलें आहे असें अनेक तज्ज्ञ माणसांनीं म्हटलें आहे. टाइम्स ऑफ इंडियानें फ्यूल केलें आहे की, “हें भाषांतर इतकें उत्तम वाटलेलें आहे की, तें होऊन कितीही काळ छोटला, तरी त्याचें “इंग्लिश बाइबल” या दृष्टीनें महत्त्व केव्हांही कमी होणार नाही. ”

तेव्हांनीं आपले निबंध स्टु. लि. अँड सा. सोसायटीपुढें किंवा मुंबईच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीपुढें वाचले आहेत. व बरेच लेख त्यांनीं “इंडियन अँटिक्वरी” मध्ये लिहिळे आहेत. मागच्या प्रकरणांत सांगितलेल्या निबंधाशिवाय काशीनाथपंतांनीं कांहीं किरकोळ लेख, टिपणें वगैरे

प्रसिद्ध केली आहेत. त्यात कांही ग्रंथांचे काल ठरविणे, परीक्षणे, ताम्रपत्रलेखांची भापातरे वगैरे बाबी आल्या आहेत. त्यांचा आतां थोडक्यांत ज्ञेय करतो.

**काल ठरविणे:**—न्यायबुसुमांजलीचा कर्ता उदयनाचार्य हा अकराव्या शतकात झाला; मधुसूदन सरस्वती हे पंधराव्या शतकाच्या शेवटीं अगर सोळाव्याच्या आरंभीं झाले; शंकर-विजयाचा कर्ता आनंदगिरी हा शंकराचार्यांचा शिष्य “आनंदगिरी” नसून तो दुसराच असला पाहिजे व त्यानें लिहिलेले “शंकरविजय” हें पुस्तक घनदाव्या शतकांतलें असलें पाहिजे; सुबंधु व कुमारिल भट्ट हे सहाव्या शतकांत झाले; कालिदास, हर्ष व चंद्र याच्या कालाविषयी चर्चा केली आहे.

**परीक्षणे:**—नेटिव्ह ओपिनियनमध्ये कीलहोर्न याच्या संस्कृत व्याकरणाचे परीक्षण; मंडलिकांचा “हिंदु लॅ,” व “काव्ये-तिहाससंग्रह” याचे परीक्षण “इंडियन ऍंटिकरी” मध्ये.

**ताम्रपत्रलेख:**—चालुक्यवंशीय एका राजाचे दानपत्र, कदवमंशीय एका राजानें दिलेला ताम्रपट व शिलाहार वंशांतील एका राजाचा ताम्रपट यांची भापातरे प्रसिद्ध केली आहेत.

**पार्वतीपरिणय:**—हे नाटक बाणाचे असामें असें परशुरामपंत तात्या गोडबोले यांनीं म्हटलें आहे. तेळंगांच्या मते तें कालिदासाच्या “कुमारसंभर” काव्याच्या आधारानें लिहिलें गेलें असामें.

याशिवाय तेलंगांनी, मुस्कटदावीचा कायदा, खुला व्यापार—संरक्षण, पेशवाईच्या वेळची समाजस्थिति व कायद्याचें राज्य या विषयांवर लिहिलेले लेख प्रसिद्ध आहेत. पण त्यासंबंधानें पुढें एकाद्या दुसऱ्या प्रकरणांत विचार करूं.

तेलंगांनी लोकांस माहिती करून देण्याकरितां वरींच व अनेक विषयांवर व्याख्यानें दिलीं आहेत. पण त्यासंबंधाचा इकडे विस्तार करीत नाहीं.

प्रकरण सहावें.

## मराठीत ग्रंथरचना.



तेलंगांना आपल्या मातृभाषेचा भारी अभिमान असे. हिंदु युनियन झुबांत त्यांनीं एकदां असा नियम केला होता कीं, कोणीही सभासदानें मराठी बोलतांना मध्येंच इंग्रजी शब्द आणूं नयेत व इंग्रजी बोलतांना मध्यें मराठी शब्द आणूं नयेत ! काशीनाथपंतांचा वस्तुतः धंदा वॅरिस्ट्रीचा असल्यामुळें व त्यांचा संबंध युरोपीयन, पारशी वगैरे लोकांशीं फार असल्यामुळें, त्यांचा बहुतेक सर्व व्यवहार इंग्रजींत चालत असे. या गोष्टीचा विचार केला व तत्कालीन सुशिक्षित लोकांची आपल्या मातृभाषेविषयींची सामान्यतः अनास्था मनांत आणली म्हणजे काशीनाथपंतांची आपल्या मराठी भाषेवद्दलची कळकळ व अभिमान फार स्तुत्य वाटतात. असो. त्यांनीं आपल्या व्यवसायांत थोडीशी मराठीत ग्रंथरचनाही केली होती. त्यांनीं “ स्थानिक राज्यव्यवस्था ” व “ शहाणा नेथन ” हीं दोन मराठीत पुस्तकें लिहिलीं आहेत; व हिंदु युनियन

आपण नागरिक आहो त्या गावातील अगर देशातील लोकांसंगानें आपल्याला काहीं कर्तव्यें करावयाची असतात याची मात्र आपणास सामान्यतः जाणीव नसते. युरोप खंडातील लोकस याचें लहानपणापासूनच बाळकडू मिळालेलें असतें. त्यामुळे ते लोक सार्वजनिक कामें हीं जपळ जवळ आपलीं नित्यक्रमाचीं कामें होत असें मानीत असतात. असा प्रकार इकडे सुरू व्हावा, किंवा दुना त्या दिशेनें आमच्या लोकांच्या दृष्टींत फरक पडाय व इंग्लंडातील लोक सार्वजनिक कामें कशीं उत्सुकतेनें करीत असतात हें पाहून आमच्या लोकांनीं जागें व्हावें व आम्ही तशीं कामें करू लागामें हाच तेलगाचा वरील पुस्तक लिहून प्रसिद्ध करण्यांत हेतु होता. असो. स्थानिक स्वराज्य व इतर प्रकारचीं सार्वजनिक कामें करण्याच्या यात्रेतील तेलगाच्या वेळेच्या मानानें लोकांच्या दृष्टींत हल्लीं बराच फरक पडलेला स्पष्ट दिसत असल्यामुळे सदरहू पुस्तकातील तपशिलाचा इकडे ऊहापोह करण्याचें कारण नाहीं

तेलगानी "शहाणा नेथन" हें एक दुसरें मराठींत पुस्तक लिहिलें आहे. हें "लेसिंग" नावाच्या जर्मन पंडितानें लिहिलेल्या एका नाटकाचें भाषांतर आहे हें पुस्तक लिहून प्रसिद्ध करण्यांत तेलगाचे दोन हेतु होते. त्या वेळीं रेनॉड्स, बोर्केशियो इत्यादि कादंबरीकारांच्या पुस्तकाचीं भाषांतरे करण्याकडे काहीं सुशिक्षित लोकांचें लक्ष लागलेलें होतें. तर्गी पुस्तकें वाचण्याकडे जनतेची झालेली प्रवृत्ति इंग्रजीतील उत्तमोत्तम ग्रंथ—भाषांतर—रूपानें मराठींत लिहिलेले—वाचण्याकडे वळविली गेल्यास लोकांच्या उदार भावना जागृत होतील व त्यांच्या दृष्टींत फरक पडेल असें तेलगाना वाटलें. दुसरी गोष्ट, सुमारे चाळीस पन्नास वर्षांपूर्वीं महाराष्ट्रांत धर्मसंघर्षी बराच ऊहापोह चालत असे. त्यात काहीं लोकांचें आपल्या हिंदुधर्मांत जें एक उदात्त धर्मसहिष्णुतेचें ( Toleration ) तत्व आहे त्याकडे दुर्लक्ष



होत असे. तें उदात्त तत्वच “ Nathan the Wise ” या नाटकात अतर्भूत झालेलें आहे. त्या तत्वाचें काहीं उदारमनस्क असे पाश्चात्य ग्रंथकार देखील किती महत्त्व मानीत असतात हें आमच्या महाराष्ट्रीय लोकांस समजावे व तें तत्त्व बरील ऊहापोह करतेपेक्षां त्यांनी आचरणात आणण्यास प्रवृत्त व्हावे म्हणूनच तेलंगानी बरील पुस्तक लिहून प्रसिद्ध केलें. असो, सदहूर् लेसिंगचें इंग्रजी पुस्तक तेलंगानी सन १८७३ मध्येच वाचलें होतें व त्याचें त्यांनी मराठींत भाषांतरहि केलें होतें. पण त्यांच्या कार्यनाट्यामुळे तें प्रसिद्ध करण्याचा यत्नेच दिवस योग आला नाही. तो सन १८८७ मध्ये आला, आणि हें सुमारे दोनशें पानांचें पुस्तक प्रसिद्ध करण्यात आलें.

मूळ ग्रंथकार लेसिंग याची थोडक्यांत हवीफत अशी आहे. गॉटहोल्ड इफ्राइम लेसिंग (Gotthold Ephraim Lessing) हें त्या ग्रंथकाराचें सवय नांव. त्याच्यासंग्रहानें तेलंग आपल्या प्रस्तावनेत म्हणतात “ लेसिंगचीं इंग्रजीत दोन चरित्रे हल्ली प्रसिद्ध झाली आहेत. त्यांमध्यें दिसून येणारी त्याची अचाट बुद्धि, त्याच्या मनाचा धोरपणा, त्याचा खरा देशाभिमान, त्यानें सांसारिक अडचणीत व दुःखांत देखील निघा संपादनार्थ व विद्याप्रसारार्थ केलेले परिश्रम या गोष्टींचा विचार केल्या म्हणजे वाचकाच्या मनांत त्याच्याबद्दल अत्यंत पूज्यबुद्धि उत्पन्न झाल्याशिवाय राहात नाही. जर्मन भाषेच्या समृद्धीला व जर्मनीमध्ये हल्ली जो इतका विद्याप्रसार होत आहे त्याला बऱ्याच अशी लेसिंग हाच मूळ कारण झाला असें युरोपीयन पंडितांचें म्हणणें आहे. ” हा थोर माणूस सन १७२९ मध्ये जन्मला व सन १७८१ मध्ये वारला. तो स्वतंत्र विचारांचा मनुष्य असल्यामुळे जर्मनीमधील धर्मोपदेशक मंडळीची त्याच्यावर नेहमी नजर असे. त्यानें आपलें “ Nathan the Wise ” हें पुस्तक लोकांस

तो फार धार्मिक वृत्तीचा व नीतिमान् असे. त्याची शहाणपणाबद्दल फार ख्याति होती. म्हणून लोक त्याला “शहाणा नेधन” म्हणत असत. तो तेथील दुसऱ्या एका गांवीं असताना खिस्ती लोकानी तिकडच्या सर्व यहुदी लोकांची कत्तल केली. त्यांत नेधनची बायको व मुलें मृत झाली. त्याच सुमारास बुल्फ फिल्मे या नांवाचा वेपानें खिस्ती पण धर्माने मुसलमान, असा नेधनचा एक मित्र होता. त्याला एक एकुलती एक अशी लहान मुलगी होती. तिची आई मृत झालेली असल्यामुळे तिच्या बापायनां तिला लढाईर नेत्रेना. सबब त्यानें तिला आपल्या मोतदारंगरोवर नेधन जवळ संभाळण्याकरितां म्हणून पाठवून दिलें. नेधनची बायको-मुलें पूर्वीच मृत झालेली होती. अर्थात् देवानेंच आपणांस ही मुलगी दिली असें समजून नेधननें त्या मुलीचा स्वीकार केला व तिचें रेका असें नांव ठेविलें. पुढें रेकेचा बाप-बुल्फ फिल्मे-हा मरण पावला. अर्थात् नेधननें तिचें पोटाच्या मुलीप्रमाणें पालन केलें. तिला लहानाची मोठी केली. तिला शिक्षण दिलें. ती मुलगी पुढें चांगली रूपवती, सुखभारी व विचारशील अशी निघाली. तिला आपली पूर्वीची कांहींच माहिती नव्हती. नेधनचाच ती आपला बाप समजत असे. तिला धर्मशिक्षण म्हणजे सर्व धर्मांना प्राधान्य अशी धर्मतत्वे व नीतितत्वे यांचें शिक्षण देण्यांत आलें होतें. खिस्ती फिरो यहुदी अशा प्रिशिष्ट धर्मांचें शिक्षण तिला दिलेले नव्हतें. नेधनच्या घरी दाया नांवाची एक खिस्ती स्त्री होती. तिचें रेकेवर फार प्रेम असे. तिनेंच रेकेचें आईप्रमाणें संगोपन केलें होतें. तिला रेकेच्या जन्मापासूनची सर्व हकीकत माहीत होती. स्वतः दायाचा धर्म खिस्ती, जन्म गुरोपलंडांत, त्यामुळे तिच्या गनाचा ओढा त्या बाजूलाच असणें स्वाभाविक होतें. ती रेकेला वन्याच गोष्टी सांगत असे. परंतु त्यांचा रेकेच्या मनावर घांहीच

परिणाम होत नसे. एकदां असें झालें कीं, नेथन हा व्यापाराकरितां बाहेर-  
गांवीं गेला होता. अशा वेळीं इकडे जेरुसलेम गांवांत त्याच्या घराला  
आग लागली. पण एका “टेंपुर”ने आगीत उडी घाडून रेकेला वांच-  
विली. त्या पुरुषाला पाहून रेकेला कृतज्ञता वाटली व तिला त्याला भेट-  
ण्याची इच्छा झाली. परंतु तो ‘टेंपुर’ कांहीं केल्या नेथनच्या घरीं येण्यास  
कवळ होईना. मुळगी झुरणीस लागली. दायाची इच्छा कीं, रेकेनें  
एकाद्या तिस्ती तरुणाशीं लग्न करावें. दायानें पुष्कळ खटपट केली. परंतु  
‘टेंपुर’ हा मनाचा मोठा मनुष्य होता. तो नेथनच्या गैरहजेरींत त्याच्या  
घरीं येण्यास मुळींच कवळ होईना ! कांहीं दिवसांनीं नेथन घरीं परत  
आला. त्याला मग सर्व हकीकत समजली. त्यानें ‘टेंपुरला’ आपल्या घरीं  
घोळारिळें. टेंपुर प्रथम कांहींसा उद्धटपणानें वागला, परंतु नेथनचें  
शांततेचें व शहाणपणाचें भाषण ऐकून तो नरम झाला व त्यानें नेथनच्या  
घरीं येण्याचें कवळ केलें.

इकडे मुळतान सालादिन याचा धर्मादाय फार जबरदस्त असल्यामुळें  
त्याच्या खजिन्यांत पैशाची तूट पडली. मुळतानच्या मनांतून नेथनजव-  
ळून युत्तिनें कांहीं द्रव्य काढायचाचें होतें. सद्य त्यानें नेथनला खरी  
स्थिति कळविली नाहीं. परंतु ती त्याला खजिनदाराकडून पूर्वीच समजली  
होती. नेथन राजास भेटला. राजानें त्याला थोडेंसें अडविण्याच्या हेतूनें  
“ कोणता धर्म चांगला ! ” असा प्रश्न केल्या. नेथननें त्याला एक तीन  
आंगठ्यांची गोठ सांगून कळविलें कीं “ सर्वच धर्म चांगळे. ज्यानें  
त्यानें धर्मेनें आपला धर्म पाळला हेंच उचित ! ” तीन आंगठ्यांची  
गोठ पुढें वेईडच. पण नेथनचें उत्तर ऐकून मुळतान आश्चर्यचकित  
झाला, आणि आपला द्रव्य मागण्याचा हेतु तो टपयूं लागला. पण नेथ-  
ननें मग आपण होऊन त्याला द्रव्य दिलें.

तिकडे टेंपुर हा नेथनच्या घरी जाऊन रेका व दाया यांना भेटला. रेकेला पाहून तो मोहित झाला. त्याने नेथनजवळ रेकेविषयी मागणें केलें. पण नेथनला टेंपुरची पुरी माहिती नव्हती. सगळ्याने त्याच्या म्हणण्याला एकदम स्कार दिला नाहीं. टेंपुरला राग आला. पुढें दायानें त्याला सांगितलें कीं, रेका ही धर्मानें सिस्ती आहे. तिला नाकारण्याचा नेथनला अविकार नाहीं. ती गोष्ट टेंपुरनें मग तेथील धर्माध्यक्षाला कळविली. आणि सांगितलें कीं, एका सिस्ती मुलीला या यहुदानें आपल्या धर्मांत वाढविली आहे ! धर्माध्यक्षानें आपला एक मठनासी मनुष्य पाठवून त्याला सर्व प्रकरणाची चौकशी करून येण्यास सांगितलें. तो मठनासी म्हणजे पूर्वीचा मोतदार पण सत्साराला कटाकून संन्यास घेतलेला असा माणूस होता ! त्याच्याबरोबरच रेकेच्या बापानें तिला तिच्या बालपणांत सभाळण्याकरिता नेथनजवळ पाठवून दिलें होतें ! त्यानें येऊन नेथनला पूर्वीचीं सर्व हकीकत सांगितली आणि एक पुस्तक दिलें. त्यावरून रेका व टेंपुर हीं वहीणभाऊ आहेत असें त्याला समजलें. पुढें सुलतान सालादिन याला तें पुस्तक पाहण्याला मिळताच त्यातील काहीं लेख आपल्या “असाद” नामाच्या भावाच्या हातचे आहेत असें आढळून आलें, व त्या मजबुरावरून रेका व टेंपुर हीं आपल्या भावाचीं मुलें आहेत अशी सुलतानाची खात्री झाली. याप्रमाणें सर्वच गोष्टींचा खुलासा होऊन सर्वत्र आनंदी आनंद झाला.

वर सांगितलेली तीन आगठ्यांची गोष्ट थोडक्यांत अशी आहे. प्राचीन काळीं एका गृहस्थाजवळ एक हिऱ्याची आंगठी होती. ती त्यानें आपल्या एका मित्रास दिली आणि सांगितलें कीं, “या आंगठीतल्या खड्यांत एक असा गुण आहे कीं, ती ज्याच्याजवळ असेल तोच आपल्या पुढुबांतला कर्ता व सहाणा असा पुरव होईल. तेन्हां ही तुम्ही आपला

जो आवडता मुलगा असेल त्यालाच या. ” याप्रमाणें ती आंगठी एका गृहस्थाजवळ आली. त्याला तीन मुलगे होते. तिघांवर त्याची सारखीच प्रीति होती. तो प्रत्येकास सांगे की, ही आंगठी मी तुला देईन. पुढें त्याचा अंतकाळ समीप आला. तेव्हां ती आंगठी कोणास द्यावी याविषयी त्याला काळजी पडली. मग त्यानें एक युक्ति काढली. त्यानें एका जवाहिन्यास आपल्या खोलींत बोलाविलें आणि त्याला एकांतांत सांगितलें की, या आंगठीप्रमाणें हुवेहूव दुसऱ्या दोन आंगठ्या तयार करा, खर्च व श्रम कितीही पडोत. आंगठ्या तयार झाल्या. मग त्या गृहस्थानें तिघां मुलांना जवळ बोलावून प्रत्येकाला एक एक अशा त्या दिल्या, व मग तो स्वर्गस्थ झाला. पुढें मुलांमध्ये तंटे सुरू झाले. प्रत्येकजण म्हणे की, आपली आंगठी खरी व आपणच घरांतला कर्ता पुरुष ! वाद मिटेना. पुष्कळ धुसफुस सुरू झाली. तडतोडीचे प्रयत्न झाले, पण तिघां भावांपैकी कोणीच पड घेईना. शेवटीं खटला न्यायाधीशापुढें गेला. तिघां भावांपैकी वापाला कोणीच दोष देईना. फक्त तिघांपैकी कोणीतरी आपणांस फसविलें आहे असें प्रत्येकजण म्हणे. न्यायाधीशानें सर्व खटला समजून घेतला आणि निकाल सांगतांना तो म्हणाला, “ तुमच्या वापाला ज्याअर्थी इकडे साक्षीला आणतां येत नाही किंवा आंगठीला ज्याअर्थी तोंड उघडून बोलतां येत नाही, त्याअर्थी तुमच्या या तंत्र्याचा निकाल समाधानकारक रीतीनें देतां येत नाही. खऱ्या आंगठींत असा एक गुण असल्याचें मी ऐकलें आहे की, ती ज्याच्याजवळ असेल तो सर्वानाच—ईश्वरास तसेंच मनुष्यांस—प्रिय होतो. तसा गुण खऱ्या आंगठींत नाही. या एका गोष्टीवरूनच सगळ्या तंत्र्याचा निकाल लागतो ! तुम्ही मला सांगा की, तुम्हांपैकी कोण दुसऱ्या दोघांना प्रिय आहे ? तुम्हांपैकी प्रत्येकाचें प्रेम जर केवळ स्वतःवरच असेल तर तुम्ही तिघेही ठक आहां ! आणि तिघांच्याही

आगठ्या खोऱ्याच !! खरी आगठी वड्ड्या हरपली असेल, व तें छपयिण्याकरिता फिना तिची जागा चाटयिण्याकरिता तुमच्या बापानें तीन नव्या आगठ्या तयार करविल्या असतील. तुम्हापैकीं प्रत्येकास तुमच्या बापानें आगठी दिली आहे. प्रत्येकाची खात्री की, आपली आगठी खरी. कदाचित् एका आगठीचें फाजील महत्त्व वाढून नये असें तुमच्या बापास वाटलें असायें व म्हणूनच त्यानें तीन आगठ्या तयार करवून तुम्हापैकीं प्रत्येकास एक एक दिली असारी. एक गोष्ट सत्य आहे. बापाचें तुम्हा तिबानर सारखेंच प्रेम होतें. अर्थात् एकाळी सुखी करून दुसऱ्या दोघाना दुखात ठेगणें हें त्याला आनडलें नाहीं. म्हणून त्यानें तीन आगठ्या तयार करवून तुम्हा तिबानाही सुखी करण्याचा प्रयत्न केला. तरी तुम्ही अशा शुद्ध व सात्विक प्रेमाचें अनुकरण करा. आपापल्या आगठीतील खरा गुण प्रकट करण्याच्या कामीं तुम्हामध्यें चढाओढ लागू या. म्हणजे त्या गुणाच्या योगानें तुम्हापैकीं प्रत्येकाला सौम्यपणा, शांतीची आनड, परोपकारखुद्धि व ईश्वरानर निष्कपट प्रेम हीं प्राप्त होतील. व याचप्रमाणें खड्याचा गुण तुमच्या मुलामध्यें, व मुलाच्या मुलामध्यें प्रकट होत गेल्यास तुम्ही एक हजार वर्षांनीं या धर्मासनापुढें या. त्यानेळीं या आसनावर मजपेक्षा अधिक शहाणा न्यायाधीश येणार आहे. तो तुम्हाला बरोबर फैसला सांगेल. आतां तुम्ही जा." असो. याप्रमाणें सर्व गोष्टीचें तात्पर्य आहे.

तेलंगांनीं हेमतोत्सव व्याख्यानमालेंत दोन व्याख्यानें मराठींत दिलीं. हिंदु युनियन क्लबच्या तोंफें मुंबईतील मराठी जाणाऱ्या लोकांना निरनिराळ्या विषयासमधीं कांहीं ज्ञानप्राप्ति व्हावी म्हणून तेलंगांनींच सन १८८६ सालीं बरील व्याख्यानमाला सुरू केली, व त्यात त्यांनीं स्वतः त्याच सालीं "शास्त्र व रूढि" या विषयावर एक व्याख्यान दिलें. तेलंगांच्या

वेळीं सामाजिक सुधारणेचा प्रश्न बराच विकट झाला होता. समाजांत त्यावेळीं नवा व जुना असे दोन पक्ष झाले होते. त्यांमध्ये हमरी-तुमरी चालत असे. अशावेळीं नव्या-जुन्या गोष्टींची चांगल्या रीतीने सांगड घालून जनतेपुढे निरनिराळे प्रश्न मांडून त्यांतून हितकर काय आहे हें दाखविणें हाच समाजसुधारकांचा सरळ मार्ग होता. जुन्यांतलें चांगलें तेवढें ठेवून नव्या परिस्थितींत कसें वागावें हेंच लोकांना त्यावेळीं समजणें जरूर होतें. तें दाखविण्याचें काम काशीनाथपंत तेलंग उत्तम रीतीनें करीत असत; व त्या हेतूनेंच त्यांनीं “शास्त्र व रूढि” हा विषय घेऊन त्यावर व्याख्यान दिलें. त्याचा थोडक्यांत सारांश असा.

लोकांत दोन पक्ष होते. एकाला शास्त्रविरुद्ध रूढि असेल ती त्याज्य घाटत असे. दुसऱ्याला “शास्त्राद्रूढिर्बलीयसी” हें ब्राह्म वाटत असे. खरा प्रकार असा आहे. शास्त्र म्हणून जें म्हणतात त्यांत वेद, स्मृति, पुराणें या सर्वांचा अंतर्भाव होतो. तेव्हां त्या सर्वांचा मथितार्थ काय निघतो हें प्रथम पाहिलें पाहिजे, व आपण त्याप्रमाणें नेहमीं वागत आलों आहों कीं काय हेंही पाहिलें पाहिजे. दुसरी गोष्ट अशी कीं, स्मृति वगैरे ग्रंथांत जे नियम घाडून दिले आहेत ते त्या त्या काळाचे दर्शक आहेत. तो काळ किंवा तो समाज आतां राहिला नाहीं. समाजाची नेहमीं उत्क्रांति होत असते. तेव्हां शिष्टजनांच्या मते सदरील नियमांत योग्य ते फेरफार करण्यास हरकत नाहीं. याची उदाहरणें आहेत. द्रोणाचार्य, अश्वत्थामा, कृपाचार्य, परशुराम हे जातीचे ब्राह्मण असून त्यांनीं क्षात्रवृत्ति स्वीकारल्याचे दाखले आहेत. त्याचप्रमाणें जनक, मिथामित्र हे क्षत्रिय असून त्यांनीं ब्राम्हणधर्म स्वीकारला होता. मधुविद्या व पंचाग्निविद्या या ब्राम्हणांनीं क्षत्रियांपासून घेतल्या असैं छांदोग्य उपनिषदांन सांगितलें आहे. पेशवाईत खुद रामशास्त्री प्रभुणे यांनीं

पेशव्यांना स्नानसंख्या कमी करण्याबद्दलचा उपदेश केल्याचें प्रतिद्ध आहे. द्रौपदीच्या विवाहाचें कुमारिल भट्टानें असें समर्थन केले आहे:—

यौवनस्यैव कृष्णाहि वेदिमध्यात्समुत्थिता ।

सा च स्त्री श्रीश्च भूयोऽभिमुख्यमाना न दुप्यति ॥

तात्पर्य, “यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरेजनाः ।” हें गीतावचन प्रसिद्धच आहे. तेव्हां शास्त्रनियम हे एकदा धाडून दिलेले जशाचे तसे “यावच्चंद्र दिवाकरौ” पाळले पाहिजेत असें होत नाहीं. त्यांत शिष्टजनांनीं फेरफार करणें हें क्रमप्राप्तच आहे. तेलंग म्हणतात कीं, “माझ्या भर्ते मूळशास्त्रकारांचा हेतु असा असावा कीं, देश, काल, वर्तमान यांकडे लक्ष देऊन धर्मशास्त्रनियमांत वेळोवेळ शिष्टांनीं जरूर फेरफार कराने. त्यावरून शास्त्रकारांचा शहाणपणा व दूरदर्शीपणा व्यक्त होतो. जे नियम एका स्थितींत सोडवून घाटले तेच नियम स्थित्यंतर झाल्यावर प्रतिबंधक होऊन असुखास कारणीभूत झाल्याशिनाय कसे राहतील ? जें चाललें आहे तेंच ठीक आहे. त्यांत फेरफार करणार नाहीं असें म्हणून चालणार नाहीं. सृष्टिनियमाप्रमाणें आमच्या देशाच्या स्थितींत फेरफार होत जाणारच. ती स्थिति जशीची तशी कायम राहाणें शक्य नाहीं. सबब कालमानाप्रमाणें जे योग्य फेरफार व्हावयाचे त्याला कांहीं तरी वाट दाखवून या व त्यायोगानें होणारी गैरसोय सोसण्यास कांहीं दिवस तयार व्हा, दुसरा मार्ग दिसत नाहीं.” तेलंगांची ही विचारसरणी सर्वानाच—जुन्या व नव्या पक्षांना—पसंत पडून तें व्याख्यान त्यांना फार आवडलें असें इंदुप्रकाशादि पत्रावरून दिसतें.

सन १८८९ मध्ये त्याच व्याख्यानभालेमध्ये तेलंगांनीं “सामाजिक विषयासंबंधीं तडजोड” या विषयावर दुसरें व्याख्यान दिलें. त्या



अगदी थोडक्यांत सारांश देतो. सामाजिक विषयांसंबंधाने विचार करतांना तो विचार, उच्चार व आचार (Thought, Word and Deed) या क्रमाने केला पाहिजे. विचारासंबंधाने तेलंग म्हणतात, “ आपली ईश्वरासंबंधाने, समाजासंबंधाने, राष्ट्रासंबंधाने काय कर्तव्यकर्मे आहेत यांबद्दल प्रत्येक सुशिक्षित मनुष्याने आपल्या बुद्धीप्रमाणे खोल विचार करून आपली मते होईल तितक्या अंशाने, कायम केली पाहिजेत, आणि असे ठरवितांना ‘ न हि सत्यात्परो धर्मः ’ हें महावाक्य प्रमाणभूत मानलें पाहिजे. ” दुसरा प्रश्न, वाडवडिलांचीं मते व त्यांची वर्तनपद्धत याकडेही लक्ष दिलें पाहिजे. आम्ही वाडवडिलांचें प्रत्येक वावर्तीत अनुकरण करूं असें म्हणून चालणार नाहीं. तसें करूं म्हटल्यास सुधारणा होऊन समाजाचें पाऊल केव्हांही पुढें पडणार नाहीं. तिसरी गोष्ट लक्षांत धरण्याची म्हणजे ही की, वाडवडिलांची वर्तनपद्धत सोडून तिच्या जागी नवी सुरू करावयाची ती समाजास हितकर असली पाहिजे व तिच्या समर्थनार्थ आपल्याजवळ तशीं भरपूर प्रमाणे व युक्तिवाद हीं असलीं पाहिजेत. म्हणजे त्या नव्या पद्धतीविषयी वाडवडिलांची खात्री करून त्यांना आपल्याबरोबर घेऊन जाण्यास फारशी अडचण पडणार नाही.

हल्लीं आपण संक्रमण स्थितीत आहों. त्यामुळे आपल्या समाजस्थितीत कांहीं आपोआपच फेरफार होत आहेत. अशा स्थितीत आपण जुन्यालाच चिकटून बसणार असें म्हणून चालणार नाहीं. तसें करणें कोतेपणाचें होईल. तर जे फेरफार होतील त्यांना इष्ट दिशा लावून त्यांपासून समाजाचें एकंदरीत हित होईल असा यत्न केला पाहिजे. अनिष्ट दिशा लागल्यास नुकसान होईल.

याप्रमाणें एकादां “ विचार ” ठरल्यावर त्यांचा “ उच्चार ” कसा व केव्हां करावयाचा हें पाहिलें पाहिजे. सत्यप्रतिपादन हें चांगलेंच कृत्य

असतें. पण केव्हा केव्हा तेथेच पुरे नसतें. तर तें वेळ पाहून केले पाहिजे हेही लक्षात ठेविलें पाहिजे. याची तेलगानी एक दोन उदाहरणें दिली आहेत, त्यापैकी एक असें—सन १८८९ च्या मुमारास इश्टात आयर्लंडचा प्रश्न उपस्थित होऊन त्यानडल वरीच जगी चळवळ चालली होती. त्यामुळे तिकडील मुत्सदी लोकांस दुसरें काहीं सुचेनासें झालें होतें. अशानेकी तिकडे हिंदुस्थानचा—तो कितीही महत्वाचा व निकडीचा असला तरी—प्रश्न काढणें बरोबर नव्हतें. या करता तो थोडा वेळ वाजूस साराणा लागला. त्याचप्रमाणें, तेलगाच्या वेळीं लोकमत पुनर्निर्माहास हळू हळू अनुकूल व्हायपास लागलें होतें. अशावेळीं त्यांतच फिरून जातिभेद मोडण्याचें मिश्रण करणें ठीक नव्हतें. साराश, केवळ पायाखाली काय आहे एवढेंच न पाहतां, दूरवर दृष्टि फेंकून काय करावयाचें तें केले पाहिजे.

“ आचारा ”संबधानें वास्तविक पाहिल्यास, ज्याचें जसें मत असेल त्याप्रमाणें तो वागला तर उत्तमच, पण व्यवहारात तें सर्वांनाच शक्य नसतें. म्हणून एकादा मनुष्य आपल्या मताप्रमाणें—कारणें काहीही असोत—न वागला तर त्याच्या प्रतिपादनाची किंमत कमी होते असें नाही. किना त्याने आपलें तोड बद ठेविलें पाहिजे असेंही होत नाही. कोणी एकादा मनुष्य आपणास मूर्तिपूजा मान्य नाही म्हणणारा, कोणत्याही कारणानें, एकाद्या वेळीं देवळात गेला म्हणजे काहीं निघडतें असें नाही. त्याच-प्रमाणें एकाद्या मनुष्याने पुष्कळ प्रयत्न करूनही घरातल्या वायना शिकत नाहीत, तर त्यानें स्त्रीशिक्षणाबद्दलचा उपदेश करू नये असें होत नाही. मुख्य मुद्दा हा की, “ एकादा मनुष्य म्हणाला की, अमकी अमकी समजूत अज्ञानमूलक आहे अशी माझी खात्री झाली म्हणून ती मी सोडणार तर ही तडजोड रास्त होईल. पण मी जें सत्य समजतों तें तुम्हाला पटलें नाही म्हणून तुम्ही जें ( असत्य ) अंगीकारलें आहे

त्याप्रमाणें मी वागेन, असें झाल्यास ही तडजोड बरोबर होणार नाही. ” पुनर्विवाह हा शास्त्रविरुद्ध नाही. पण लोक तसा मानतात तर प्रथम अक्षतयोनि विधवा विवाह सुरू करणें ही तडजोड रास्त होईल. इंग्लंडला जाणें हें शास्त्राविरुद्ध आहे. पण कोणी तसा जाऊन आल्यास त्याला प्रायश्चित्त देऊन जातीत घेणें ही तडजोड न्यायाची होईल. सारांश, सुधारणा करणें ती हळू हळू केली पाहिजे. तिला थोडा दिनावधि लागेल. पण दिनावधि लागून जी सुधारणा होईल ती पक्की होईल. मात्र मध्यंतरी खटपट चाळू राहिली पाहिजे. ती सोडतां कामा नये.

हे तेलंगांचे समाजसुधारणेविषयीचे विचार प्रस्तुत काळीं सर्वांनाच पटतील असें वाटत नाही. हल्लींच्या समाजाचे विचार त्या वावर्तीत फार पुढें गेले आहेत. तथापि तेलंगांनीं आपलें व्याख्यान चाळीस वर्षांपूर्वींच्या समाजस्थितीच्या दृष्टीनें दिलें होतें ही गोष्ट लक्षांत ठेविली म्हणजे त्यासंबंधाच्या अधिक खुलाशाचें कारण उरत नाही.

काशीनाथपंतांनीं मराठी वाङ्मयाची समृद्धि करण्याचे अन्य रीतीनेंही प्रयत्न चालविले होते. हिंदु यूनियन क्लबमध्ये त्यावेळीं बहुधा विद्वान् व सुशिक्षित अशा लोकांचाच भरणा असे. त्यांपैकी ज्याला जशी इच्छा व सबड होईल तशी त्यानें मराठी भाषेची कांहींतरी सेवा करण्यास प्रवृत्त व्हावें म्हणून बरेच दिवस क्लबांत चर्चा होऊन तेलंगांनीं एक योजना (scheme) तयार केली. ती अगदीं मुक्त ठरून सन १८९० सालीं हिंदु यूनियन क्लबमध्ये त्या. तेलंगांच्या अध्यक्षतेखाली एक कमिटी नेमण्यांत आली. तिचें “महाराष्ट्र भाषासंवर्धक मंडळी” असें नामकरण करण्यांत येऊन तिचा “मराठी भाषेत विशेषेकरून ऐतिहासिक, चरित्रात्मक, बोधपर व इतर उपयुक्त विषयांवर सुलभ व मनोरंजक ग्रंथसमूह वाढवावा ”

असा केसरीच्या द्वारे हेतु जाहीर करण्यात आला. असो. या मडळीत ठरल्याप्रमाणे कित्येक गृहस्थाकडे भापातर किंवा रूपातर करण्याकरिता म्हणून काहीं निगडक इंग्रजी पुस्तके वाटण्यात आली होती. के. वि. कॉ. ओक यांनी "एब्राहाम लिंकन" याचें सक्षित चरित्र लिहिलें आहे. त्याच्या प्रस्तावनेत ते असें म्हणतात — "चरित्र लिहिण्याविषयी आम्हास प्रथमतः ऑन. जस्टिस का. वि. तेल्ग यांनी सुचविलें. त्यास आधारभूत म्हणून एक फार उत्तम इंग्लिश पुस्तक पाठवून दिलें. आणि आमच्या मित्रांस मान देऊन, त्यास इतर मोठमोठी अनेक कामें होती तरी, आमच्या पुस्तकाचा हस्तलेख वाचून पाहिला आणि छापील कचे खडें तपासून त्यात जागोजाग पुष्कळ चागली भर घातली. ती इतकी की, ह्या पुस्तकात रसिकास मान्य, विद्वानांस प्रिय, सामान्यांस बोधपर आणि धर्मज्ञांस मनोरंजक असें जर कोठें याहीं असलें तर तें सगळें त्या सत्पुरुषाच्या हस्तस्पर्शाचें फळ आहे. म्हणून त्यामदलचें सगळें श्रेय त्याचें आहे." असो. दु. खाची गोष्ट एवढीच की, बरील योजनेपासून फक्त या ओकाच्या पुस्तकापलीकडे फळाच्या रूपानें काहीं एक निष्पन्न झालें नाही. व तेल्गाच्या मृत्यूनंतर तिकडे हिंदु यूनियन करमणील घेणत्याही प्रमुख सभासदाचें लक्ष गेलेलें दिसत नाही.

हेमतोत्सवव्याख्यानमालेंतील मुख्य व्याख्यानानंतर वादविवाद होत असे. त्यात तेल्ग हे बरचेवर भाग घेत असत व भाषणाच्या द्वारे ते निरनिराळ्या निषयासत्रांशीं श्रोत्यांना नीन माहिती सांगत असत. पण त्याचा झुंडे विस्तार करीत नाही. पण सांगण्याची गोष्ट ही की, सधूर्त व्याख्यानमाला तेल्ग ह्यात होते तोंपर्यंत चागली चालली. मग तिग उत्तरती फळा लागली, व अखेर ती बंद पडली. याचा इत्यर्थ एका मुर्झच्या वातमीदारानें केसरीत स्पष्ट करून दाखविला होता तो असा

“कोणाला असल्या गोष्टींची आस्थाच नाही व कोणाला यात मन घालायला नको.”

तेलंग हे केव्हा केव्हा सगळीत सगळ काढून मराठीत प्रसिद्ध होणाऱ्या पुस्तकांची परीक्षणे करून किंवा त्यातील गुणदोष दाखवून वाचक-वर्गाला योग्य वळण लावीत असत. सन १८७८ मध्ये कै. निष्णु-शास्त्री चिपळूणकर, कै. काशीनाथ नारायण साने, व कै. वाळजी जनार्दन मोडक या तिघांनी मिळून “काव्येतिहाससंग्रह” मासिक पुस्तक सुरू केलें होतें. त्याचें तेलंगांनी सन १८८० सालीं “Indian Antiquary” मध्ये परीक्षण केलें. त्यात त्यांनीं सद्गुरू संपादकाची योग्य स्तुति करून मासिकाबद्दल असा अभिप्राय दिला —“एकदरीत मासिक चागलें चाललें आहे. आणि ज्यांना ज्यांना आपल्या मराठी व संस्कृत वाङ्मयाबद्दल कळकळ वाटत असेल व विशेषत ज्यांना आपल्या महाराष्ट्राच्या इतिहासाचें महत्त्व वाटत असेल अशा प्रत्येक गृहस्थानें या मासिकास जरूर आश्रय द्याना.”

सन १८९१ सालीं मुंबईत “एलिफन्टिन कॉलेज यूनियन” पुढें त्या वेळचे तिकडील म्युनिसिपल कमिशनर मि. अँकरर्थ याचें “मराठी कविता” यावर व्याख्यान झालें. त्यावेळीं न्या. तेलंग हे अध्यक्षस्थानी होते. अँकरर्थ साहेबांनीं आपल्या निपयावर बोलताना मराठीत चागले गद्य ग्रंथ नाहीत असे सांगून कै. निष्णु शास्त्री चिपळूणकराचें “निबन्ध-माला” हें मासिक काहीं इतक्या उच्च दर्जाचे नव्हतें असें म्हटले. त्या वेळीं अध्यक्ष या नात्यानें तेलंग याचें जे भाषण झाले त्यात त्यांनीं मराठी भाषेतील गद्यलेखकांपैकीं कै. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर याची योग्य शब्दात स्तुति केली. परंतु निष्णुशास्त्री याच्या टीकापद्धतीनिषयीं त्यांनीं

असा केसरीच्या द्वारे हेतु जाहीर करण्यात आला. असो. या मढळीत ठरल्याप्रमाणें कित्येक गृहस्थाकडे मापातर किंवा रूपातर करण्याकरिता म्हणून काहीं निमडक इंग्रजी पुस्तकें वाटण्यात आली होती. कै. वि. कॉ. ओक यांनी “एब्राहाम लिंकन” याचें सक्षित चरित्र लिहिलें आहे. त्याच्या प्रस्तावनेत ते असे म्हणतात — “चरित्र लिहिण्यानिपयीं आम्हास प्रथमतः ओन. जस्टिस वा. प्रि. तेलग यांनीं मुचमिलें. त्यास आधारभूत म्हणून एक फार उत्तम इंग्लिश पुस्तक पाठवून दिलें. आणि आमच्या निमतीस मान देऊन, त्यांस इतर मोठमोठीं अनेक कामें होतीं तरी, आमच्या पुस्तकाचा हस्तलेख वाचून पाहिला आणि छापील कावें खडें तपासून त्यात जागोजाग पुष्कळ चांगली भर घातली. ती इतकी कीं, ह्या पुस्तकात रसिकांस मान्य, निद्वानांस प्रिय, सामान्यांस बोधपर आणि धर्मज्ञांस मनोरंजक असें जर कोठें काहीं असलें तर तें सगळें त्या सत्पुरुषाच्या हस्तस्पर्शानें फळ आहे. म्हणून त्यानडलचें सगळें श्रेय त्याचें आहे.” असो. दुखाची गोष्ट एवढीच कीं, वरील योजनेपासून फक्त या ओकाच्या पुस्तकापलीकडे फळाच्या रूपानें काही एक निष्पन्न झालें नाहीं. व तेलगाच्या मृत्यूनंतर तिकडे हिंदु यूनियन क्वचनमधील कोणत्याही प्रमुख सभासदाचें लक्ष गेलेलें दिसत नाहीं.

हेमतोत्सवव्याख्यानमालेंतील मुख्य व्याख्यानानंतर वादविवाद होत असे. त्यात तेलग हे वरचेवर भाग घेत असत व भाषणाच्या द्वारे ते निरनिराळ्या विषयांसबधीं श्रोत्यांना नवीन माहिती सांगत असत. पण त्याचा इकडे विस्तार करीत नाहीं. पण सांगण्याची गोष्ट ही कीं, सदरहू व्याख्यानमाला तेलग हयात होते तोंपर्यंत चांगली चालली. मग तिला उतरती कळा लागली, व अखेर ती बंद पडली. याचा इत्यर्थ एका मुर्झ्याचा वातमीदारानें केसरीत स्पष्ट करून दाखविला होता तो असा

“कोणाला असल्या गोष्टींची आस्थाच नाही व कोणाला यांत मन घालायला नको.”

तेलंग हे केव्हां केव्हां सवडीत सवड काढून मराठीत प्रसिद्ध होणाऱ्या पुस्तकांची परीक्षणे करून किंवा त्यांतील गुणदोष दाखवून वाचक-वर्गाला योग्य दृष्ट्य लावीत असत. सन १८७८ मध्ये कै. विष्णु-शास्त्री चिपळूणकर, कै. काशीनाथ नारायण साने, व कै. वाळाजी जनार्दन मोडक या तिघांनी मिळून “काव्येतिहाससंग्रह” मासिक पुस्तक सुरू केलें होतें. त्याचें तेलंगांनीं सन १८८० सालीं “Indian Antiquary” मध्ये परीक्षण केलें. त्यांत त्यांनीं सद्गुरू संपादकांची योग्य स्तुति करून मासिकाबद्दल असा अभिप्राय दिला:—“एकंदरीत मासिक चांगलें चाललें आहे. आणि ज्यांना ज्यांना आपल्या मराठी व संस्कृत वाङ्मयाबद्दल कळकळ घाटत असेल व विशेषतः ज्यांना आपल्या महाराष्ट्राच्या इतिहासाचें महत्त्व घाटत असेल अशा प्रत्येक गृहस्थानें या मासिकास जरूर आश्रय द्यावा.”

सन १८९१ सालीं मुंबईत “एलिफन्टिन कॉलेज यूनियन” पुढें त्या वेळचे तिकडील म्युनिसिपल कमिशनर मि. अँकवर्थ यांचें “मराठी कविता” यावर व्याख्यान झालें. त्यावेळीं न्या. तेलंग हे अध्यक्षस्थानी होते. अँकवर्थ साहेबांनीं आपल्या विषयावर बोलतांना मराठीत चांगले गद्य ग्रंथ नाहींत असे सांगून कै. विष्णु शास्त्री चिपळूणकरांचें “निबंध-माला” हें मासिक कांहीं इतक्या उच्च दर्जाचें नव्हतें असें म्हटलें. त्या वेळीं अध्यक्ष या नात्यानें तेलंग यांचें जें भाषण झालें त्यांत त्यांनीं मराठी भाषेतील गद्यलेखकांपैकीं कै. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांची योग्य शब्दांत स्तुति केली. परंतु विष्णुशास्त्री यांच्या टीकापद्धतीविषयी त्यां

आपली नापसंती दर्शवून त्यापद्धतीच्या योगानें शास्त्रीयोगांनीं टोकांचें बाष्कळ लिहिण्याकडे प्रवृत्ति केली असें म्हटलें. वस्तुतः विष्णुशास्त्री यांनं निबंधमालेंत जरी कांहीं उपयुक्त निष्पत्तींर चांगले निबंध लिहिले असले तरी त्यांनीं कांहीं कांहीं वेळां अनुसरलेल्या टीकापद्धतीसंदर्धानें—यांहीं थोडे लोक रोरीज करून—कोणाचेंच मत चांगलें नव्हतें. कै. वामनराव मोडक, कै. अण्णासाहेब महाजनी, कै. फादीनाथपरंत साने यांनीं अनेकदां शास्त्रीयोगांच्या हयातींतच त्यांच्या टीकापद्धतीविषयीं निषेध केला होता हें शास्त्रीयोगांच्या चरित्रांत नमूद आहे. त्याच मताचा न्या. तेलंगानीं वरील प्रसंगीं जबरजस्त अनुवाद केला अतें म्हणण्यास हरकत नाही. पण तेलंग्यांचें भाषण कित्येकांस आरडल नाही व त्यांनीं त्याचस्त वर्तमान-पत्रात न्यायमूर्तींर टीका केली, असो.

सन १८९२ मध्ये मराठीत तीन चरित्रात्मक पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं होती. रा. राजारामशास्त्री भागवत यांनीं लिहिलें शिवाजीचें चरित्र; रा. निगुडकरांनीं लिहिलें परशुराम भाऊ पटवर्धन यांचे चरित्र; व रा. धामुदेव शास्त्री यारे यांनीं लिहिलें नाना पाळणगिमांचें चरित्र हीं तीं पुस्तकें होत. या तिन्ही पुस्तकांनंघनानें तेलंगानीं हिंदु धर्मियन इत्यमप्यें अवंत मार्मिक रीतीन गुण-दोष-विवेचन केलें. त्याचा इतडें दिग्गज न करतां त्यावेळीं केवरीनें त्यामंथी जे उद्गार काढले तेवढेच देतोः—  
 “नामदार तेलंग्यांनीं हिंदु धर्मियन इत्यंत दिग्गज व्याख्यान माराभाय्यानें आज दुसरीकडे छापलें आहे, ते प्रत्येक महात्माभानातिनिधिशानें वाचण्यासारखे आहे. फादीनाथपरंतानारायण चर्यव्यावृत्तिविषयीं प्रख्यात असलेल्या गृहस्थांसही मराठी चरित्रांचें व बंगालींचें परिशीलन करण्यास वेळ सांपडतो हें नृपवीरनरदंत व ब्रह्मगणांच्या हृन्मयाबोरोर चरित्रां निदृष्ट्यांत दंग झालेल्या आधुनिक विद्वानांनीं व इतर विद्वानांच्या



लोकांनी लक्षांत घ्याव्यासारखे आहे. सरकारी नोकरीत शिरल्यावर लगेच वेळ व्यर्थ न घालवितां तो महाराष्ट्र भाषेच्या सेवेकडे ते लागीत आहेत हें त्यांस भ्रूणसाधन नाही असें कोण म्हणेल ? ”

प्रकरण—सातवें.

## लोकशिक्षण



लोकांत साक्षरतेचें प्रमाण घाटून त्यांना हरएक दृष्टीनें कार्यक्षम करणें हें एक दृष्टीच्या दिवसांत प्रत्येक सुधारलेल्या राष्ट्रांतील सरकारचें व लोकनायकांचें मुख्य कर्तव्य गणलेलें आहे. तें कर्तव्य लोकनायकांना त्यांच्या सनडीप्रमाणें व संधि मिळेल तसें—प्रत्यक्ष शिक्षण देण्याच्या कामीं भाग घेऊन किंवा विद्यापीठासारख्या संस्थेच्या कामांत परिश्रमपूर्वक लक्ष घाटून अगर त्यासंबंधाच्या सरकारी धोरणांत सुधारणा सुचवून अथवा शिक्षण-संस्थांना प्रत्यक्ष द्रव्यद्वारा यथाशक्ति मदत करून देतां येण्यासारखें असतें. तेदंगामधला विशेष हा की, लोकशिक्षणाच्या कामांत घरीटपैकी प्रत्येक मार्गानें सहाय्य करून त्यांनीं देशाची मोठी कामगिरी वजाविली आहे. त्यासंबंधानें आतां थोडेंच विवरण करतों.

सन १८८१ मध्ये नेमणूक झाली. त्यावेळीं लॉ स्कूलमध्ये तेल्ग हेच पहिले हिंदी प्रोफेसर होते. पुढें सन १८८८ सालीं त्या जागीं त्याची कायमप्रमाणें नेमणूक झाल्यामुळे पुढील सालच्या पदनीदानसमारंभाच्या वेळीं लॉर्ड रे यानीं तेल्गाच्या विद्वत्तेविषयी व योग्यतेविषयी आदरोद्गार काढले होते. सन १८८९ मध्ये तेल्गाची जजाचे जागीं नेमणूक होतांच त्यानीं प्रोफेसरच्या जागेचा राजीनामा दिला. याप्रमाणें तेल्गानीं प्रत्यक्ष अभ्यापनाचें काम केलें होतें.

विद्यापीठाशीं—यूनिव्हर्सिटीशीं—तेल्गाचा प्रथम सन १८७४ पासून परीक्षक या नात्यानें संपर्क आला. त्या सालीं ते जे. व्ही. ए. च्या परीक्षेंत ससृष्टतचे परीक्षक नेमले गेले ते तसेच पुढें चार वर्षेपर्यंत परीक्षक नेमले गेले होते. सन १८७७ सालीं त्याची सरकारकडून यूनिव्हर्सिटीच्या फेलोच्या जागीं नेमणूक करण्यात आली. सन १८८२ मध्ये ते डॉ. भाडारकरानीं सिंडिकेटमधील आपल्या जागेचा राजीनामा दिल्यामुळे, त्याच्या जागीं सिडीक झाले. तेल्ग त्या जागेवर पुढें दहा वर्षे राहिले, व मग त्याची सन १८९२ सालीं व्हाइस-चॅन्सेलरच्या जागीं नेमणूक झाली.

तेल्ग याची सिडीक या नात्याची—१८८२ ते १९९२—वारकीर्द फार महत्वाची होती. त्या मुदतींत युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षार्थींनी शेतकी, कायदा व आर्ट्स ( वाङ्मय व इतर विषय ) या परीक्षांचे अभ्यासक्रम ठरवण्याचे होते. ते ठरविण्याच्या कामीं तेल्गानीं मनस्वी मेहनत घेतली त्यापैकी कायद्याच्या अभ्यासक्रमामध्ये बरीच सुधारणा करायची होती. शेतकीच्या शिक्षणाची रीतसर अभ्यासक्रम ठरवून नीट व्यवस्था ठरवण्याची व अगोरेची परीक्षा झाल्यानंतर विद्यार्थ्यांना पदवी द्यायची,

याप्रमाणें ती योजना होती. या दोन्ही कामांत तेलंगांनीं फार परिश्रम केले व त्या शिक्षणाची नीट पायाशुद्ध मांडणी केली असें त्या वेळचे व्हाइसचेंन्सलर सर रेमंड वेस्ट व टाइन्स ऑफ इंडिया यांनीं नमूद करून ठेविलें आहे. पण “ आर्ट्स ” शाखेचा अभ्यासक्रम ठरविणें हें त्याहीपेक्षां जास्त महत्वाचें काम होतें. या अभ्यासक्रमांत पूर्वीं एकदोनदां फेरफार करण्यांत आले होते. सन १८७० सालीं त्या अभ्यासक्रमांत संस्कृत, लॅटिन वगैरे भाषांना आवश्यक सदराखालीं स्थान मिळालें होतें. सन १८७९ मध्ये त्यांत शास्त्रीय ( science ) विषयांची भर घातली जाऊन त्याचा निराळाच अभ्यासक्रम ठरविण्यांत आला व दरवर्षीं एक परीक्षा याप्रमाणें तीन वर्षांत तीन परीक्षा झाल्यावर विद्यार्थ्यांना बी. ए. किंवा बी. एससी. पदवी मिळावी अशी ती व्यवस्था होती. पण ती कांहीं वर्षांच्या अनुभवानें गैरसोयीची व असमाधानकारक होती असें आढळून आलें. त्याच सुमारास दुसरी एक गोष्ट घडली होती. सन १८८५ मध्ये राष्ट्रीय सभेची स्थापना झाल्यामुळे लोकांत राजकीय दृष्टीनें बरीच जागृति झाली होती व तिला इतिहासाच्या अभ्यासानें इष्ट प्रकारचें वळण देणें अत्यंत जरूर होतें. तसेंच इंग्लंडचा व आपल्या देशाचा संबंध आल्या दिवसापासून आमच्या लोकांच्या आर्थिक स्थितींत हळुहळू पण-खात्रीनें फरक पडत चालला होता. या गोष्टीची लोकांस चांगली माहिती करून देण्याच्या कामीं अर्थशास्त्राचा अभ्यास हा अगदीं महत्वाचा व जरूर होता. पण या विषयांच्या अभ्ययनाची चालू अभ्यासक्रमांत अस-लेली सोय समाधानकारक नव्हती. या सर्व गोष्टींचा नीट विचार करून काशीनाथपंतांनीं बी. ए. चा चांगला व्यापक दृष्टीनें अभ्यासक्रम तयार केला व मॅट्रिकपासून बी. ए. ची मुदत तीनच्या जागीं चार वर्षे करून त्या मुदतींत त्या सर्व विषयांचा पायाशुद्ध अभ्यास पुरा व्हावा अशी.

व्यवस्था केली. या चार वर्षांत इंग्लिश व संस्कृत या भाषाचा व गणित विषयाचा जरूर तेवढा विद्यार्थ्यांचा अभ्यास व्हावा, तर्कशास्त्र व पदार्थविज्ञान याच्या मूळ तत्वांची त्यांना माहिती व्हावी व अखेरच्या दोन वर्षांत त्यांचे हिंदुस्थान व इंग्लंड या दोन्ही देशांच्या इतिहासाचे व अर्थशास्त्राचे अध्ययन पूर्ण होऊन विद्यार्थी आपल्या ध्यास व देशकार्यास व्यक्त व्हावे अशी तेलंगाची सर्व योजना होती. ही योजना तयार करण्यास अर्थातच बराच काळ लागला व पुष्कळ विद्वान् व लायक गृहस्थानुरोध विचारविनिमय करून लागला. सधन त्या कामाकरिता सिनेटकडून जी कमिटी नेमण्यात आली होती त्यात त्यावेळचे सर्व विद्वान्, तज्ज्ञ व अनुभवी असे लोक समाविष्ट करण्यात आले होते. युरोपियनांपैकी प्रि. वर्डस्वर्थ, प्रि. ऑग्डेन्हेम, ना. वर्डवुड, डॉ. मॅकिन्झी व फादर मेयर्स व आमच्यापैकी डॉ. भांडारकर, रा. व. ( नंतरचे न्यायमूर्ति ) रानडे, फेरोजशाहा मेथा, प्रि. मोडक व स्वतः काशीनाथपंत तेलंग अशी मंडळी त्या कमिटीत होती, व या कमिटीने सदरील विषयाचा सुमारे दोन वर्षे सर्व दृष्टींनी विचार करून वर सांगितलेला अभ्यासक्रम सुकर केला व तो तेव्हाच्या सूचनेवरून सिनेटने सन १८९० च्या एप्रिलमध्ये पास केला. या अभ्यासक्रमाला देखील काहीं लोकांचा विरोध होता, पण तो इतका महत्वाचा नव्हता. तरी तो अभ्यासक्रम—जो इतक्या अधिकाराच्या मंडळींनी ठरविला होता व जो सुमारे वीस वर्षे विद्यार्थी व अभ्यापक वर्ग यांच्या पचनी पडला होता तो सन १९१० च्या सुमारास त्यावेळचे मुंबईचे गव्हर्नर लॉर्ड सिडनहॅम यांच्या आग्रहामुळे फिरविण्यांत आला व इतिहास व अर्थशास्त्र हे आवश्यक विषयांतून काढून ऐच्छिक विषयांत घालण्यांत आले ! ही इतकी उलथा-पालथ लॉर्ड सिडनहॅम यांनी फा

केली याचा इतिहास मोठा मनोरंजक आहे. पण त्यांत आम्ही येथे शिरू इच्छित नाही. सिनेटपुढे प्रश्न आला तेव्हां ( १९१०-११ ) तेलंग व रानडे दिवंगत झालेले होते. वर्डस्वर्थ साहेब विलायतेस गेले होते. पण मेथा व डॉ. भांडारकर हे हजर होते. त्यांनीं विरोध केला, पण त्याचा कांहींच उपयोग झाला नाही. असो.

तेलंगांनीं वर सांगितल्याप्रमाणें आपल्या मुदतींत युनिव्हर्सिटींत उत्तम काम केले. त्याप्रमाणें त्यांची लॉर्ड हॅरिस यांजकडून सन १८९२ मध्ये व्हाइस चेंन्सलरच्या जागी नेमणूक झाली ती ठीकच झाली. त्यामुळे सर्वानाच आनंद झाला. पण पुढच्याच वर्षी तेलंग स्वर्गस्थ झाले.

तेलंगांनीं शिक्षणाच्या बाबतींत जी दुसरी महत्वाची कामगिरी केली ती एज्युकेशन कमिशनचे एक सभासद या नात्यानें होय. सन १८८२ सालीं लॉर्ड रिपन साहेबांनीं या कमिशनची नेमणूक केली होती. त्यांत सर्व प्रांतांतून प्रतिनिधींची नेमणूक करण्यांत आली होती. मुंबई इलाख्यातर्फे फक्त काशीनाथपंत तेलंग यांचीच तेवढी नेमणूक झाली होती.

लॉर्ड रिपन यांचे हे जें एज्युकेशन कमिशन नेमण्यांत आलें त्यांत एक-दोन हेतु होते. तें कमिशन नेमलें जाण्यापूर्वी रेव्ह. जॉन्सन, रेव्ह. टॉ. मॅकिकल वगैरे कांहीं प्रमुख मिशनरींनीं विलायतेत सुमारे चार वर्षे जंगी. चळवळ चालविली होती. तिचा हेतु हा होता कीं, हिंदुस्थानांत जी शिक्षण-पद्धत सुरू करण्यांत आली आहे त्यांत धर्मशिक्षणाची सोय केलेली नसल्यामुळे सुशिक्षित लोकांचीं मनें नास्तिकपणा किंवा अज्ञेयवाद असल्या मतांकाडे झुकत चाललीं आहेत; तर देशांतील वरिष्ठ प्रकारचे शिक्षण हें खासगी-म्हणजे मिशनरी-संस्थांच्या ताब्यांत धावें. म्हणजे त्यांत धर्म-

शिक्षणाची सहज सोय होईल व सरकारचा त्या बाबतीत होणारा बराच खर्च वाचून ते पैसे प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार करण्याकडे खर्च करता येतील. मिशनरी लोकांच्या या चळवळीला मिलायतेतील लॉर्ड हॅलिफॅक्स, ड्यूक ऑफ आर्गाइल अशा बड्या बड्या लोकांचे पाठमळ होतें अर्थात् सदरू कमिशनची जी नेमणूक झाली ती सदरील गोष्टींची चौकशी करण्याकरितांच म्हणून झाली होती. कमिशनची नेमणूक करण्याबाबतचा जो सरकारी ठराव प्रसिद्ध झाला होता त्यात “प्राथमिक शिक्षणाची स्थिति व तें जास्त प्रमाणानर प्रसृत करण्याबद्दलचे उपाय” यासंबंधानें चौकशी करणें हाच हेतु स्पष्टपणें निर्दिष्ट करण्यात आला होता.

बरील प्रकारात बाहेर आलेलें मिशनरी लोकांचें निधान—फी सरकारच्या धर्मरहित शिक्षणपद्धतीनें तयार झालेले लोक बहुधा नास्तिक असतात हें—अगदीं निराधार होतें, व बरिष्ठ प्रकारचें शिक्षण देण्या बाबतचें चाख सरकारी धोरण बदल्लें जाऊन तें ओशें सरकारच्या डोक्यावरून काढून इतक्यातच—मिशनरी सस्था इतक्याच काही एखासी शिक्षणसस्था नव्हत्या—खासगी सस्थांच्या अंगानर टाकणें हें हरएक दृष्टीनें अनिष्ट होते याबद्दल या देशातील सर्व जाणत्या लोकामध्यें मिल्कूल मतभेद नव्हता त्यामुळें इकडे आमच्या देशातील प्रमुख प्रमुख सस्थांनीं व लोकनायकांनीं देखील उलट दिशेनें मोठी चळवळ करून सरकारकडून बरिष्ठ प्रकारच्या शिक्षणाची पिच्छेहाट किंवा उपासमार करू घान्याची नाहीं असा निश्चय केला होता. त्या बाबतीत अत्यंत मूल्यवान् अशी जर कोणी—मुंई इत्याख्यातफें चोलावयाचें म्हटल्यास—कामगिरी केली असेल तर ती नि सशय तेल्हानींच होय. सदरू कमिशनमधील बऱ्याच समासदारीं पुष्कळ प्रभांसगधीं तेल्हाचा तीव्र मतभेद झाल्यामुळें त्यांनीं आपलें एक भिन्नमतदर्शक पत्रक कमिशनच्या रिपोर्टस

जोडलें होतें. तें अत्यंत मुद्देसूद व समर्पक असें मिशनरी लोकांच्या व व त्यांच्या पाठराख्यांच्या चळवळीस उत्तर असून त्यांत आणखी दुसऱ्या शिक्षणविषयक बाबींविषयीं ऊहापोह केला होता. त्याचा स्थलाभावास्तव इकडे विस्तार करतां येत नाही. तेलंगांचा निरुत्तर करून सोडणारा कोटि-क्रम ज्याला पहावयाचा असेल त्यानें तें भिन्नमतपत्रक मुळांतच वाचलें पाहिजे. आम्ही इकडे फक्त चार शब्दांत त्याचा सारांश देतो.

हिंदुस्थान सरकारानें आपण धर्मशिक्षणाच्या मानगडींत न पडतां पूर्वींचेंच व्यावहारिक (secular) शिक्षणावावतचें धोरण चालू ठेवणार आहोंत असें. जाहीर केल्यामुळें मिशनरी लोकांचीं त्या दृष्टीनें तोंडें बंद झालीं. परंतु रेव्ह. जॉन्स्टन वगैरे मिशनरी लोकांनीं एका अर्जांत “सुशिक्षित लोक हे नास्तिक किंवा अज्ञेयवादी होतात” असें केलेलें विधान व त्याच्या समर्थनार्थ त्यांनींच दिलेल्या कांहीं साक्षी ह्या होत्याच ! त्यांचा तेलंगांनीं आपल्या भिन्नमतपत्रकांत स्पष्ट निषेध केला. आपण स्वतः व आपले पुष्कळ मित्र चालू असलेल्या सरकारी शिक्षणपद्धतीनेंच शिकलेले असल्यामुळें मिशनरी लोकांनीं “सुशिक्षित लोक नास्तिक व अज्ञेयवादी होतात” असें निराधार व खोडसाळ विधान केल्याबद्दल स्पष्ट शब्दांत निषेध करणें आपलें कर्तव्य आहे असें म्हणून तेलंगांनीं तसा निषेध केला.

काशीनाथपंत तेलंग हे वरिष्ठ प्रकारच्या शिक्षणाचे प्रथमपासूनच मोठे पुरस्कर्ते होते. त्या दृष्टीनें त्यांनीं-सरकारचा जो वरिष्ठ शिक्षणांतून अंग काढून प्राथमिक शिक्षणाकडेच होत चाललेला जास्त जास्त फल-त्याच्याविरुद्ध इतकें जोराचें व निरुत्तर करून सोडणारें प्रतिपादन केलें कीं, त्याचा कमिशनचे अध्यक्ष सर विल्यम हंडर व खुद लॉर्ड रिपन यांच्या मनावर देखील इष्ट-प्रकारचा परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाही !

तेल्यांनी म्हटलें की, आपण प्राथमिक शिक्षणाच्या निरुद्ध मुद्दीच नाही. देशाची सर्व दृष्टींनी—राजकीय, सामाजिक, औद्योगिक वगैरे दृष्टींनी—प्रगति होण्याकरिता प्राथमिक शिक्षणाचा जनतेमध्ये शक्य नितका प्रसार झालाच पाहिजे, हें तत्त्व त्यांना पूर्णपणे मान्य होतें. पण प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रसाराकरिता, त्याच्याच बरोबर वरिष्ठ शिक्षणाचेंही पाऊल पुढें पडत राहिलें पाहिजे असें तेल्यांनी मॅथ्यू ॲर्नल्ड याच्या प्रथाचा आधार घेऊन व खुद युरोप ग्यडात आलेल्या अनुभवाचा दाखला देऊन सिद्ध करून दाखविलें. प्राथमिक शिक्षणाला त्यांनी हाताची, व वरिष्ठ शिक्षणाला डोक्याची उपमा देऊन स्पष्ट म्हटलें की, राष्ट्रदेहाला नुसते लढ हात अमून फांदी उपयोग घ्यायचा नाही. त्याला चांगलें डोकेंही पण असलें पाहिजे. तरच देशाची प्रगति होईल. एका प्रकारच्या शिक्षणाचा प्रसार करण्याकरितां दुसऱ्या प्रकारच्या शिक्षणाची उपात्तमार करणें हें धोरण बरोबर नाही. देशाचें खरोखरीच पाऊल पुढें पडानें अशी सरकाराची मनापासून इच्छा असेल तर त्यानें जास्त रकम खर्च करण्यास तयार झालें पाहिजे, व याच्या समर्थनार्थ खुद इंग्लंडच्याच पार्लमेंटनें कसें शिक्षणाकरिता फक्त दहा वर्षांत २० लक्ष पाँडाच्या ठिकाणीं ४२ लक्ष पाँडाचा खर्च मजूर करून उत्तम उदाहरण घादून दिलें आहे हें दाखवून तेल्यांनी लॉर्ड रिपन साहेबांनी त्याचें अशात तरी अनुकरण करून शिक्षणाकरिता मोठी रकम मजूर करानी अशी त्या लाटसाहेबांस कळकळीची निनति केली आहे. ह्या सगळ्याचा परिणाम असा झाला की, मिशनरी लोकांच्या धर्मनिययक शिक्षणाविषयीच्या काव्यास सरकार बळी तर पडलें नाहींच, पण प्राथमिक शिक्षणाच्या पायी वरिष्ठ शिक्षणाबद्दलची जबाबदारी टाळण्यामानतचें धोरण सरकारला बदलावें लागलें व ज्या ज्या ठिकाणीं हायस्कुलें व कॉलेजें ही वाढविण्याबद्दलची मागणी येईल त्या त्या



ठिकाणीं ती अरुण पुरवारी अशी कमिशनने सर्वांनुमते शिफारस केली. असा परिणाम घडून येण्यास आणखी दुसऱ्या काही गोष्टी कारण झाल्या हें कबूल केलें पाहिजे. मुख्य कारण देशात लोकांनीं केलेली चळवळ व सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे कमिशनचे अध्यक्ष सर विल्यम हटर याची सहानुभूतिपूर्ण वृत्ति व खुद्द लॉर्ड रिपन याचें उदार धोरण ! अशा कारणसमुच्चयामुळे वरील प्रकारचा इष्ट परिणाम झाला. पण कारणें काहीं असलीं, तरी काशीनाथपतानीं खुद्द कमिशनमध्ये राहून केलेली कामगिरी विनमोल होनी यात शकाच नाही. अर्थात् लागलीच तेलगाऱ्या कृतीनि-  
पयीं जिकडे तिकडे गौरव व्हावा यात आश्चर्य नाही. कमिशनच्या रिपो-  
र्टांरील सरकारी ठरावात तेलंगासंबंधानें गौरवयुक्त उल्लेख केलेला होता. त्यावेळच्या “टाइम्स ऑफ इंडिया”नें एक लेख लिहून त्यात तेलगाऱ्या बुद्धिमत्तेनिपयीं व त्यानीं कमिशनमध्ये केलेल्या कामानिपयीं स्तुतिपर उद्गार काढले होते. थोड्याच दिवसांनीं महाराणी सरकारकडून तेलगाना सी. आय. ई. ही बहुमानाची पदवी अर्पण करण्यात आली. हा सर्व प्रकार पाहून सर्वांनाच आनंद झाला. पुण्यास रा. व. रानड्याच्या प्रोत्साहनानें मार्गजनिक सभेची एक जाहीर सभा भरविण्यात येऊन तेलगाचें अभि-  
नंदन करण्यात आलें. पुण्याच्या न्यू इंग्लिश स्कूलच्या मंडळीकडून तेल-  
गाना मानपत्र देण्यात आलें, व केसरीनें तेलगानिपयीं पुढीलप्रमाणें उद्गार काढले -“ आन. मि. का. तेलग यांनीं आजपर्यंत जी बुद्धिमत्ता प्रदर्शित केली आहे तीच त्यांना मिळालेली सी. आय. ई. हा मानाचा किताब योग्य पात्री पडला हें कोणीही कबूल करील. एज्युकेशन कमिशनचे मेम-  
बर या नात्यानें मि. तेलग यांनीं प्रशसनीय कुशाग्रबुद्धि, विचारशैली, कोटि-  
क्रम व वक्तृत्वशक्ति हीं प्रकट केलीं हें आम्ही मार्गेच सांगितलें आहे. तेव्हा त्यांना हा किताब मिळाला हें ऐकून सर्व महाराष्ट्रीयास सतोष व समाधान होणार आहे यात बिलकुल संशय नाही. ”

काशीनाथपंत तेलंग यांनी शिक्षणाच्या बाबतीत तिसरी एक चिर-संस्मरणीय कामगिरी केली आहे. ती मुंबईत जी “व्हिक्टोरिया जुबिली टेक्निकल इन्स्टिट्यूट” नांवाची एक अत्यंत उपयुक्त संस्था चाडू आहे तिच्या स्थापनेच्या वेळेची होय. तेलंग व मुंबईचे इतर पुढारी लोक यांच्या सन १८७०-७५ च्या सुमारापासूनच लक्षांत येऊन चुकलें होतें की, आपल्या देशाची राजकीय व सामाजिक सुधारणेबरोबरच औद्योगिक दृष्टीनेही सुधारणा होणें जरूर आहे. याबद्दल पुढारी लोकांत केव्हां केव्हां जहापोह होत असे. परंतु सन १८८५ साली लॉर्ड रे हे जेव्हां मुंबईचे गव्हर्नर होऊन आले तेव्हां बरील पुढार्यांच्या कल्पनेस मूर्तस्वरूप देण्याबाबतची चर्चा सुरू झाली. तेलंग व फेरोजशहा मेथा यांनी जी पहिली गोष्ट केली ती लॉर्ड रे मुंबईस आल्याबरोबर त्यांच्या बजरेस ही “औद्योगिक शिक्षणाविषयी”ची गोष्ट आणली, ही होय. सततः लॉर्ड रे हे एक शिक्षणविषयक तज्ज्ञ असल्यामुळे व त्यांनीं खुद्द इंग्लंडमध्येच सर्व प्रकारच्या शिक्षणाच्या बाबतीत वित्तियेक दिवस काम केलेलें असल्यामुळे सद्गुरू कामामध्ये त्यांच्या अनुभवाची चांगलीच मदत झाली, व लॉर्ड रे यांच्या सहानुभूतीने तेलंग व मेथा यांनी धंदेशिक्षणाच्या संस्थेची एक योजना तयार केली.

या कामी तेलंगांनीं एजुकेशन कमिशनमधील मंडळीची सहानुभूति पूर्वीच मिळवून ठेविली होती. पुढें लॉर्ड रिपन यांना सन १८८४ च्या अखेरीस उत्साहपूर्वक मुंबईकरांनीं निरोप दिला तेव्हां त्यांचें काही स्मारक उभारारें म्हणून एक फंड जमा झालाच होता. त्याचा विनियोग एकादा पुतळ्या अगर रिपन साहेबांच्या नांवानें स्कॉलरशिप स्थापन करण्याच्या कामी न करतां सरकारनें धंदेशिक्षणाची काही सोय करण्याचें मनांत आणल्यास त्या कामी मदत म्हणून ती रक्कम द्यावी असें

ठरलें. इतकी तयारी होतांच, लॉर्ड रे यांनी मुंबईच्या प्रमुख पुढारी लोकांस सैक्रेटरीएटमध्ये बोलावून त्यांच्याशी सदहू प्रकरणी वरीच वाटाघाट केली. पुढें सन १८८७ मध्ये महाराणी साहेबांची ज्युविली आली. तेव्हां त्या उत्सवाच्या निमित्तानें एकादें स्मारक करणें जरूर होतें. इतक्यांत सर दिनशा पेटिट यांनी एल्फिन्स्टन कॉलेज परळहून हालवून कोटांत आणल्यास आपण नवी इमारत बांधून देण्यास तयार आहों असें कळविलें; पण परळ येथील कॉलेजची इमारत बांधण्यास पहिले कावसजी जहांगीर रेडीमनी यांनी दोन लाख रुपये दिले होते. तेव्हां तोड अशी निघाली की, सर दिनशा पेटिट यांनी कोटांत कॉलेजकरितां इमारत बांधून द्यावी व तिला रेडीमनी यांचें नांव द्यावें व परळ येथील कॉलेजच्या ( जुन्या ) इमारतीला सर दिनशा पेटिटचें नांव द्यावें व तीच धंदेशिक्षणाच्या शाळेकरितां वापरावी. याप्रमाणें सर्व योजनेला इतकें स्वरूप येण्याला तेलंग व मेधा यांचेच श्रम केवळ कारणीभूत झाले. त्यांतूनही लॉर्ड रे यांची सहासुभूति या कामी नसती तर तें इतक्या लवकर व इतक्या यशस्वी रीतीने हातावेगळें झालें नसतें. पुढें ती-धंदेशिक्षणाची शाळा कायमप्रमाणें चालावी म्हणून बोर्डाची व्यवस्था करण्यांत आली, व त्यांत जितक्या फंडांचा संबंध आला होता तितक्यांचे प्रतिनिधि व सरकारचे कांहीं प्रतिनिधि यांची बोर्डावर नेमणूक करण्यांत आली. कायम खर्चाची तजवीज करण्याकरितां रिपन मेमोरियल फंड, सर जमशेटजी जिजीभाई व नवरोजी फर्दुनजी यांचे दोन स्मारक फंड, इतके फंड—एकत्रित करून त्यांतच मुंबई सरकारने वार्षिक खर्चाकरितां सालीना कांहीं रक्कम देण्याचें ठरविलें. याप्रमाणें सर्व तयारी होतांच सन १८८९ मध्ये परळ येथें “ व्हिक्टोरिया ज्युविली टेक्निकल इन्स्टिट्यूट ” या नावानें धंदे शिक्षणाचें कॉलेज उघडण्यांत आलें व तें आज चाळीसपेक्षांही अधिक वर्षें उत्तम

रीतीनें चालले आहे. या सर्व योजनेंत तेलंगांच्या अंगी असलेले कांहीं मुत्सदेगिरीचे उत्तमोत्तम गुण उपयोगास आले व सदरील संस्थेची स्थापना म्हणजे तेलंगांची जजाचे जागेवर नेमणूक ब्हाय्याच्या पूर्वीपर्यंतच्या त्यांच्या सर्व सार्वजनिक चळवळींवर सुंदर कळस चढविला गेला असें सर दिनशा वाच्छा यांनीं एके ठिकाणीं लिहून ठेविलें आहे !

तेलंगाच्या मनाचा ओढा स्वभावतःच वाङ्मयाकडे असला तरी उद्योग-धंद्यांच्या दृष्टीनें देशाची उन्नति ब्हायी एतदर्थ ते कसे कम्पून तनमनधर्नें करून खटपट करीत असत हें वरील हकीकतीवरून स्पष्ट झालेंच आहे. पण तशा कामात पदरचे कांहीं पैसे खर्च ब्हाय्याचे असले तरी ते करून एका दृष्टीनें त्यांनीं स्वार्थत्यागही केल्याचें उदाहरण घडलें आहे. सन १८७०-८० च्या सुमारास तेलंग, मेधा व दुसरे कांहीं मित्र यांनीं मिळून एक सावणाचा कारखाना काढला व त्यात प्रत्येकांनें भांडवलालाच्या रूपानें हजारों रुपये घातले. त्या कारखान्याच्या बोर्डावर तेलंग, मेधा यांची नेमणूक झालेली होती. कारखाना नीट चालला आहे की नाहीं हें पाहण्याकरिता ते बोर्डाच्या प्रत्येक सभेला न चुकतां हजर राहत असत. पण आचेर काय झालें ! कारखाना बुडाला आणि तेलंग, मेधा धर्गेरेंनीं घातलेले सर्व पैसे बुडून गेले ! पण त्यांनीं ते एक देशाचें काम म्हणून अंगावर घेतलें होतें. असो.

पण शिक्षणाचें काम आलें कीं, त्याला तेलंग हे अंतःकरणपूर्वक सढळ हातानें मदत केल्याशिवाय सहसा राहता नसत. ते दग्गहा सुमारे तीनशें विद्यार्थ्यांना द्वयद्वारा मदत करीत असत असें एकदां इंदुप्रकाशानें प्रसिद्ध केलें होतें. मुंबईत राहाणाऱ्या गरीब विद्यार्थ्यांना फी अथवा पुस्तकें निवत देणें अगर खाणावडीचे पैसे देणें असल्या कामीं खर्च करण्याकरितां

पैशाची फार गरज लागत असते हे प्रसिद्ध आहे. तेलंग अशा अनेक गरजू विद्यार्थ्यांना मनापासून मदत करीत असत. ही तर त्यांची शिक्षणाच्या कामी प्रत्यक्ष होणारी मदत झाली. अप्रत्यक्ष रीतीने त्यांचेकडून होणारी मदत तर त्याहीपेक्षा कितीतरी अधिक असे.

सन १८९०-९१ च्या सुमारास कै. वळवंत भाऊ नगरकर यांनी मुंबईत “ शिवाजी हायस्कूल ” ही शिक्षणसंस्था घरेच दिवस चालविली होती. तिळा तेलंगांची द्रव्यद्वारा महत्वाची मदत होत असे.

सन १८९२ मध्ये मुंबईजवळील दादर येथे एक “ धी जनरल एज्युकेशन इन्स्टिट्यूट ” नांवाची शिक्षणसंस्था स्थापन झाली. तिच्या मूळ उत्पादकांपैकी न्या. तेलंग हे एक होते. त्या संस्थेकडून आज कित्येक शाळा चांगल्या रीतीने चालविल्या जात आहेत.

सन १८८० साली कै. त्रिणुशास्त्री चिपळूणकर यांनी पुण्यास एक “ न्यू इंग्लिश स्कूल ” नांवाची शाळा काढली. थोड्याच दिवसांनी कै. आगरकर व कै. टिळक हेही शास्त्रीयोगांना येऊन मिळाले. पुढच्याच वर्षी म्हणजे सन १८८१ मध्ये काहीं सामान, पुस्तके वगैरे जिनसांची जखर लागली व त्याबद्दल चालकांनी वर्गणीची यादी फिरवून सुमारे स. ३५० जमा केले. त्यांत रसायनशास्त्रीय उपकरणांकरितां म्हणून ( for purchasing chemical apparatus ) तेलंगांकडून ५० रुपये आलेले शाळेच्या दसरांत दाखल झालेले आहेत. पुढे सन १८८४ साली शाळेला नियमवद्ध स्वरूप देण्याकरितां म्हणून “टेक्न एज्युकेशन सोसायटी” स्थापन करण्यांत आली. त्यावेळीं नामदार तेलंग हे १००० रुपये भरून त्या सोसायटीचे “ पेट्रन ” झाले. लागलीच तेलंगांची कौन्सिलमध्ये निवडणूक झाली. याप्रमाणे सोसायटीच्या स्थाप-

नेच्या वेळीं तेलंग जे कौन्सिलर झाले ते अखेरपर्यंत (सन १८९३) कायम होते. त्याच्या निधनानंतर फेरोजशहा मेधा हे कौन्सिलर झाले. असो. सन १८८४ मध्ये तेलंग डे. ए. सोसायटीचे कौन्सिलर झाले तेव्हापासून पुढे सोसायटीतर्फे झालेल्या प्रत्येक महत्वाच्या समारंभाचे वेळीं ते हजर होते. सन १८८४ सालीच त्यांना सोसायटीतर्फे सी. आय्. ई. पदवी मिळाल्याबद्दल मानपत्र देण्यात येऊन त्यात त्यांनी त्यावेळपर्यंत शिक्षणोत्तेजनार्थ व शिक्षणप्रसारार्थ जे परिश्रम केले होते त्याबद्दल गौरव-युक्त उल्लेख करण्यात आला होता, व त्यावर उत्तर देताना तेलंगानी चिपळूणकर—आगरकर—टिळक या मंडळींनी केलेल्या स्तुत्य उपक्रमाबद्दल उत्तेजनपर उद्गार काढले होते. याबद्दलची सर्व हकीकत त्यावेळच्या वेळरीत प्रसिद्ध झाली होती. असो.

त्यावेळीं मुंबईत जितक्या शिक्षणविषयक किंवा वाङ्मयात्मक सस्था होत्या तितक्या सर्वांशी तेलंग्यांचा सन्ध असे. सन १८९२ सालीं प्रसिद्ध शेट दामोदरदास गोमर्धनदास यांनी मुंबईस एक जगी सार्वजनिक वाचनालय (People's Free Reading Room) स्थापन केले. ते उघडण्याचा समारंभ त्याच सालीं न्या. तेलंग यांच्याच हस्ते झाला.

मुंबईस नेटिव्ह जनरल लायब्ररी नावाचे एक फार जुने वाचनालय आहे. त्याचे न्या. तेलंग हे कित्येक वर्षे अध्यक्ष होते. त्याचप्रमाणे मुंबईच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीचे ते सन १८७४ मध्ये जे समासद झाले ते शेवटपर्यंत होते. त्या सस्थेचे सर रेमंड वेस्ट हे काहीं वर्षे अध्यक्ष होते. त्यांनी त्या सस्थेपुढे तेलंगानी अनेक निद्वलपूर्ण निग्रह वाचून व तिकडे होणाऱ्या वादविवादात उत्साहपूर्वक भाग घेऊन जी अत्युत्तम कामगिरी केली होती त्याचा एके ठिकाणी अत्यंत गौरवयुक्त उल्लेख केला

होता. सर रेमंड वेस्ट हे पेनशन घेऊन विलायतेस गेल्यावर तेलंगांनाच त्या संस्थेचे अध्यक्ष निवडण्यांत आले ! त्या सोसायटीचे तेलंग हेच पहिले हिंदी अध्यक्ष होते ! मुंबईची एशियाटिक सोसायटी ही संस्था सव्वाशे वर्षांपेक्षाही अधिक जुनी आहे. तिच्या अध्यक्षांच्या नामावळींत सर्व युरोपीयन लोकांचीं नांवे आहेत. त्यांत हिंदी अध्यक्षांचें म्हणजे फक्त न्या. तेलंगांचेंच तेवढें एक नांव आहे !

प्रकरण आठवें.

## सामाजिक सुधारणा



हिंदुस्थान देशांत ब्रिटिशसत्ता सुरू झाल्याबरोबर ज्या कांहीं आनुवंशिक अशा—पोस्ट, तारायंत्रे, आगगाड्या, आगबोटी वगैरे—नवीन गोष्टी आल्या—तेव्हांपासूनच आमच्या लोकांच्या दृष्टींत हळुहळू व नकळतच फरक पडूं लागून त्यांच्या कल्पना बदलूं लागल्या. या क्रांतीला जीं कारणें झालीं त्यांत इंग्लिश शिक्षणाला पहिलें स्थान दिलें पाहिजे. या शिक्षणाच्या योगानें आम्हांस कांहीं नवीन गोष्टी समजू लागल्या. आमच्या लोकांची दृष्टि फांक्डू लागली, व आमची चिकित्साबुद्धि जागृत होऊं लागली. पूर्वी आमच्या लोकांची कोणत्याही गोष्टीचा विचार करण्याची जी रीत असे ती एकदेशीय असे. याचें मुख्य कारण म्हणजे बाहेरच्या लोकांशीं संवंध येऊन ज्या मार्गानें नवीन गोष्टींची माहिती मिळवयाची तो मार्गच आमच्या लोकांस खुळा नव्हता. तो मार्ग ब्रिटिश सत्तेच्या आगमनावरोबर मोळ्या झाल्यामुळे साहजिकच आमच्या लोकांच्या विचारांत क्रांति होऊं

लागली व या विचारक्रांतीचा जो पहिला परिणाम दृष्टीस पडला तो आमच्या सामाजिक दुःस्थितीसंबंधानें होय. याबद्दलचें जें पहिलें उदाहरण घटलें तें गेल्या शतकाच्या तिसांतीलें—म्हणजे बरोबर शंभर वर्षांपूर्वीचें—होय. त्यावेळीं एक श्रीपत शोपाद्रि नांवाचा ब्राह्मण सिस्ती शाला होता. त्याला पश्चात्ताप झाल्यामुळें त्याची परत हिंदु धर्मांत येण्याची इच्छा होती. पण त्याला त्या काळी हाताशी धरतो कोण ? आणि मदत करतो कोण ? पण तशाही वेळीं त्या काळ्यांतले चांगले शिकून तयार झालेले व विद्वान् असे गृहस्थ म्हणजे कै. बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर हे धैर्यानें पुढें आले आणि त्यांनीं त्या वेळचे मुंबईतील हिंदु लोकांचे पुढारी नामदार जगनाथ शंकर शेट यांची सहानुभूति मिळवून सदरू कामी पुढाकार घेतला आणि श्रीपत शोपाद्रीला प्रायश्चित्त येजन परत जातींत घेतले ! एतान्नून त्यावेळीं संबंध हिंदु समाजांत मोठी खळखळ उडून गेली व खुद्द शास्त्रीबोरांचा त्यांच्या जातगाल्या लोकांकडून मनस्वी छळ झाला. असो. तदनंतर पुढें पुनर्विवाहाचा प्रश्न निघाला. त्यासंबंधानें व स्त्रियांस शिक्षण देण्याची कांही व्यवस्था झाली पाहिजे याविषयी चळवळ सुरू झाली.

डॉ. भांडारकरांनी आपल्या एका भाषणांत म्हटलें आहे की, त्यावेळच्या नवीन शिकलेल्या मंडळीच्या दृष्टीस जी पहिली मोठ पडली ती आमच्या स्त्रीवर्गाची दुःस्थिति होय ! त्यावेळीं मुलींची अगदी लहान वयांत लग्ने होत असत. दुर्दैवकारून एकाद्या मुलीस वैधव्य प्राप्त झाल्यास तिच्या पुनर्विवाहाची मुभा नसे—अर्थात् तिच्या फळमय स्थितींत सारा जन्म घाटवाया लागे; सतीची चाल त्या वेळीं कांहीं प्रांतांत प्रचारांत होती; बहूपत्नीकत्वाची चाल होती; तात्पर्य स्त्रियांच्या पाठीमागे अशी अनेक बंधने लाविची गेल्या-मुळें त्यांच्या जीवाची लोकांस सामान्यतः कांही किंमत घाटत नसे. त्यामुळे स्त्रियांच्या या दुःस्थितीचें मुख्यकारण जें त्यांचें अज्ञान ते दूर करण्याचें उत्तम



साधन म्हणजे त्यांना शिक्षण देणें होय; व तेंच साधन उत्पन्न करण्याचें पहिल्या सुशिक्षित पिढींतील मंडळीच्या मनानें घेतलें व त्याप्रमाणें मुंबईत सन १८४८ मध्ये पहिली मुलींची शाळा उघडण्यांत आली. त्या सालीं मुंबईस एल्फिन्स्टन कॉलेजांतील कांहीं प्रोफेसर लोकांच्या सहानुभूतीनें व मदतीनें—त्यांत प्रो. दादाभाई नवरोजी यांचें मुख्यतः अंग होतें—“स्टूडंट्स लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटी” ही संस्था स्थापन करण्यांत आली व तिच्या आश्रयाखाली सदरील मुलींची शाळा व दुसऱ्या कांहीं मुलींच्या शाळा चालविण्याची व्यवस्था करण्यांत आली. असो. याप्रमाणें स्त्रीशिक्षणाचा पाया घालण्यांत आल्यावर चालविवाह बंद करण्याचे व विधवा-विवाह सुरू करण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. या सुमारे शंभर वर्षांपूर्वी सुरू झालेल्या चळवळीचा आज परिणाम काय झाला हें आम्ही प्रत्यक्ष पाहात आहोंत. आज चोहोंकडे विद्वान् त्रिया उत्पन्न झालेल्या दिसत आहेत; चालविवाह मार्गे पडत चालला आहे; विधवा त्रियांना त्यांची इच्छा असल्यास पुनः विवाह करण्याची मोकळीक आहे; सतीची चाल साफ बंद पडली आहे; बहुपत्नीकत्व लोकांस तिरस्करणीय—निदान, अन्यायाचें आहे अतें वाटू लागलें आहे व सर्वात महत्वाची गोष्ट. सांगावयाची म्हणजे स्त्रीवर्गाचें पूर्वीचें पराबलंवित्व—विशेषकरून विधवा-त्रियांचें—नामशेप होऊन त्यांना मानानें आपल्या पायांवर उभें राहतां येईल असे मार्ग खुले झालेले आहेत ! इतकी एका शतकांत समाज-क्रांति ज्यांच्या श्रमांमुळे झाली ते पहिल्या पहिल्या सुशिक्षित पिढ्यांतले लोक हे—एकदां सर वार्टल फ्रेअर यांनीं डॉ. भाऊ दाजी व त्यांचे सहाय्यक यांच्याविषयीं बोलतांना म्हटल्याप्रमाणें—खरे खुरे शूर व आपल्या समाजाचे उपकारकर्ते होत ! त्यांचें कोणत्याही विचारशील माणसांस, विस्मरण होणें शक्य नाही.

सहसा घडत नसे. असे संभाषणाचे प्रसंग हिंदु यूनिपन इयमघें वरचेवर येत असत व अशा प्रसंगां चाललेल्या वादविवादात जमलेल्या मंडळींपैकी पुष्कळ लोक भाग घेत असत. तेलंगांच्या वेळच्या "हिंदु यूनिपन क्लब"चे एका लेखकाने असे वर्णन केले आहे:-

"या ठिकाणी संख्याकाळी, ऑफिस सुटल्यावर, पुष्कळ विद्वान् व विद्वानाच्या सहवासाचे शोबी लोक जमत असत. जमलेल्या मंडळींत सर्वां जातींच्या लोकांचा भरणा असे. तेलंग हे सर्वांस केंद्रस्थानी असत. ते नेमाने संख्याकाळी क्लबांत येत, आणि त्यांच्या गोड व हितकर भाषणाचा लाभ घडाना म्हणूनच पुष्कळसे भेनर हजर राहात असत. तिथे राजकीय, धार्मिक, सामाजिक वगैरे विषयांची चर्चा चाले. संख्याकाळी थकून भागून आलेली कांही मंडळी चणेदुरमुन्यांवर व स्वच्छ पाण्यावर आपली तहान भूक भागवीत असत. तात्पर्य, "plain living and high thinking" ( साधी राहणी व उदात्त विचारसरणी ) या साधु-वचनाचे तेलंगांच्या वेळी हा क्लब एक उत्कृष्ट उदाहरण असे."

सन १८८४ मध्ये मुंबईचे गव्हर्नर सर जेम्स फर्ग्युसन यांनी काशीनाथपंत तेलंग यांची प्रथमच मुंबईच्या ऐजिस्ट्रेटिव्ह कॉन्सिलमध्ये नेमणूक केली. मुंबई यूनिव्हर्सिटीचे पदवीवर ऐजिस्ट्रेटिव्ह कॉन्सिलचे सभासद झाल्याचे तेलंगांचेच पहिले उदाहरण होते. त्यांच्यानंतर कांही दिस्तानी, बटुदीन सय्यदजी, फेरोजशा मेधा, रा. च. रानडे यांच्या नेमणुका झाल्या. असो. तेलंगांची यरीठप्रमाणे नेमणूक होनाच त्यांच्या सन्मानार्थ हिंदु युनिपन क्लबने अहोरात्र मोठा उत्सव केला. त्यानडली हवीस्त त्या वेळच्या वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झाली आहे. असो. त्यांच्याच पुढच्या वर्षी तेलंगांच्याच पुरस्कर्त्यामुळे क्लबच्या

आश्रयाखाली कांहीं तरी वाढ्यसेवा व्हावी या उद्देशाने "हेमंतोत्सव व्याख्यानमाला" सुरू करण्याबाबतची योजना ठरली व त्यासाठी कै. गणेश रामचंद्र किल्लेसकर, रा. वासुदेव गोपाळ भांडारकर वगैरे सात आठ सभासदांची एक कमिटी नेमण्यांत आली. याप्रमाणे सर्व व्यवस्था झाल्यावर सन १८८६ सालच्या नोव्हेंबर महिन्यापासून व्याख्यानमालेस सुरवात झाली. व्याख्यानमालेत दर वर्षी सुमारे दहा पंधरा व्याख्याने होत असत, व तीं सर्व विद्वान् सुशिक्षित लोकांचीं असत. मधून मधून महामहोपाध्याय भीमाचार्य झळकीकर व महामहोपाध्याय राजारामशास्त्री बोडस अशा जुन्या पद्धतीच्या विद्वान् लोकांचीही व्याख्याने होत असत. पण फार करून आधुनिक विद्वान् लोकांचीच होत असत. कै. गणपतराव किल्लेसकर, डॉ. भालचंद्र व त्यांचे विद्वान् बंधु विष्णुपंत भाटवडेकर, रा. वासुदेवराव भांडारकर, रा. सा. नारायण विष्णु बापट, प्रि. वामनराव मोडक इत्यादि अनेक विद्वान् माणसांची त्या मालेत व्याख्याने झाली आहेत. हीं व्याख्याने दर वर्षी आक्टोबर पासून मार्चपर्यंत चालू असत. हे ज्ञानसत्र तेलंग ह्यात होते तोंपर्यंत उत्तम चालले. पुढे त्याला उतरती कळा लागली. न्या. रानडे मुंबईस आल्यावर सदरील व्याख्यानमालेचे पुनरुज्जीवन झाले, पण ते फार दिवस टिकले नाही. असो.

हेमंतोत्सव व्याख्यानमालेत काशीनाथपंत तेलंग हे स्वतः व्याख्याने देऊन व नंतर होणाऱ्या वादविवादांत भाग घेऊन त्या ज्ञानसत्रांत महत्वाचे सहाय्य करीत असत. त्यांनी "शास्त्र व रूढि" आणि "सामाजिक वादतीतील तडजोड" या निघांवर दिलेल्या व्याख्यानांचा मागे उद्देख आढाच आहे. त्यांची इकडे पुनरुक्ति करीत नाही. असो. एकंदरीत तेलंगांच्या नेतृत्वाखाली त्यांच्या हयातीत हिंदू यूनियन

कलवचा एकसारखा उचरोत्तर उत्कर्ष होत चाललेला पाहून काहीं दे हितचिंतक लोकांना समाधान वाटावे व त्यांचे तसे उद्गार निघ यांत आश्चर्य नाही. सन १८८९ साली केसरीने एका लेखांत पुढी प्रमाणें लिहिलें आहे—“आज आमच्या समाजास असल्या संस्थांचे फार जरूर आहे. आमच्यांत अजून ऐक्यभाव जोरायला नाही. किंवा अजून असलेला ऐक्यभाव जातो कीं कथय अशी भीति उत्पन्न झाली आहे सुशिक्षित म्हणारिणाऱ्या व सुधारणेवर अत्यंत आसक्ति दाखविणाऱ्या आणि देशहिताची चिंता वाहणाऱ्या लोकांत देखील एकमेकांविषयी उदारता व निरभिमानता दिसून येत नाही. जिकडेतिकडे फाजील स्वमताभिमान व एकलकोंडेपणा हे घाढत चाललेले दिसतात. ऐक्य राहिलें एकीकडे; नुसती मैत्री व शत्रुत्वाचा अभान इतकें जरी असतें तरी पतकरतें. पण तसें देखील आमच्यानें होत नाही. ज्याला त्याला घाटतें कीं, आपल्याहून अन्यतर मत प्रतिपादणाऱ्या मनुष्यास घीत करावें ! अशा या अभिमानामुळे आज कित्येक चांगल्या हितकारक संस्था शून्यपत् होऊन वसल्या आहेत. अशा स्थितींत हिंदु यूनियन कलवाची भरभराट चाललेली पाहून त्यातील प्रमुख लोकांच्या अंगी काहीं चांगले गुण असावेत असें स्पष्ट दिसतें ! आमच्या पुण्यांत मात्र पोकळ बडबडीखेरीज कशाचेंच बीं रजत नाही ! ”

तेलंग हे कलवामध्ये दररोज संध्याकाळीं येऊन चार घटका मंडळीशीं बोलत बसत असत. रविवारी एक तासभर लवकर येत असत, व कलवामधलें काम संपल्यावर ते आठ साडेआठाला घरीं जात असत. काशीनाथपंत तेलंग यांच्यासारख्या माणसाचा सहवासच अत्यंत उन्नतिकारक असे. त्यामुळे त्याचा लाभ करून घेण्यास बरीच मंडळी उत्सुक असे. याप्रमाणें तेलंगांच्या सहवासापासून किती नवीन गोष्टी समजत

असत व त्यांच्याशी संभाषणप्रसंग आल्यास निरनिराळ्या विषयांसंबंधी त्यांचे कसे उन्नतिकारक विचार असल्याचे आढळून येत असे हे कै. सर नारायण चंदावरकर यांनी आपल्या आठवणीत सुंदर रीतीने दाखविले आहे.

तेलंगांना आपल्या समान-विचाराच्या मंडळीबरोबर शक्य तितक्या वेळां एके ठिकाणी जमण्याची व त्यांच्याशी विचारविनिमय करण्याची भारी हौस असे. त्यांचे प्रत्यंतर वरील हिंदु यूनियन क्लबाच्या हकीकती-वरून तर दिसतेच आहे. पण तेलंगांनी तशाच हेतूने दुसरी एक योजना केेली होती. त्यांनी लोणावळ्यास कांही एकर जमीन विकत घेऊन तिकडे फायम आपला एक बांगला बांधला. मग रानडे, वागळे, भांडारकर, मोडक वगैरे मंडळींनी शेजारी शेजारी आपले बांगळे बांधले. याप्रमाणे सर्व मंडळींनी मेच्या व आक्टोबरच्या सुटीत एके ठिकाणी जमण्याचे आपापल्यापरी साधन केल्यामुळे सगळ्यांचेच वर्षातून दोन तीन महिने लोणावळ्यास राहणे होत असे. व एकमेकांमध्ये अनेक विषयांवर त्या अवधीत विचारविनिमय व संभाषणे होत असल्यामुळे त्या ठिकाणचे संबंध वातावरणच उन्नतिकारक व्हावे व तशा वातावरणाचा आपणांस पुष्कळ वेळां लाभ झाल्याबद्दल कित्येक मंडळीस आनंद व समाधान वाटावे यांत आश्चर्य नाही. या संबंधांत कै. चंदावरकरांच्या आठवणीचा वर उल्लेख आलाच आहे. तशाच प्रकारचे उद्गार न्या. तेलंगांविषयी एका सार्वजनिक प्रसंगी बोलतांना सर महादेव चौवळ यांनी काढलेले आम्हांस माहित आहेत. असो. मुद्याची गोष्ट ही की, काशीनाथपंत हे अंशतः आपल्या स्वभाव-गुणांमुळे व अंशतः नव्या-जुन्या पद्धतीच्या शिक्षणाचा त्यांच्या मनावर सुसंस्कार झाल्यामुळे सर्व लोकांना आपल्या सरळ वर्तनाने कसे आकर्षित असत व त्यांच्यांत विचारजागृति करून त्यांना कसे

चागलें वळण लागीत असत हेंच लक्षात ठेवण्यासारखें आहे. दु खाची गोष्ट ही कीं, हिंदु धुनियन म्हणें पूर्वांचें स्वरूप आता पार बदलून गेलें आहे.

तेलंगाच्या वेळीं आपल्या देशात सामाजिक दृष्टीनें वन्याच चळवळी झाल्या. त्यापैकी एक सन १८८४ सालीं मिस्टर मलबारी यांनीं केलेली चळवळ होय. त्या सालपर्यंत समाजसुधारकांचें लक्ष मुख्यत्वे वरून स्त्रीशिक्षणाच्या प्रसाराकडेच होतें. इतर सुधारणा त्यांना हव्या होत्या, पण त्यासंग्रानें जोराची खटपट करण्यासारखी परिस्थिति उत्पन्न झाली नव्हती. स्त्रीशिक्षणाबाबदेखील लोकमत सर्वांशीं अनुकूलच होतें असें नाही. पण मुंबईमध्ये त्या सुधारणेच्या पुरस्कर्त्यांमध्ये रा. सा. मडलीकांसारखे पुराणमताचे अभिमानी लोक असल्यामुळे स्त्रीशिक्षणास करण्यांत येत असलेल्या निरोध पार दिवस टिकणें शक्य नव्हतें. त्यामुळे सन १८८४ सालपर्यंत स्त्रीशिक्षणनिषेधक सुधारणा लोकांच्या बरीच पचनीं पडली होती असें म्हणण्यास हरकत नाही.

त्या सालीं मुंबईचे प्रसिद्ध मिस्टर मलबारी यांनीं आपलीं “ बाल-निगाह ” व “ असमत वैधव्य ” ( Infant Marriage and Enforced Widowhood ) या संग्रहाचीं दोन पत्रकें ( Notes प्रसिद्ध केलीं मलबारी शेटजींना तीं पत्रकें त्या वेळीं प्रसिद्ध करण्यासुचण्याचें कारण कीं, थोड्याच दिवसापूर्वी इत्यर्टे मिलाच्या निमित्त जो वाद उपस्थित झाला होता त्यात आम्ही युरोपीयन लोकांच्या घरो घरीचे हक्क मागत होतो, राजकीय बाबतींत राज्यकर्त्यांच्या घरोघरीचे हक्क मागण्याकरितां जर आम्ही इतक्या उत्सुकतेनें भांडत होतो, तर सामाजिक बाबतींत देखील आम्ही द्विचाना समानत्वाचे हक्क देऊन त्यांचें जीवित सुखी करण्याचा प्रयत्न करू नये ? हा विचार मनांत आणून मलबारी शेटजींनीं आपलीं पत्रकें प्रसिद्ध केलीं हे उघडच दिसत

होतें. वास्तविक खरा प्रकार असा होता कीं, “वाल्मिह” व “असंमत वैद्य” या अत्यंत घातुक चाळी हिंदु लोकांत रुढ होण्याच त्या वंद केल्या पाहिजेत—निदान त्यातील अन्यायाचा भाग तरी काढून टाकला पाहिजे, या गोष्टी सर्वसमंजस सुशिक्षित लोकांस मान्य होत्या. पण त्या कामी सरकारकडे एकदम कायद्याची मागणी करानी असें मात्र सर्वानाच वाटत नव्हतें. त्यामुळे तशी मागणी करण्यांत मलबारी शेटनीं जरा घाई केली असें म्हणणें भाग आहे. त्यापेक्षा आपण पारशी आहो, हिंदु नाही आहो, हें लक्षांत आणून मलबारी शेटजींनीं टिपणें प्रसिद्ध करण्यापूर्वीं काहीं प्रमुख हिंदु पुढारी लोकांस भेटून प्रस्तुत निपयाची त्यांच्याशीं चर्चा करून मग काय तें ठरविलें अस्तें अगर पत्रकें प्रसिद्ध केलीं असतीं तर तें अधिक रीतसर झालें असतें. आमच्या मतें प. वा. सर फेरोजशहा मेथा यांनीं एकदा अशाच निपयाचर बोलताना जें एक तत्व प्रतिपादन केलें होतें तें अत्यंत समजसपणाचें होतें. तें असें—“हिंदु लोकांच्या सामाजिक अगर धार्मिक बाबींच्या सारख्या गुतागुतीच्या वावतीत आपण बाहेर राहून, काहींसरीं ढवळाढवळ करण्यापासून विशेष फायदा होईल असें मला वाटत नाही. अशा वावतीत जी सुधारणा ब्हायत्याची असेल ती लोकांत शिक्षणप्रसार झाल्यानें व आपोआप होईल तीच खरी सुधारणा असें म्हणून मी स्वस्थ बसलों असलों.”

मलबारी शेटजींनीं आपल्या पत्रकांत वर सांगितलेल्या दोन्ही चाळींचें व त्यापामून होणाऱ्या परिणामाचें चांगलें वर्णन करून त्या चाळी कोणत्या उपायानीं दूर करतां येतील हें दर्शविलें होतें. जरूर तर कायदा करूनही त्या चाळींतील अन्याय दूर कराय अमें शेटजींनीं मुचाविलें होतें. सदरील दोन्ही चाळींत सामाजिक व धार्मिक तत्वांचा संनंय येत

असल्यामुळे पत्रकें प्रसिद्ध होताच सर्व हिंदु समाजात जमरदस्त चळवळ सुरू झाली. प्रस्तुत पिढींतल्या लोकांचे सामाजिक वागतीतले विचार बरेच पुढें गेलेले असल्यामुळे या दोन चालींसत्रधानें मळमारी याच्या पत्रकाररून इकडे केलेलें निवेचन कित्येकांस चर्चितचर्चनासारखें वाटण्याचा संभव आहे. परंतु तो इतिहास आहे. सुमारे अर्धशतकापूर्वी या वाबतीत लोकमत काय होतें, सुशिक्षित पुढाऱ्यांचे विचार काय होते व तेलगानीं त्यात कोणती बाजू घेतली होती हें वाचकांस समजलें पाहिजे. त्यामुळे तत्संबंधाच्या निवेचनास ऐतिहासिक दृष्टीनें महत्त्व आहे. म्हणून त्याचा इकडे अगदीं थोडक्यात उल्लेख करतो.

सदरुं दोन पत्रकें मळमारीनीं इतरांमोर तेलंगानाही पाठविली होती. त्यांना तेलगानीं सन १८८४ च्या सप्टेंबरमध्ये उत्तर पाठविलें. मळमारीनीं आपल्या पत्रकात सरकारनें सामंडतोर कायदा करावा असें स्पष्ट म्हटलें नव्हतें तरी त्याच्या मनातला अर्थ तोच होता व लोकही तो तसाच समजले. पण त्या वेळच्या लॉर्ड डफरीन अधिष्ठित हिंदुस्थान सरकारनें सन १८८६ सालीं आपला एक ठराव प्रसिद्ध करून प्रस्तुत प्रकरणीं कायदा करण्याचें नाकारलें. ठरावाचा तात्पर्यार्थ इतकाच होता की, कायदा करण्याबाबतचा सरकारचा जो अधिकार आहे त्याच्या बांधीं मर्यादा आहेत. त्या मर्यादेच्या आंत राहून योग्य तो कायदा वेळा पाहिजे. मर्यादे बाहेर जाऊन तो अधिकार वजाण्यानें जर लोकमत धुव्ज होत असेल तर तो अधिकार वजावूं नये. असो. याप्रमाणें सरकारनें कायदा करण्याचें नाकारलें तरी मळमारीच्या टिपणाच्या योगानें अशेष हिंदुस्थान देशातील पुराणमतवादी व समाजसुधारक यामध्यें राडाजमी माजून सदरुं विषयासत्रधानें दोन्ही बाजूंचें काय म्हणणें होतें तें स्पष्टपणें बाहेर पडलें हें तरी चांगलेंच झालें.



मलबारींनी ज्याच्याकडे आपली पत्रके पाठविली होती, त्यापैकी काहींनी अनुकूल उत्तरें पाठविली. दुसऱ्या कित्येकांनी पाठविलेली उत्तरें प्रतिकूल होती. अनुकूल उत्तरें पाठविणारामध्ये त्या वेळचे पुण्याचे रा. व. रानडे हे एक होते. पण त्यांनी लिहिलेलें उत्तर मात्र त्या वेळीं प्रसिद्ध झालें नाहीं. तेळगानीं प्रस्तुत प्रकरणीं सरकारानें कायदा करावा या म्हणण्यास कबुली दिली नाहीं. मलबारींच्या म्हणण्याप्रमाणें “बालविवाह” व “असमत वैयव्य” या दोन अनिष्ट चाली हिंदु लोकांत प्रचलित आहेत व त्या लयकर बंद केल्या पाहिजेत या गोष्टी तेळगाना कबूल होत्या. पण त्याकरिता सरकारकडे एकदम कायदा मागण्याची तूर्त धाई करू नये इतकेंच त्याचें म्हणणें होतें, आणि तसें त्यांनीं मलबारींना कळविलेंही.

तेळगाच्या विचारसरणीसंबंधानें मुख्य सांगण्याची गोष्ट ही कीं, ते एका अगदीं जुन्या मताच्या कुटुबात वाढलेले होते. त्याच्या कुटुबात नवीन पद्धतीनें शिकलेले असे फक्त त्याच्या बघूशिष्याय कोणी नव्हते. खरेखुरे सुशिक्षित असे स्वतः तेच होते. शिष्या ते स्वभावाचे फार शांत व मनानें कोमल होते. त्यामुळे वडील माणसाच्या ज्या भावना असतील त्याच्या विरुद्ध उघड रीतीनें प्रतिपादन करणें अगर वर्तन ठेवणें हें त्यांना अयवड वाटत असे. वस्तुतः नवीन विचेचा त्याच्या मनानर सुसत्कार झालेला असल्यामुळे व ते फार विचारी मनुष्य असल्यामुळे आमच्या समाजव्यवस्थेंत काय दोष आहेत ते त्यांना स्पष्ट समजत असत, व ते घालविल्याशिष्याय समाजाला सुस्थिति प्राप्त होणार नाहीं हें त्याच्या लक्षात आलें होतें. परंतु उलटपक्षीं अशी स्थिति होती कीं, समाज-व्यवस्थेंत जे दोष आहेत अगर अनिष्ट चाली आहेत असें नवीन सुशिक्षित लोकांना वाटत असे, ते दोष आहेत—अनिष्ट दोष आहेत—असें जुन्या मंडळीस मुळींच वाटत नसे. हें त्याचें अज्ञान म्हणा, किंवा अज्ञानमूलक

समजूत म्हणा, पण त्या वेळीं वस्तुस्थिती तशी होती, यात मात्र शका नाही. तेव्हा ज्या चाली किंवा ज्या धन्पना शेंकडों वर्षांच्या सनपीनें लोकांच्या अगदीं अगमळणीं पडल्या होत्या व ज्यात काही एक वाईट नाही अशी त्याची भावना होती, त्या कल्पना किंवा त्या चाली, एकदम कायद्याच्या योगानें नष्ट करू पाहण्याच्या भरीस पडण्यापेक्षां त्या अनिष्ट आहेत, वाईट आहेत, घातुक आहेत अशी लोकांची प्रथम समजूत होईल असें काहीतरी केले पाहिजे. आणि तसा परिणाम घटवून आपल्याला अगदीं रामबाण उपाय म्हणजे लोकांत शिक्षणाचा प्रसार करणें व त्यातही स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार करणें हाच होय असें तेलगांचें म्हणणें होतें. आमच्या बहुतेक सामाजिक सुधारणांच्या बाबतींत स्त्रियांचाच सन्ध येत असल्यामुळे खूब चालींच्या अनिष्टवारिपर्यां अगर सुधारणेच्या आवश्यकतेनिपर्यां त्यांचीच प्रथम खात्री होईल अशी काहीतरी योजना करणें हेंच अत्यंत जरूर आहे. त्यामुळे न्या. तेलग हे प्रथमपासूनच स्त्रीशिक्षणावर जोर देत असत, व त्या कार्याला ते तनमनधनकरून शक्म तितकी मदत करीत असत. त्यांत त्यांनीं कधींच कसूर केली नाही, जे कोणी अत्यंत उत्साही सुधारक होते, त्यांना याही काही सुधारणा तानडतोय अमळात याव्या असें वाटणें साहजिक होतें. परंतु अज्ञसमाजाशी—आणि तोही प्रामाणिक अज्ञसमाजाशी—सन्ध असल्यामुळे सुधारणेचें काम केवळ आमच्याच इच्छेप्रमाणें—आणि तेही कायद्याच्या सहाय्यानें करू पाहणें इष्ट नव्हतें. सबब वर सांगितलेल्या चालींच्या अनिष्टवारिपर्यां प्रथम जनतेची मनोभूमिका तयार करणें हाच उत्तम उपाय होय. असो. याप्रमाणें तेलगांची विचारसरणी असल्यामुळे त्यांनीं मटवारीना तसें कळवून आपण तूर्त सरकारी कायद्याच्या भिरट आहों असें स्पष्ट सांगितलें.

मलबारी शेटजींनी आपल्या दोन पत्रकांत जें विवेचन केलें होतें त्यांपैकी कांहीं भाग—हिंदु समाजाची कांहीं कांहीं वावर्तीतील अंतर्गत व्यवस्था त्यांना माहीत नसल्यामुळे—बरोबर उतरला नाही. पण तेलंगांनी त्या त्या ठिकाणी त्याविषयी आपल्या उत्तरांत खुलासा केला आहे.

वालविवाहाची चाल अत्यंत वाईट आहे हें तेलंगांना कबूल होतें, व त्यांत सुधारणा झाली पाहिजे हेंही त्यांना दिसतच होतें. सुधारणा सुरू करावयाची कोठें व कशी इतकाच काय तो प्रश्न होता. तेलंगांच्या मते, ही सुधारणा, लग्न अमुकच वयानंतर झालें पाहिजे अशी सक्ति करण्यांत नसून, मुलीला ऋतु प्राप्त झाल्यावर गर्भाधान करून तिची व तिच्या नवऱ्याची लग्न कर गांठ घाडून देण्याबाबतच्या घाईसंबंधानें झाली पाहिजे. इतकी घाई करण्यांत काय अर्थ आहे ? खरी सुधारणा “ शुभ मंगल ”, किंवा “ लाजाहोम, सप्तपदी ” वगैरेंच्या वावर्तीत न करतां गर्भाधान पुढें ढकलण्यासंबंधानें करावयास मुळीच हरकत नाही. अशीं कांहीं उदाहरणें तेलंगांच्या वेळीं घडलीं होती. त्याला शास्त्र आड येत नाही व जातही आड येत नाही. तथा सुधारणेला पक्क कुटुंबांतलीं माणसें व जवळची नातलग मंडळी आड येण्याचा संभव असतो. अशा मंडळींमर मलबारींच्या म्हणण्याप्रमाणें कायदा केला तरी काय परिणाम होणार ? पण हे वालविवाहाच्या चालीसंबंधाचे अंतर्गत भेद मलबारींना माहीत असणें शक्य नव्हतें.

असो. आतां त्या चालीपासून होणारे अनिष्ट परिणाम टाळण्याकरितां मलबारी शेटजींनीं कोणते उपाय सुचविले होते याचा विचार करूं. त्यांनीं पहिला उपाय सुचविला तो हा कीं, अमुक एक तारीख ठरविल्यावर पुढें निराहित निघाहीं यूनिव्हर्सिटीच्या कोणत्याही परीक्षेत

येतील त्यांना त्या परीक्षेत बसू देतां कामा नये ! याविषयी तेलंगांनीं म्हटलें कीं, उपाय ठीक आहे. पण त्यापासून परिणाम काय होईल किंवा तो परिणाम कोठपर्यंत पोचेल याचा अंदाज आतांच करतां येत नाहीं ! त्या वेळीं बरेच विद्यार्थी युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षांकरितां येत असत ते निराश्रित असत. इतकेंच नव्हे तर कित्येकांस एकादें दुसरें मूल झालेलें असे. या गोष्टीचा विचार केला म्हणजे मलबारींच्या उपा-यापासून जो पहिला परिणाम झाला असता तो त्या परीक्षांसाठीं येणाऱ्या उमेदवारांची संख्या कमी झाली असती, हा होय ! म्हणजे सदरील उपायाची अंमलबजावणी केल्यानें “मूले कुठारः” असाच प्रकार झाला नसता काय ! आमच्या समाजांतील कांहीं कांहीं दुष्ट चाली बंद करण्याच्या कामीं उपयोगी पडणारें उत्तम साधन म्हणजे शिक्षणाचा शक्य तितका जास्त प्रसार करणें हे होय. याबद्दल कोणाचाच मतभेद नव्हता. अशा स्थितीत सदर्र्ण उपाययोजनेपासून टोकांत शिक्षणाची प्रगति झाली असती कीं पिच्छेहाट ! वरें, तें एक असो. दुसरी गोष्ट अशी कीं, आमच्या लोकांत मुलांचीं लग्नें बहुधा त्यांचे आईवापच ठरवीत असतात. त्यांत मुलांचा संबंध फारच थोडा येत असतो. किंमदुना मुलींच नसतो असें म्हणण्यासही हरकत नाहीं. निदान चाळीस-पन्नास वर्षांपूर्वीं तरी अशी स्थिति खास होती. तेलंगांनीं निचारलें कीं, अशा स्थितींत मलबारींच्या उपाययोजनेनें आईवापांच्या पापाबद्दल मुलांना शिक्षा केल्यासारखें झालें नसतें काय ! बरें समजा कीं, आईवापांनीं रीतीप्रमाणें मुलांचें बाळपणांत लग्न केलें आणि त्यांना त्या मुलाचें शिक्षण पुढें चालू ठेवण्याइतकें त्याचें महत्त्व वाटलें नाहीं, तर मग वरील उपाय-योजनेनें त्या मुलाच्या शिक्षणाचें द्वार बंद केलें जाऊन त्याचें केतळें जन्माचें नुकसान केल्यासारखें झालें असतें वरें ! आणि अशी वरीच

उदाहरणें घडूं लागल्यास शिक्षणाच्या वावर्तीत देशाचें पाऊल पुढें पडलें असतें कीं मार्गे ? वरील उपायाबद्दलची सूचना वंगालकडचे त्यावेळचे एक प्रसिद्ध पुढारी मिस्टर मनमोहन घोस यांच्याकडून झाली होती व ती रा. व. रानड्यांना मान्य होती. तरी ती आपणांला ग्राह्य वाटत नाहीं असें तेलंगांनीं स्पष्ट सांगितलें.

वरील सूचनेपेक्षां तेलंगांना दुसरी एक अशाच प्रकारची सूचना अधिक सयुक्तिक वाटली. ती अशी. यूनिव्हर्सिटी किंवा शिक्षणखातें या संस्था विद्यार्थ्यांना एकादी पदवी मिळेपर्यंत काहीं स्कॉलरशिप किंवा बक्षिसें देत असतात. त्या स्कॉलरशिप अजर बक्षिसें फक्त अविवाहित विद्यार्थ्यांनाच मिळतील असा नियम करण्यास हरकत नाहीं. येथपर्यंत येण्याची आपली तयारी आहे असें तेलंगांनीं मलबारींना कळविलें.

मलबारींची दुसरी सूचना अशी होती कीं, सरकाराणें आपल्या निरनिराळ्या खात्यांत विनाहित मनुष्याला जागा मिळणार नाहीं असा नियम करावा ! तेलंगांना ही सूचना न्याय्य वाटली नाहीं व तिच्यापासून देशाचा अगर समाजाचा एकंदरीत फायदा होईल असेंही वाटलें नाहीं. सरकारी खात्याच्या एकाद्या वरिष्ठाला आपल्या कचेरींत कारकून ठेवावयाचा तो त्याचें शिक्षण व चांगली चालचलणूक पाहून मग त्याला तो ठेवीत असतो. त्यांत सामाजिक सुधारणेचा संबंध काय ! व तो उमेदवार विनाहित आहे कीं अनिवाहित हें पाहण्याचें त्या वरिष्ठ अंमलदाराला तादृश कारण काय ? शिष्यवृत्त्या किंवा बक्षिसें या वावर्तीतली गोष्ट निराळी. कौटुंबिक जबाबदारी ही विद्यार्थ्यांना चांगल्या संनधी लागून त्यांच्या ठिकाणीं कार्यक्षमता उत्पन्न करण्याच्या कामीं आड येत असते. तशा संनधी लागणें अगर तशी कार्यक्षमता अंगीं येणें या शिक्षणाच्याच

अगभूत गोष्टी आहेत. त्यामुळे यशिसें किंवा शिष्यवृत्त्या याच्या वाचनीत "विद्यार्थी अनिग्रहित असावा" असा नियम सुसंबद्ध तरी होईल. परंतु कलेक्टरच्या किंवा अकौउट्ट जनरलच्या कचेरीत काम करू इच्छिणाऱ्या उमेदवारांला हा नियम लावू म्हणजे समजसपणाचें कर्तें होईल !

या सर्व प्रकारात एक गोष्ट लक्षात ठेविली पाहिजे, कोणत्याही गोष्टीची किंवा सत्येची नैसर्गिक व सरळ रीतीने वाढ होऊ देणें हेंच एकंदरीत हितकर असतें. त्या वाढीला कृत्रिम बाध घाडून थोपवू पाहणें अगर तिचा ओघ बदलण्याचा प्रयत्न करणें हें केव्हाही हितकर नव्हे. केव्हा केव्हा तर ते कृत्रिम नियम घालणाऱ्याचे शुद्ध हेतु देखील निष्फळ होण्याचा संभव असतो. इतकेंच नव्हे तर पुढें काहीं अनपेक्षित अडचणी उपस्थित होऊन अखेर नैतिक अधःपतन मात्र त्याच्या पदरात पडतें ! इतकें होऊनही या सगळ्या कृत्रिम नियमाचा अखेर शिक्षणप्रसारावर काय परिणाम होईल हेंही निश्चयात्मक रीतीने सांगता येणार नाही. सामाजिक सुधारणेच्या कामी शिक्षणाचाच आपणास पुष्कळ उपयोग होणार आहे. अर्थात् त्या शिक्षणाच्या प्रसाराला विघातक होतील अशा कोणत्याही सूचना करणें हें देशहिताच्या दृष्टीने इष्ट नव्हे, असें एकंदरीत तेलंगाचें मत होतें.

मलबारी शेटजींची अशी एक तिसरी सूचना होती की, एक नवीन सस्था स्थापन करावी व तिच्या सभासदांनी "मी अमकें वय झाल्या-शिक्षण लप्स करणार नाही" असें लेखी वचन द्यावें किंवा शपथ घ्यावी ! तेलंगाच्या मते ही सूचना अगदी अव्यवहार्य होती. आर्वी ज्यांच्या असल्या लेखी वचनाला काहीं किंमत देता येईल असे सत्येंत समासद येण्याचाच मुळी संभव कमी. कारण जे सभासद होतील त्यांपैकी बरेचसे

पूर्वींच विवाहित झालेले असतील ! शिवाय अशी प्रथमच लेखी शपथ घेतली पाहिजे ही अट ठेवल्यास सभासद होऊ इच्छिणाऱ्या लोकांची मते सत्येकडे आकर्षिली जाण्याच्या ऐवजी तिजपासून परावृत्त होण्याचाच अधिक सभय ! असली अव्यवहार्य अट ठेवण्यापेक्षा लोकांची चालू रूढीपासून काय दुष्परिणाम होतात याविषयी हरप्रयत्नाने समजूत करणे व जे त्या रूढीविरुद्ध वागण्यास तयार होतील त्यांना उत्तेजन देऊन सहाय्य करणे असे ह्या सत्येचे उद्देश जाहीर केल्यास त्यापासून अधिक फायदा होईल असे तेलगाचे म्हणणे होते. शिवाय असल्या लेखी वचनावर व शपथेवर आपला फारसा विश्वास नाही असे त्यांनी स्पष्ट सांगितले.

चमथी अशी सूचना होती की, कोणीही सुशिक्षित मनुष्याने आपल्यापेक्षा वयाने फारच लहान मुलीशी लग्न करू नये. तेलगानीं यावर म्हटले की, ही सूचना त्या वेळच्या परिस्थितीत शक्य कोटीतली नव्हती. त्या वेळीं विधवाविवाह प्रचारात नव्हता. मुलींची लग्ने तेरा वर्षे होण्यापूर्वीं उरकून टाकण्याची चाल अगदीं सार्वत्रिक होती. अशा स्थितीत वरील सूचनेनें एकाचार पर्यायाने सक्तीचे ब्रह्मचर्यच लादण्यासारखें झालें नसतें काय ? आणि असल्या प्रकारच्या सक्तीपासून कोणते दुष्परिणाम ओढवते हें कोण सांगू शकेल ?

प्रस्तुत सामाजिक विषयावर लिहिलेले धडे ज्यात आहेत अशीं पुस्तके शाळातून सुरू करावीत ही मळवारीची सूचना तेलगाना मान्य होती. सामाजिक विषयावर असा ऊहापोह करण्याच्या हेतूनें ठिकठिकाणीं सस्था स्थापन करणे किंवा तसल्या विषयावर व्याख्यानें देण्याचीं अगर लहान लहान पुस्तके प्रसिद्ध करून लोकांत वाटण्याची तजरीज करणे या मळवारीच्या सूचना तेलगाना अगदीं मान्य होत्या. मोठमोठ्या सरकारी अधिकाऱ्यांनीं या विषयात मुद्दाम लक्ष घाडून असल्या समाजकार्यास जरूर

मदत करायी, ही मलबारींनीं केलेली सूचना देखील तेलगाना पसत होती. त्यांनीं पुन्हा अशी त्याला पुस्ती जोडली कीं, अशा अधिकारी लोकानीं लहान लहान वालकाच्या लग्नाच्या निमित्तानें होणाऱ्या तमाशामध्ये हजार राहण्याचें साफ नाकारां ! बालविवाहाच्या चालीला विरोध दाखविण्याचा हा एक साधा, पण खात्रीचा मार्ग होता. त्या मार्गाचें अधिकारी लोकानीं अमलबन केल्यास त्याचा चांगला परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाहीं.

प्रस्तुत बालविवाहाच्या एकदर प्रकरणावर तेलगानीं मलबारींना आपला स्पष्ट अभिप्राय कळविला कीं, तुम्ही या कामात धाई करू नका. आणखी काहीं दिवसपर्यंत आहे हीच स्थिति राहू द्यावी असें आपणास वाटतें. मी "Letalonist" म्हणजे काहीं एक करूं नये अशा मताचा आहे असें तुम्हास वाटेल, पण तशी गोष्ट नाहीं. शिक्षणप्रसार व त्या-योगें लोकमत जागृत करणें या उपायानर माझा पूर्ण विश्वास आहे. या उपायापासून होणारे परिणाम तुम्हीं सुचविलेल्या उपायापासून होणाऱ्या परिणामापेक्षा अधिक हितकर व टिकाऊ होतील. शिक्षणाचें काम चाळू आहे व तें चाळूच राहणार आहे. त्याचा इष्ट परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. उच्चरणीय लोकामध्ये शिक्षणाचा बराच प्रसार झाला आहे, व त्याचा त्याच्या आचार-विचारावर सुपरिणाम झाला आहे-होत आहे. त्याच्याच सामाजिक वायतीतल्या कल्पना खालच्या वर्गात उतरत आहेत. पण मी स्त्रीशिक्षणाला सर्वापेक्षा जास्त महत्त्व देतो. युनिव्हर्सिटीच्या शिष्यवृत्त्या व वक्षिसें जें काम करू शकणार नाहींत, किंवा जें काम सरकारी नोकरीच्या लालचीनेंही होणार नाहीं तें स्त्रीशिक्षणानें खालीनें होईल असें मला वाटतें. प्रस्तुत खंड असलेली बालविवाहाची चाल शेंकडों वर्षांच्या सनयीनें हिंदुसमाजात इतकी दृढमूल झाली आहे कीं, त्या चालीत काहीं वाईट आहे ही कल्पनादेखील लोकांच्या गावीं नाहीं ! ही



लोकांची मनोवृत्ति बदलणें हेंच आपलें मुख्य काम आहे, आणि तें काम करण्यास शिक्षणप्रसार हाच खरा मार्ग आहे. या उपायानें इष्ट सुधारणा जरा मंद गतीनें होईल हें खरें, पण दुसऱ्या सुचविलेल्या उपायांनीं तरी ती अगदीं जलद होणार आहे अशी हमी तरी कोणाला थोडीच घेतां येईल ! त्यामुळें तो शिक्षणप्रसार जारीनें करणें व त्याच्या जोरावर समाजांतील दुष्ट चालींसंबंधानें लोकांच्या मनोभावना बदलणें हें काम आपणांस सारखें करित राहिलें पाहिजे. त्यांत कसूर होतां कामा नये.

असो. हें काशीनाथपंतांनीं सुमारे पन्नास वर्षांपूर्वीं केलेलें भविष्य आज अक्षरशः खरें ठरलें आहे. गेल्या अर्ध शतकाच्या अवधीत जनतेंत शिक्षणाचा प्रसार बराच झाला आहे. स्त्रीशिक्षणाचेंही पाऊल एकसारखें पुढेंच पडत चाललें आहे, आणि त्यायोगानें महाराष्ट्रांत सामाजिक दृष्टीनें मोठी क्रांति झाली आहे असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही. बालविवाहाची चाल आतां मागे पडून शिकलेल्या मुलींचीं लग्नें निदान उच्चवर्णीय लोकांत हल्लीं पंधरा वर्षांच्या आंत बहुधा होतच नसतात. कांहीं मुली तर त्याहीपेक्षां मोठ्या वाढलेल्या व कांहीं तर तशा वयांतही शिकत असलेल्या दृष्टीस पडतात. कित्येक विधवा मुली मास्तरणी, डॉक्टरणी व नर्सस होऊन आपला अव्रूनें व मानानें चरितार्थ चालवीत असलेल्या दिसतात. विधवाविवाहाची संख्याही हळू हळू वाढतच आहे. तात्पर्य, समाजसुधारकांनीं अर्ध शतकापूर्वीं ज्या ज्या सुधारणांना म्हणून प्रथम हात घातला होता, त्यांपैकीं बहुतेक सगळ्या आज अंमलांत आल्या आहेत. बाकी राहिलेल्या थोड्या सुधारणा अंमलांत यावयाच्या मार्गांत आहेत. या सर्व क्रांतीला कारण म्हणजे बदललेली परिस्थिति, जनतेंत झालेला शिक्षणप्रसार—विशेषें करून स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार—याशिवाय दुसरें काय असूं शकणार ?

तो त्या वेळचा इतिहास आहे व तत्संबंधाने तेलंगांनी प्रदर्शित केलेले निचार अत्यंत मननीय वाटतात म्हणूनच हा थोडासा विस्तार केला आहे.

पण मलबारी शेटजींच्या चळवळीचा सरकारावर जरी त्यावेळी कांही परिणाम झाला नाही, तरी त्यायोगाने आमच्या जुन्या मताचे लोक जागे झाले व त्यांनी सामाजिक सुधारणेविरुद्ध उघड रीतीन विरोध करण्यास सुरवात केली हें कबूल केलें पाहिजे. ही तरी एका दृष्टीने इष्टापत्तिच होती. निरुद्ध मताच्या लोकांच्या पुढे येथें मग समा होऊ लागल्या. तशाच त्या मुंबईसही झाल्या. मुंबईच्या निरुद्ध पक्षाचे कै. रा. सा. मंडळीक हे पुढारी होते. स्वतः रा. सा. मंडळिकांच्या संबंधाने कांही कांही गोष्टी लक्षांत ठेवण्यासारख्या होत्या. ते सन १८५० च्या सुमारास एड. डि. अँड सा. सोसायटीचे एक प्रमुख सभासद असून मुंबईस गेल्या शतकांत ज्यांनी ख्रीश्रिष्णाचा पाया घातला, त्यांपैकी ते एक होते, ही तर गोष्ट झालीच, पण सन १८६९ मध्ये मुंबईम जो पहिला करमरकतांचा पुनर्निर्माद झाला त्यानिपयी मंडळिकांची पूर्ण सहानुभूति असून ते त्या पुनर्निर्माहास डॉ. भाऊ दाजीबरोबर हजार होते ! इतकेंच नव्हे तर त्याच सुमारास त्यावेळचे प्रसिद्ध समाजसुधारक करसनदास मुलजी यांनी गुजराथी महाराजांसंबंधाने कांही अनीतीचे प्रकार उघडकीस आणल्याबद्दल जेव्हां त्या महाराजांनी सद्दई मुलजी यांजवर हायकोर्टात अनुनुकसानीचा दावा मांडला, तेव्हा देखील मंडळिकांनी डॉ. भाऊ दाजीबरोबर जाऊन त्या सुधारकांतर्फे साक्ष दिली ! तथापि सदरील मलबारीची चळवळ रायसाहेबांस पसंत न पडून त्यांनी जुन्या पक्षाचे धुरीणत्व पतकरले ही गोष्ट खरी व त्यांच्याच अभ्यक्षेताली त्या पक्षाची माध्यमार्गेत सन १८८६ मध्ये मोठी समा भरपिली जाऊन तिने सामाजिक सुधारणेच्या बाबतीत सरकारकडे कायदा मागण्याबाबतच्या योजनेचा निषेध केला.

पण हा मंडळिकांचा मार्ग सरळ तरी होता. पण त्यांच्या अनुयायी मंडळीत असे कांहीं त्यावेळीं मुंबईत व पुण्यांत लोक होते कीं, त्यांना फक्त राजकीय चळवळ हवी होती. सामाजिक मुळीच नको होती. ते बहाणा करीत असत कीं, आपण सामाजिक सुधारणेविरुद्ध नाहीं, पण सुधारकांचे मार्ग आपणांस पसंत नाहींत. त्यामुळे त्यांनीं विरुद्ध पक्षाची चळवळ चालविली, व त्यांना एक दोन त्याच वेळीं घडलेल्या गोष्टींचा आयता फायदा मिळून त्यायोगें त्यांच्या चळवळीला थोडा जोरही पण आला. तेलंगांनीं आपलें मत मलबारीच्या पत्रकांविरुद्ध दिलें हें मार्गें सांगितलेंच आहे. त्याच वेळीं मुंबईचे एक तत्कालीन प्रसिद्ध विद्वान् गृहस्थ मि. वर्डस्वर्थ यांनींही एक दहान पत्रक प्रसिद्ध करून मलबारींना “याबद्दल फार गाजावाजा अगर घाई करूं नका ” असा इशारा दिला होता. त्याच प्रमाणें सन १८८६ मध्यें खुद्द तेलंगांनीं एक “ सामाजिक सुधारणा वि. राजकीय सुधारणा ” या विषयावर अत्यंत सुश्राव्य असें व्याख्यान दिलें होतें व त्यांत “ Reform ought to go along the line of least resistance ” ( सुधारणा लघुतम प्रतिकाराच्या मार्गानें झाली पाहिजे ) असे शब्द सहजगत्या येऊन गेले होते. या सर्व गोष्टींचा विरुद्ध पक्षाच्या कांहीं मंडळींनीं मनमुराद उपयोग करून मोठ्या जोराची चळवळ केली ! या मंडळीला वस्तुतः समाजसुधारणेची चळवळ मुळीं नकोच होती. ते आपण सुधारणेविरुद्ध नाहीं असें म्हणत मात्र. पण सुधारणेच्या दृष्टीनें ते कांहींच कृति करीत नसत. फक्त सुधारकांनीं चालविलेल्या चळवळीला विरोध करून ते त्यांच्या मार्गांत अडचणी मात्र उत्पन्न करीत असत.

तेलंगांच्या त्या वेळच्या कांहीं कृतींवरून व उद्गारांवरून त्यांच्याविषयीं कांहीं लोकांच्या चुकीच्या समजुती झाल्या होत्या यांत शंका नाहीं.

ते तत्ततः मन्वारीच्या चळवळीविषय होते, ही गोष्ट खरी, पण समाजसुधारणेविषय विठ्ठल नव्हते. आणि हें त्याच सुमारास त्याच कडून घडलेल्या दुसऱ्या एकदोन कृतींवरून स्पष्ट रीतीने सिद्ध झाले. जुन्या मताच्या ठोकांच्या माघर वागोतीळ सभेस हजर राहून तेलंगां तिच्या ठरावाला एक उपमूचना आणण्याची होती. पण ती आणण्यास त्यांना अध्याक्षांची परवानगी मिळाली नाही ! दुसरी गोष्ट, सन १८८५ साली मुंबईस मि. हर्डस्वर्थ साहेबाच्या पुरस्कर्त्याखाली जेव्हा "रखमाबाई डिफेन्स कमिटी" (याविषयी मागील एका प्रकरणांत उल्लेख आलाच आहे) नेमण्यांत आली तेव्हा तेलंग त्या कमिटींत सामील झाले होते. तिसरी गोष्ट, सन १८९१ मध्ये डॉ. भांडारकराच्या कुटुंबात जेव्हा एक पुनर्निवाह झाला त्यावेळी तेलंग हजर होते. पण ते जेवणाला राहिले नाहीत. तरी त्यांनी पुढें कांहीं दिवसांनी पुनर्निवाहित मंडळीस आपल्या घरी मेजवानी दिली. त्याच साली उत्पन्न झालेल्या संमतिपत्राच्या वादांत त्यांनी प्रमुखत्वानें घेतलेल्या भागाविषयी तर सर्वांस माहिती आहेच. या सर्व गोष्टींवरून तेलंगांची सुधारणाविषयक मते स्पष्ट रीतीने दिसून येतात.

आपल्या देशाची सर्व बाजूंनी प्रगति झाली पाहिजे व त्यामुळे सर्व प्रकारच्या—राजकीय, सामाजिक, औद्योगिक चंगीरे—चळवळी सारख्याच चालल्या पाहिजेत असें तेलंगांचें अग्रपासून अखेरपर्यंत मत होतें. आणि त्यालाच अनुसरून त्यांचे सर्व उद्योग चाललेले असत. या संबंधानें न्या. रानडेयांनी आपल्या एका "तेलंग पंथ" या विषयावरील भाषणांत केलेलें विवेचन प्रसिद्धच आहे. तेव्हां तेलंग हे रानडे—भांडारकर या समाजसुधारक मंडळींतलेच एक होते याबद्दल कोणालाच शंका येण्याला कारण नव्हतें.

• सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्याचे अनेक मार्ग आहेत. त्यांचा न्या. रानडे किंवा डॉ. भांडारकर यांच्या मापणांतून अनेकदां उल्लेख आलेला आहे. जुन्या शास्त्री पंडित मंडळींना—त्यांचीं मनं वळवून—बरोबर घेऊन सुधारणा करण्याचा रा. सा. मंडळिकांनीं एकदां यत्न करून पाहिला, पण त्यांत त्यांची निराशाच झाली ! दुसरे मार्ग म्हणजे विन-अडचणींच्या मार्गांनीं जाणें; कायद्याच्या सहाय्यानें सुधारणा करणे; सुधारकांची एक निराळी जात करणें; सद्दा देऊन स्वतःस बांधून घेणें; धैर्ये अनेक मार्ग आहेत. पण प्रत्येक मार्गांत कांहीं ना कांहीं अडचणी असतातच. त्या सर्वांचा विचार केल्यास असें आढळून येईल कीं, एकच मार्ग सर्व ठिकाणीं उपयोगी पडेल अगर सोयीचा वाटेल असें नाही. म्हणून जो जेंयें उपयोगी पडेल तेथे तो अनुसरावा व सुधारणेचें काम करावें. फक्त एक मार्ग मात्र सर्व ठिकाणीं व तशी तयारी असल्यास सर्व लोकांस उपयोगी पडण्यासारखा आहे. जी सुधारणा आपल्या सदसद्विवेक-बुद्धीस पटली व जी हितकर आहे अशी आपल्या मनाची खात्री झाली ती आपल्या कुटुंबांत घैर्यानें व निश्चयानें एकदम अंमलांत आणावी ! त्यांत दुसऱ्या कोणाची वाट पाहण्याची जरूर नाही. सुकोवांनीं म्हटलें आहे—

“ आपुलें स्वहित करावें तें आधीं । विचारुनि शुद्धि समाधान ॥

नये मार्गे पाहों वाट फिरोनिया । दुसरा संगिया साहाकारी ॥

आपुलिया वळें घालावी हे कास । न येणेंची आस आणिकांची ॥ ”

याप्रमाणें कोणी कसे, कोणी कसे, पण निश्चयानें सुधारणेच्या दिशेनें वागल्यामुळें गेल्या अर्धशतकांत समाजसुधारणेचें पाऊल महा-राष्ट्रांत पुष्कळच पुढें पडलें आहे. व भांडारकर, रानडे, मोडक या आद्य

सुधारकांच्या आकांक्षा मुंबई-पुण्यासारख्या शहरांपुरत्या पाहिल्यास-  
बऱ्याच अंशानें पूर्ण झाल्या आहेत. त्यांत तेलंगांची महत्वाची मदत  
होतीच. आतां तें काम प्रस्तुत पिढीला करावयाचें आहे. देश निस्तीर्ण,  
हिंदुसमाज प्रचंड त्या मानानें काम करणारे जितके जास्त पुढें येतील  
तितके हवेच आहेत. ';

प्रकरण नववें.

## इतर काहीं चळवळी.



मलबारी शेठजींच्या चळवळीनें दुसरें काहीं दृश्य स्वरूपाचें फळ  
देशाच्या पदरांत पडलें नाहीं, तरी जुन्या-नव्या मताचे लोक जागे होऊन  
सामाजिक प्रश्नांचा विचार करूं लागले ही काही लहान सहान गोष्ट  
नाहीं. त्याहीपेक्षा महत्वाची गोष्ट म्हणजे त्या घेळच्या शुशिक्षित लोकां-  
मध्ये देखील दोन पक्ष उत्पन्न झाले. एकाला वाटे की, आपण तूर्त मोठी  
चळवळ करून राजकीय हक्क प्रथम मिळव्यावे व मग सामाजिक प्रश्नांचा  
सावकाश सनडीप्रमाणें विचार करतां येईल. सामाजिक विषय आतां  
हातीं घेतले तर आमच्यामध्ये मतभेद माजतील व राजकीय चळवळीला  
व्यत्यय येईल ! तें काहीं उपयोगी नाहीं. तेव्हां तूर्त सामाजिक प्रश्न  
बाजूला राहूं या, व राजकीय चळवळीतच आपण आपली सर्व शक्ति  
स्वर्च करूं ! बारीक नजरेनें पाहिल्यास ही विचारसरणी-स्त्री कित्येकांस  
जरी फार सोपी व सोयीची वाटली तरी-अगदीं कोतेपणाची दर्शक असून  
त्याला कोणत्याच देशाच्या इतिहासाचा आधार मिळणार नाहीं. मूळ  
आधीं आमच्यांत जी थोडी लोक-जागृति झाली होती तिला मुख्य कारण

म्हणजे इंग्लिश शिक्षणाची इकडे झालेली सुरवात व आमच्या मंडळींनी इंग्लंडच्या इतिहासाचा केलेला अभ्यास. धरें, लोक जागे झाले म्हणजे प्रथम त्यांच्या नजरेस घरांतले दोष पडतील, कीं बाहेरचे ? डॉ. भांडारकरांनी तर आपल्या एका भाषणांत स्पष्ट सांगितलें कीं, गेल्या शतकाच्या मध्यास पहिल्या पिढीतल्या सुशिक्षित लोकांस जी. पहिली गोष्ट दिसली ती आमच्या स्त्रियांची दुःस्थिति होय ! त्यामुळे ती स्थिति सुधारण्याचे त्या मंडळींनी प्रथम प्रयत्न केले व त्याप्रमाणें मुंबईस पहिली मुलींची शाळा स्थापन करण्यांत आली. भांडारकर सांगतात, कीं त्या वेळीं राजकीय चळवळ मुळीं जन्मलीही नव्हती ! राजकीय स्वरूपाचे कांही प्रश्न उपस्थित झाल्यास त्यासंबंधानें सभा, अर्ज, डेप्युटेशन वगैरे मार्गानें दाद मागण्यांत येई. त्याला राष्ट्रीय चळवळीचें स्वरूप आलें नव्हतें. तशी आमच्यामध्ये राजकीय दृष्टीनें जागृति सन १८८३ मध्ये युरोपियन लोकांनी इल्वर्ट विलाविरुद्ध केलेल्या जंगी चळवळीनें उत्पन्न झाली व त्या जागृतीला मग लॉर्ड रिपन, लॉर्ड डफरिन यांच्याकडून उत्तेजन मिळालें व नंतर राजकीय चळवळ फोफावत गेली, हें सर्व विश्रुत आहे. असो. याप्रमाणें आमच्या राजकीय चळवळीचा इतिहास आहे. अशा स्थितींत सामाजिक सुधारणेचें चालू असलेलें काम अर्धवट टाकून राजकीय चळवळीच्या मार्गे लागणें शहाणपणाचें झालें असतें काय ? तो जवळ जवळ हातचें सोडून पळ्याच्या पाठीस लागण्याचाच प्रकार झाला नसता काय ? सारांश, वरील प्रकारची विचारसरणी अत्यंत कोतेपणाची व एकदेशीय असल्यामुळे ती त्याज्यच होती. आतां तर अर्ध-पाऊण शतकाच्या अनुभवांनंतर लोकमताचा ओव कोणत्या दिशेनें वाहात आहे हें आम्ही प्रत्यक्ष पाहातच आहों. असो. ही एका वर्गाची स्थिति झाली.

दुसरा वर्ग अशा लोकांचा होता कीं, त्यांचें सर्व प्रकारच्या-राजकीय, सामाजिक, औद्योगिक वगैरे-सुधारणाकडे सारखेंच लक्ष असे. ही सुधारणा आधीं आणि ती मग, असा प्रकार त्याचा नसे. व तसें करून चालणार नाही. तेलंगांनीं तर एके ठिकाणीं स्पष्ट म्हटलें आहे कीं, देशाची सामान्य प्रगति म्हणजे—One integral Whole—सामुदायिक दृष्टीनें एकच काम अगर व्यवहार आहे, अगर तें एकाच राष्ट्रदेहाचें पोषण करण्यासारखें आहे. त्या व्यवहाराच्या एकाच भागावर-उदाहरणार्थ, हात, पाय अगर डोकें यावर-जोर दिला अथवा त्याचेंच तेरडें पोषण केलें व इतर भागाकडे दुर्लक्ष केलें तर ते दुसरे भाग कमकुवत राहतील. म्हणजे तो सर्व व्यवहार यशस्वी होणार नाही व सबंध राष्ट्रदेहाचें पोषण होणार नाही. या सबंधात तेलंगांनीं एक आपल्या नित्याच्या व्यवहारातील अनुभवाचें उदाहरण देऊन यापैकी कोणता भाग आधीं हातीं घ्यावा व कोणता मग हें तुम्हीच सांगा असें आपल्या प्रतिपक्ष्यांना निचारलें आहे. वास्तविक तीं सगळींच कामें जरूरीचीं व निकडीचीं, त्यात निरड ती कशी करणार ? त्यांनीं आपणांस एकदां चार सहा दिवसाच्या अग्रधीत सार्वजनिक कामासंबंधानें अजमासें पचवीस घोलावणीं ( Calls ) अगर सूचना आल्याचें सांगितलें आहे. त्यात राजकीय कामें होती, सामाजिक होती, औद्योगिक होती, वाङ्मयात्मक होती, शिक्षणात्मक होती, व इतर स्वरूपाचीं कामें होती. तेलंगांनीं स्पष्ट निचारलें कीं, यापैकी फक्त राजकीय कामें तेवढीं प्रथम घेऊं व बाकीचीं मग पाहू असें म्हणून चालेल काय ? अशानें देशाची खरी प्रगति मुळींच होणार नाही. या सर्व गोष्टींचा निचार करून या दुसऱ्या वर्गातील-अर्थात् न्या. रानड्याच्या भाषेत सांगान्भाचें म्हणजे “तेलंगपदा”तील लोकांनीं मोठ्या दूरद-र्शीपणानें सर्व प्रकारच्या सुधारणा हातीं घेऊन चञ्चळ केल्यामुळेच



देशांतील जनता या पन्नास-साठ वर्षांत इतकी जागी झाली आहे, व त्याबद्दलचें सर्व श्रेय या दुसऱ्या वर्गाचें आहे. पण सन १८८४ पर्यंत सामाजिक चळवळ सुसंघटित रीतीनें करण्याची कांहीं सोय नव्हती. मलबारीच्या पत्रकांवरून झालेल्या वादविवादामुळेच सुधारणेच्छु मंडळींना तशी कांहीं सोय करण्याचें सुचलें. सन १८८५ मध्ये मुंबईस राष्ट्रीय सभेचें पहिलें अधिवेशन झालें. त्या वेळीं देशाच्या सर्व भागांतून जमलेल्या मंडळींत सामाजिक विषयांची चर्चा झाली. त्या वेळीं रा. व. रानडे, ना. तेलंग, दि. व. रघुनाथराव यांची भाषणे झाली. त्यांवरून वर्षांतून एक वेळ एका ठिकाणीं जमून सामाजिक प्रश्नांसंबंधानें विचार करण्याची सर्वानाच आवश्यकता भासूं लागली. पण त्यासंबंधीं मुंबईस कांहींच नकी ठरलें नाहीं. सन १८८६ सालीं कलकत्त्यास राष्ट्रीय सभा झाली, त्या वेळींही जमलेल्या मंडळींत सामाजिक चर्चेपलीकडे कांहीं ठरलें नाहीं. सन १८८७ मध्ये राष्ट्रीय सभा जेव्हां मद्रासेस झाली तेव्हां मात्र सर्वानुमतें सामाजिक परिपदेची स्थापना झाली व त्याच सालीं सर टी. माधवराव यांच्या अध्यक्षतेखालीं तेथें तिचें पहिलें अधिवेशन झालें. सामाजिक परिपदेची स्थापना करण्यांत व पुढें सुमारे चवदा-पंधरा वर्षेपर्यंत तिची काळजीपूर्वक जोपासना करण्यांत मुख्य अंग न्या. रानडे यांचें होतें हें येथें सांगितलें पाहिजे.

सन १८८६ व १८८७ या सालांतील राष्ट्रीय सभेस प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे तेलंग हजर राहूं शकले नाहींत. सन १८८८ मध्ये अलाहाबादेस झालेल्या राष्ट्रीय सभेस ते हजर होते. त्यावेळीं तिकडेच भरलेल्या सामाजिक-परिपदेत त्यांनीं भाग घेऊन एक महत्वाचा ठराव सभेपुढें आणला होता. त्या ठरावांत—१. लग्नाच्या वेळीं विनाकारण होणारा रान कमी करणें; २. लग्नाचें वय पुढें ढकलून वालिवाहाची

चाल बंद करणे; ३. पुनर्विवाह करून इच्छिणाऱ्या विधवांना तशी मोकळीक असणे; ४. केशवपनाची चाल बंद करणे; ५. परदेशगमन; ६. पोटाजर्तीत विवाहसंबंध जुळवून आणण्यास उत्तेजन देणे वगैरे— या विषयांचा अंतर्भाव झाला होता व त्यांपैकी प्रत्येक विषयासंबंधी तेलंगांनी चांगले विवेचन करून त्यांचे महत्व प्रतिपादिले.

सन १८८९ मध्ये मुंबईस झालेल्या सामाजिक परिषदेचे तेलंगांना अध्यक्ष निवडण्यांत आले होते. त्या वेळीही त्यांनी सामाजिक बाबतीं- सील निरनिराळ्या सुधारणांविषयी वक्तृत्वपूर्ण भाषण करून त्यांचे महत्व प्रतिपादन केले व आपण तत्प्राप्त्यर्थ शक्य ती एक सारखी खटपट करित राहिले पाहिजे असे सांगितले. त्यानंतरच्या कोणत्याच परिषदेस तेलंग हजर राहू शकले नाहीत.

सन १८९१ साली आपल्या देशांत संमतिरयाच्या कायद्याचा वाद निघाला. त्या वादांत तेलंगांनी भाग घेऊन महत्वाचे काम केले. त्या वादाचा थोडक्यांत असा इतिहास आहे. सन १८८६ मध्ये मलबारी शेटच्या सूचनेप्रमाणे काँग्रेसचे व कायदा कृत्याचे हिंदुस्थानसरकारने नाकारल्याचे पूर्वी सांगितलेच आहे. तदनंतर सन १८८९ मध्ये प्रसिद्ध मि. दयाराम गिडुमल यांनी एक पत्रक प्रसिद्ध करून धीनलकोडमध्ये संमति- वयाची मर्यादा जी दहा ठेवली होती ती वारा करावी अशी सरकारास शिफारस केली. दयाराम गिडुमल हे न्यायखात्यातील एक सरकारी वडे अधिकारी असल्यामुळे कायद्यांत कांही सुधारणा हवी असल्यास ती सुचविण्याचे त्यांचे कामच होते. दयारामजींचे पत्रक प्रसिद्ध झाल्यावर त्या संबंधाने वर्तमानपत्रांतून चर्चा सुरू झाली. परंतु सरकारच्या मनाचा निश्चय होईना. इतक्यांत बंगालच्या बाजूस एक “पुलमानी” नांवाचे प्रसिद्ध असलेले

प्रकरण उपस्थित झाले. त्यांत एका दहा वर्षांच्या मुलीवर तिच्या नवऱ्याने चलात्कार केल्याबद्दल त्याजवर खटला करण्यांत आला होता. त्या मुलीचे नांव “कुलमानी” असल्यामुळे ते प्रकरणच मग त्या नांवाने प्रसिद्धीस आले. असो. त्या खटल्याने वंगाल प्रांतांत त्यावेळीं खूप चळवळ उडवून दिली व अखेर कायद्यांतील संमतिवय वारा वाढविण्याबद्दल हिंदुस्थान सरकारचा निश्चय झाला. ही बातमी मुंबईस समजतांच कांहीं पुढारी लोकांची तिकडे ( न्या. तेलंगांच्या अध्यक्षतेखाली ) सभा होऊन सरकारास संमतिवय वारा करण्याबद्दल सभेतर्फे एक विनंति अर्ज करण्यांत आला. मुंबईच्या कांहीं डॉक्टर मंडळींनी सरकारला तशाच प्रकारचा विनंति अर्ज केला. परंतु पुण्यास लोकांची मोठी सभा होऊन संमतिवय न वाढविण्याबद्दल विनंति करण्याचे ठरले व तसा सरकारास अर्ज करण्यांतही आला. तथापि सन १८९१ च्या जानेवारीत कळकत्यास हिंदुस्थान सरकारच्या घष्ठ कायदेकौन्सिलमध्ये संमतिवय वारा वाढविण्याबाबतचे विळ सरकारतर्फे पुढे ठेवण्यांत आले. त्या वेळी त्या कौन्सिलमध्ये पुण्याचे रा. व. नूलकर व कळकत्याचे सर रमेशंद्र मित्र हे सभासद होते. सदरू विलास नूलकरांनी दुजोरा दिला. पण सर रमेशंद्र यांनी त्याला विरोध केला. त्याबरोबर देशमर मोठी चळवळ होऊन विलावर अनुकूल प्रतिकूल टीका सुरू झाली. विलास सर्व प्रांतांतील सुशिक्षित व सुजाण लोक अनुकूल होते. फक्त पुराणमतवादी व कांहीं मुशिक्षित लोक मात्र विरुद्ध होते. पण वादाला थोडेंसे कटु स्वरूप येण्यास असे कारण झाले की, विलास विरोध करतांना सर रमेशंद्र मित्र यांनी “सरकार विलाच्या रूपाने लोकांच्या घर्मात हात घालीत आहे व त्यामुळे राणीच्या जाहीरनाम्यांत दिलेल्या वचनाचा भंग होत आहे” असे प्रतिपादन केले; व कळकत्याच्या दुसऱ्या कांहीं-तर्फेचूडामणि वगैरे-लेख-

कांनीं तेंच प्रतिपादन पुढें चालविल्यामुळें लोकांचीं मनें विथरलीं व त्यांनीं चळवळ जास्त जोरानें केली. खरें पाहिल्यास हा धर्मांतगदाचा मुद्दा वादात पुढें करण्यात आला नसता तर वरें झालें असतें. कारण एक तर धर्माचा एखादा ओढून ताणून व्यापक अर्थ करीत बसल्यास व्यंगहारच चालणार नाही. दुसरें असें कीं, सती, बालहत्या वगैरे धर्माव्या नापाखाळीं रूढ असलेल्या आमच्या देशातल्या काहीं अमानुषपणाच्या घाली सरकारानें पूर्वींच कायद्यानें बद केल्या होत्या व ते कायदे आम्ही बिनतक्रार पाळीत होतो, तर आताच धर्माचा मुद्दा पुढें आणणें सुसंगत-पणाचें कसें होईल ? तिसरी गोष्ट, समतिवयाची दहा ही मर्यादा पीनल कोडात पूर्वींच दाखल होती. दहाची वारा करणें सरळ नव्हे काय ? पण धर्माचा व शास्त्राचा मुद्दा पुढें आणून बंगालमध्ये व महाराष्ट्रात देखील काहीं लोक जेव्हा सदरू मिलीयर याद करू लागले तेव्हां सर्व परिस्थितीचा निचार करून डॉ. भांडारकरांनी प्रस्तुत विषयक धर्मशास्त्र-प्रथाचें आलोडन करून व जखर ते आधार देऊन एक लहान पुस्तक (Pamphlet) प्रसिद्ध केलें. न्या. तेळगानींही मिलांत अतर्भूत झालेल्या तत्वाचा कायद्याच्या व धर्मशास्त्राच्या दृष्टीनें नीट निचार करून त्या वेळच्या “ इंदुप्रकाश ” मध्ये कांहीं लेख लिहिले. हे लेख व डॉ. भांडार-कराचें पुस्तक प्रसिद्ध होतांच पुण्याचे कै. लो. टिळक हे पुढें आले व त्यांनीं भांडारकरांनीं व तेळगानीं शास्त्रमननाचे केलेले अर्थ बरोबर नाहींत असें प्रतिपादन केलें ।

टिळक आणि भांडारकर किंवा टिळक आणि तेळग यांजमध्ये प्रस्तुत विषयासम्यानें जो वादनिवाद झाला तो बराच मिश्रित आहे. त्याचें आतां प्रयोजन नाहीं, व त्याच्या रेखांतीक इकडे उतारे देऊन जागा अडविण्याचेंही कारण नाहीं. एक गोष्ट सरी आहे कीं, भांडारकर व तेळग

हे त्या संमतिवयाच्या विळाच्या वाजूचे होते व टिळक हे त्यांच्या विरुद्ध होते. परंतु यामुळे टिळकांचीच वाजू बरोबर होती व त्यांनीं भांडारकर व तेलंग या दोघांवरही सदरील वादांत जय मिळविला असा जो लोकांचा सामान्यतः समज—तसा लोकांचा समज कोणी केला अगर कोण करतात व तो कां याचीं कारणें आम्ही देत नाहीं—आहे तो चुकीचा आहे व त्याला मुळांत अगदीं आधार नाही. याविषयीं आम्ही इकडे विस्तार करित नाहीं. जरूर तर वाचकांनीं आमचें डॉ. भांडारकरांचें चरित्र, प्रकरण पंधरा, हें पाहवें. असो. पण कांहीं मुद्याच्या गोष्टी लोकांस माहीत नाहीत तेवढ्यांचाच इकडे उल्लेख करतो. म्हणजे भांडारकर व तेलंग यांच्या संबंधानें लोकांचा झालेला गैरसमज दूर होईल. सदरूँ वादाच्या वेळीं टिळकांनीं जीं स्मृतिवचनें पुढें आणलीं होतीं त्यांचा अर्थ लावण्यांत त्यांनीं खुद्द डॉ. भांडारकरांचीच मदत घेतली होती. इतकेंच नव्हे, तर वादविषयक टिळकांचे लेख वाचून त्यांना कांहीं पारिभाषिक शब्द ऐकूनही माहीत नव्हते, व टिळकांनीं कांहीं वचनांचा आपणांस हवा तसा अर्थ करण्याकरितां त्यांतील शब्दांची फिरवाफिरव केली होती, या गोष्टी भांडारकरांनींच उघडकीस आणल्या. याशिवाय संबंध वादांत टिळक हे आपल्याशीं मुद्दाम असम्पपणानें वागत होते असें भांडारकरांनीं स्पष्ट म्हटलें आहे. याहीपेक्षां महत्वाची गोष्ट ही कीं, ज्या कै. रा. व. यशवंत वासुदेव ऊर्फ वापूसाहेब आळव्ये यांचें वादविषयक वावर्तीतील मत टिळकांस मान्य झालें होतें व ज्यांची केसरीमध्यें त्याबद्दल टिळकांनीं सढळ हातानें स्तुति करून त्यांना डॉ. भांडारकरांच्या बरोवरीचे—किंवा इना कांकणभर जास्त विद्वान् ठरविलें होतें, त्याच वापूसाहेबांनीं मग पत्र लिहून केसरीच्याच द्वारे सदरूँ सर्व प्रकाराचा निषेध करून भांडारकरांनीं दिलेला अभिप्रायच बरोबर आहे असें आपलें स्पष्ट मत कळविलें ! हें

बापूसाहेबांचे पत्र ता. १७ मार्च १८९१ च्या केसरीतच प्रसिद्ध झालेले असून टिळकपक्षीय लेखकांनी अलीकडे प्रस्तुत वादासंबंधाने जो विस्तृत रीतीने उद्देख केलेला आढळतो त्यांत या पत्राचा पत्ताही नाही !

तेलंगांनीही सदरू वाद चावू असतां टिळकांस समर्पक उत्तरे दिली आहेत. इतकेच नव्हे तर टिळकांनी “ मिथि,” “ नियम ” व “ पारि-संख्या ” हे पारिभाषिक शब्द किंवा त्यांतील भेद हे काही ऐकलेलेही दिसत नाहीत असें भांडारकराप्रमाणेंच तेलंगांनी म्हटलें आहे. असो. मुचाची गोष्ट इतकीच की, टिळकांनां तेलंगांवर किंवा भांडारकरांवर सदरील वादांत जय मिळविता ही जी लोकांची समजूत झालेली आहे—किंवा केली गेली आहे—तिला बिलकूल आधार नाही.

तेलंगांचा मुख्य कटाक्ष सर रमेश्वर मित्र यांनी पुढें आणलेल्या “ धुनदन ” च्या आधारावर व त्यांनी केलेल्या राणीच्या जाहीरनाम्याच्या ओढाताणीच्या अर्थावर होता. यासंबंधांचेही तेलंगांनी केलेलें स्पष्टीकरण अगदीं समर्पक पण फार विस्तृत आहे. त्याचा इकडे विस्तार करणें शक्य नाही. “ धुनदन, ” कीं ज्याचा सर रमेश्वर यांनी आधार घेतला होता, त्याला सन १८८० च्या सुमारास बंगालमध्ये फोणी इतकें महत्त्वही देत नव्हते. ही गोष्ट एका बंगाली गृहस्थानेंच वर्तमानपत्रद्वारे प्रसिद्ध केलेली आढळताच तेलंगांनी ती “ टाईम्स ” ला पत्रद्वारे कळवून सर रमेश्वर व इतर टीकाकार यांचीं तोंडें बंद केली ! त्याचप्रमाणें राणीच्या जाहीरनाम्याचा असा व्यापक अर्थ कांढू लागल्यास आमची शास्त्र-कॉलेजें बंद करायी लागतील व पोलीसखातेंही बंद करारें लागेल. कारण शास्त्र-कॉलेजांतून शिकविल्या जाणाऱ्या पुस्तकांतील कांही धडे आमच्या धर्मसमजुतीविरुद्ध असतात व आमच्या धर्मसंबंधी मिरवणुकी सार्वजनिक

सुरक्षिततेसाठी पोलीसांना केव्हां केव्हां बंद कराव्या लागतात ! अर्थात् असा जाहीरनाम्याचा व्यापक अर्थ केल्यास सर्व व्यवहार बंद ठेवावे लागतील.

वर सांगितलेला हा लेखी वाद झाला. सन १८९१ मध्ये या वादा-संबंधाने अनुकूल-प्रतिकूल सभाही देशभर पुष्कळ झाल्या. पण त्यांचा आतां विस्तार नको. तरी अखेर संमतिवयाचें बिल त्या सालच्या मार्चमध्ये पास झालें ! ज्याच्या पायीं इतका कडाक्याचा दोन तीन महिनेपर्यंत वाद चालला होता, त्या कायद्याप्रमाणें गेल्या चाळीस वर्षांत कोर्टापुढें एकही महत्त्वाचा खटला आल्याचें आम्हांस स्मरत नाही !

सदरील संमतिवयाचा जो वाद चाड होता त्यांतून अनेक अवांतर मुद्दे आले होते. एक असा होता की, सामाजिक सुधारणेची कल्पना किंवा प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या आचारांत शिथिलता राहूं देण्याची प्रवृत्ति ही इकडे इंग्रजी राज्य झाल्यापासून सुरू झाली. त्याच्यापूर्वी ती नव्हती. पण ही समजूत चुकीची होती, हें सिद्ध करण्याच्या निमित्तानें तेलंगांनीं जुन्या वखरी, पत्रे वगैरे साधनांचें चांगलें परिशीलन करून पेशवाईतील सामाजिक व धर्मसंबंधीं घोरण काय होतें हें त्यांनीं सन १८९२ सालीं एक "Gleanings from Maratha Chronicles" या विषयावर सर्वोत्कृष्ट निबंध लिहून उत्तम रीतीनें दाखविलें आहे. हा निबंध न्या. रानडे यांच्या "Rise of the Maratha Power" या पुस्तकाच्या शेवटीं जोडलेला आहे. असो. तेलंगांचा निबंध फार मोठा आहे. आम्ही इकडे फक्त त्यांतील कांहीं महत्त्वाच्या गोष्टींचा निर्देश करतो. त्यावरून पेशवाईत खुद्द पेशवे सरकार किंवा त्या वेळचे जबाबदार असे वरिष्ठ अंमलदारदेखील धर्मसंबंधीं अगर सामाजिकसुधारणेचें काम प्रत्यक्ष उत्तेजन देऊन कसें सोपें करित असत हें स्पष्ट दिसून येईल.

चापूसाहेबाचें पत्र ता. १७ मार्च १८९१ च्या केसरींतच प्रसिद्ध झालेले असून टिळकपक्षीय लेखकांनीं अलीकडे प्रस्तुत वादासमर्थानें जो निस्तृत रीतीनें उद्देख केलेला आढळतो त्यात या पत्राचा पत्ताही नाही ।

तेलंगांनींही सद्दूर्ह वाद चाखू असता टिळकांस समर्पक उत्तरे दिली आहेत. इतकेंच नव्हे तर टिळकांनीं “ निधि,” “ नियम ” व “ परि-सख्या ” हे पारिभाषिक शब्द किंवा त्यातील भेद हे कधीं ऐकलेलेही दिसत नाहीत असें भाडारकराप्रमाणेंच तेलंगांनीं म्हटलें आहे. असो. मुद्याची गोष्ट इतकीच की, टिळकांनीं तेलंगानर किंवा भाडारकरावर सद-रील वादात जय मिळविला ही जी लोकांची समजूत झालेली आहे—किंवा केली गेली आहे—तिला विळकूल आधार नाही.

तेलंगाचा मुख्य कटाक्ष सर रमेश्वर मित्र यांनीं पुढें आणलेल्या “ रघुनदन ” च्या आधारानर व त्यानीं केलेल्या राणीच्या जाहीरनाम्याच्या ओढाताणीच्या अर्धानर होता. यासंबंधाचेंही तेलंगांनीं केलेजें स्पष्टीकरण अगदीं समर्पक पण फार निस्तृत आहे. त्याचा इकडे विस्तार करणें शक्य नाही. “ रघुनदन,” की ज्याचा सर रमेश्वर यांनीं आधार घेतला होता, त्याला सन १८८० च्या सुमारास वगाल्मच्यें कोणी इतकें महत्त्वही देत नव्हते. ही गोष्ट एका वगाली गृहस्थानेंच वर्तमानपत्रद्वारे प्रसिद्ध केलेली आढळताच तेलंगांनीं ती “ टाईम्स ” ला पत्रद्वारे फळवून सर रमेश्वर व इतर टीकाकार यांचीं तोडे बंद केलीं ! त्याचप्रमाणें राणीच्या जाहीरनाम्याचा असा व्यापक अर्थ काढ लागल्यास आमचीं शास्त्र-कोलेजें बंद करानीं लागतील व पोलीसखातेंही बंद करणें लागेल, कारण शास्त्र-कोलेजातून शिकविल्या जाणाऱ्या पुस्तकातील कांहीं धडे आमच्या धर्मसमजुतीविरुद्ध असतात व आमच्या धर्मसमधी मिरवणुनी सार्वजनिक



सुरक्षिततेसाठीं पोलिसांना केव्हां केव्हां बंद कराव्या लागतात ! अर्थात् असा जाहीरनाम्याचा व्यापक अर्थ केल्यास सर्व व्यवहार बंद ठेवावे लागतील.

वर सांगितलेला हा लेखी वाद झाला. सन १८९१ मध्ये या वादा-संबंधानें अनुकूल-प्रतिकूल सभाही देशभर पुष्कळ झाल्या. पण त्यांचा आतां निस्तार नको. तरी अखेर संमतिपत्राचें विल त्या सालच्या मार्चमध्ये पास झालें ! ज्याच्या पायीं इतका कडाक्याचा दोन तीन महिनेपर्यंत वाद चालला होता, त्या कायद्याप्रमाणें गेल्या चाळीस वर्षांत कोर्टापुढें एकही महत्त्वाचा खटला आल्याचें आम्हांस स्मरत नाही !

सदरील संमतिपत्राचा जो वाद चालू होता त्यांतून अनेक अमांतर मुद्दे आले होते. एक असा होता कीं, सामाजिक सुधारणेची कल्पना किंवा प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या आचारांत शिथिलता राहूं देण्याची प्रवृत्ति ही इकडे इंग्रजी राज्य झाल्यापासून सुरू झाली. त्याच्यापूर्वी ती नव्हती. पण ही समजूत चुकीची होती, हें सिद्ध करण्याच्या निमित्तानें तेलंगांनीं जुन्या वखरी, पत्रे वगैरे साधनाचें चांगलें परिशीलन करून पेशवाईतील सामाजिक व धर्मसंघर्षांची धोरण काय होती हें त्यांनीं सन १८९२ सालीं एक "Gleanings from Maratha Chronicles" या विषयानर सगोळ्या निबंध लिहून उत्तम रीतीनें दाखविलें आहे. हा निबंध न्या. रानडे यांच्या "Rise of the Maratha Power" या पुस्तकाच्या शेवटीं जोडलेला आहे. असो. तेलंगांचा निबंध फार मोठा आहे. आम्ही इकडे फक्त त्यांतील कांहीं महत्त्वाच्या गोष्टींचा. निर्देश करतो. त्यावरून पेशवाईत सुद्ध पेशवे सरकार किंवा त्या वेळचे-जमायदार असे वरिष्ठ अंमलदारदेखील धर्मसंघर्षांची अगर सामाजिकसुधारणेचें काम प्रयत्न उत्तेजन देऊन कर्तें सोपें करीत असत हें स्पष्ट दिसून येईल.

मध्यें वेदोक्तासंबंधानें वाद उपस्थित झाला व तो तिकडच्याच विजापूर सरकारच्या अधिकार्यापुढें नेण्यांत आला. तो अधिकारी मुसलमान होता. त्याला हिंदुधर्मशास्त्रांतल्या भानगडी कशा समजणार ? त्याने दोन्ही पक्षांतल्या लोकांस सांगितलें कीं, मला तुमचें शास्त्र समजत नाहीं. तुम्हीं काशीला जाऊन या वादाचा निकाल लावून घ्या व तो मला येऊन कळवा. मी त्याची बरोबर अमलबजावणी करतों. याप्रमाणे दोन्ही पक्षाचे लोक काशीस गेले. तिकडे पंडितांची सभा होऊन त्यांत प्रभु हे क्षत्रिय आहेत, त्यांना गायत्रीचा व सर्व धर्मकृत्यें वेदोक्त मंत्रांनीं करण्याचा अधिकार आहे, असें ठरलें. ब्राह्मण लोकांचें समाधान झालें व त्या निकालाप्रमाणें प्रभूच्या घरीं धर्मकृत्यें वेदोक्त मंत्रांनीं करण्याचें त्यांनीं कबूल केलें. तीच वहिवाट पुढें चालली.

शहाजीच्या लग्नाची गोष्ट तर सर्वांनाच माहीत आहे. त्याचें लखजी जाधवरावाच्या मुलीशीं लग्न ठरलें होतें. पण ती गोष्ट लखजीच्या बायकोला पसंत न पडल्यामुळें लग्न मोडण्याच्या वेतांत आलें होतें. अखेर खुद्द निजाम मध्यें पडून त्यानें आपल्या वजनाच्या जोरावर—जाधवराव हा एक निजामशाहींतलाच मनसबदार होता—पूर्वीं ठरल्याप्रमाणें तें लग्न आपल्या देखरेखीखालीं घडवून आणलें !

तेलंगांना त्यांच्या तपासांत एक गोपिकाबाईचें पत्र मिळालें होतें. तें अनेक दृष्टीनें त्यांना महत्वाचें वाटलें. सराई माधवराव हा गादीवर बसतांच त्यानें आपण राज्यकारभारांत कसें वागावें याबद्दल आपल्या आजीला—गोपिकाबाईला—सह्य विचारला होता. या पत्राचें वरील गोपिकाबाईचें पत्र हें उत्तर होतें. ती बाई फार चतुर होती व राज्याच्या बऱ्याच उलाढाली त्या बाईच्या नजरेखालून गेल्या होत्या. तिनें आपल्या

नातनास रास्त तोच उपदेश केल्या. पण त्यात त्या वाईने असे स्पष्ट सांगितले होते की, “तू आता स्नानसध्या कमी कर—घरचा ब्राह्मण देवाची पूजा करीतच असतो. तू फक्त देवास एक तुलसीपत्र वाहा, म्हणजे झाले ! ” असा उपदेश गोपिकाबाईसारख्या स्त्रीने कराना हे खरोखर आश्चर्य होय.

पेशव्यांच्या दरबारात परशुराम भाऊ पदवर्धन हे एक प्रमुख पुरोप होते. त्यांची सात वर्षांची कन्या ययावाई हिला वारामतीच्या जोश्यांचे घरी दिले होते. परंतु दुर्दैवाने त्या मुलीचा नवरा लग्नानंतर पंधराच दिवसांनी मारला. काही दिवस लोटल्यावर भाऊनी आपल्या दुर्दैवी मुलीची हकी-फत रामशास्त्री प्रभुणे याच्यापुढे मांडली. शास्त्रीश्रोतांचे मन द्रवले, आणि या मुलीचा पुन विवाह करण्यास हरकत नाही असे त्यांनी सांगितले. पुढे भाऊनी तोच प्रश्न काशीच्या पंडितापुढे ठेविला. पंडितांनीही या मुलीच्या पुनर्विवाहास अनुकूल मत दिले. इतकी सर्व तयारी करूनही भाऊना अखेरीस जनक्या आत्ममडलीच्या आग्रहामुळे आपला—मुलीच्या पुनर्विवाहाचा—वेत रहित करावा लागला ! परंपरागत रूढीने बद्ध झालेल्या समाजात वाढलेला उदार मनाचा मनुष्य देखील कसा कायमचा हतमल व गुलाम होऊन राहतो याचे हे बरील एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. त्याच-प्रमाणे खुद्द पेशव्यांच्या दरबारातील एका प्रमुख पण वर्णाश्रमधर्मावर पूर्ण श्रद्धा असलेल्या पुरोपाच्या डोकेपास इतकी मोठी उदार वळणान उद्भूत व्हावी हेही लक्षात ठेवण्यासारखे आहे.

बरील गोष्टींवरून मरपेशवाईत देखील धर्मसंबंधी किंवा सामाजिक चान्तीत सरकाराची किंवा लोकांची कदा उदार भावनाप्रेरित मनोवृत्ति असे होच पहाण्यासारखे आहे. पेशवाई आणखी काही दिवस राहती तर

हल्लींचे कांहीं भानगडीचे सामाजिक प्रश्न कदाचित् कधीच सुटलेही असते असे तेलंगांचे म्हणणे होते, पण इंग्लिशसत्ता आल्यामुळे तो मार्ग बंद झाला आहे.

असो. याप्रमाणे काशीनाथपंतांचे सामाजिक वावर्तीतील अति उदार-मनस्कतेचे द्योतक असे विचार होते व त्यांनी अनेक सामाजिक चळवळींत भाग घेऊन अत्यंत महत्वाची कामगिरी केली आहे.

तेलंगांच्या स्वतःच्या वागणुकीविषयीं इकडे चार शब्द लिहिले पाहिजेत. ते एका अगदी जुन्या वळणाच्या कुटुंबांत वाढलेले असल्यामुळे सामाजिक प्रश्नाविषयी विचार करतांना त्यांचे जुन्या मताच्या लोकांच्या मनोभावनांकडे प्रथम लक्ष जाई व ते त्या दृष्टीने आपले धोरण ठेवीत असत. दुसरी गोष्ट अशी की, सामाजिक वावर्तीत व इतर वावर्तीत देखील ते आपल्या आईवापांच्या इच्छेविरुद्ध कधीच वागत नसत. ही त्यांची पितृनिष्ठा, व मातृनिष्ठा इतकी कडकडीत असे की, अखेरच्या दुखण्यांत “ तुम्ही मोडांवर थोडीशी साथी शस्त्रक्रिया करून घेतल्यास घरे ब्हाल ” असे डॉक्टर लोक स्पष्ट सांगत असतांना व ती शस्त्रक्रिया करून घेण्याची स्वतःच्या मनाची तयारी झाली असतांना देखील ती गोष्ट केवळ आपल्या आईवापांच्या इच्छेविरुद्ध होती म्हणून त्यांनी शस्त्रक्रिया करून घेण्याचे नाकारले आणि आपल्यावर मरण ओढवून घेतले ! या त्यांच्या स्वभावगुणांमुळे तेलंगांच्या हातून केव्हां केव्हां सामाजिक वावर्तीत त्यांच्या तत्वांप्रमाणे वर्तन घडत नसे व त्यायोगाने ते आपणांस लोकांच्या टीकेस पात्र करून घेत असत.

पण इतर पुष्कळ लोक असेच असत. तेलंगांसारख्या मोठ्या माणसाच्या वाजूस जर एवढ्या मोठ्या कमीपणाची गोष्ट, तर त्यांच्यांत व

इतरांत फरक तो काय ! ते आणि तेलंग सारखेच म्हणावयाचे ! असे बरेच टीकाकार म्हणत असत. आणि ते त्यांच्या दृष्टीने बरोबर असे. खरी स्थिति काय होती हे बर सांगितलेंच आहे. लोकांनी तीवरून आपली अनुमाने काढावीत.

परंतु तेलंगांच्या ठिकाणी एक मोठा गुण होता. तो म्हणजे दमाचा अभाव होय. तेलंग हे सुधारक मंडळीतलेच एक होते, व ते त्यांना त्यांच्या कामांत मनापासून सहाय्य करीत असत. वर्तनाच्या बाबतीत त्यांच्या परिस्थितीमुळे त्यांच्या बाजूस जरा कमकुवतपणा आला होता, ही गोष्ट खरी, व तो आपला दोष त्यांनी अनेकदां कबूलही केला होता. एकदां तर तेलंग मोकळ्या मनाने आपली चुक कबूल करीत असल्याचें पाहून " How honest and magnanimous ! " ( किती प्रामाणिक व उदारमनस्क ! ) असे न्या. चंदावरकरांनी उद्गार काढले होते ! तेलंगांनी आपल्या दोषावर कधी सप्रेती घडगिऱ्याचा पारन केला नाही की, आपल्या शब्दांनी व वर्तनाने मी सुधारक नसून तुमच्याच बाजूचा आहे असे जुन्या मंडळीस कधी दाखविले नाही ! हाच तेलंगांमधला विशेष होता. तेलंगांच्या हातून सामाजिक दृष्टीने वर्तनाच्या बाबतीत जशा एकदोन प्रसंगी चुका घडल्या, तशा त्या वेळच्या बहुतेक सर्व सुधारक लोकांच्या हातून चुका घडत असत. त्याचें, न्या. रानड्यांच्या भाषेत सांगावयाचें म्हणजे, कारण एकच होतें. तेलंगप्रभृति मंडळीला " जुन्याला सर्वस्वी सोडावयाचें नाही व नवीनाप्रमाणें वागावयाचें " या अत्यंत हितकर तत्वाप्रमाणें घालावयाचें असल्यामुळे कांही लोक त्या वेळच्या परिस्थितीत केव्हां केव्हां घसरत असत. पण तेवढ्यामुळेच त्यांच्याविषयी केवळ अनुदार दृष्टि न ठेवतां ते सशाही बिकट स्थितीत कसे अडचणीशी झुंजले, पण आपल्या तत्त्वनिष्ठेस मुकले नाहीत व

त्यांनी हातांतलें सुधारणेचें काम बिल्कूल सोडलें नाहीं, ही महत्वाची गोष्ट लक्षांत आणून आम्ही त्या कर्तव्यशील थोर माणसांची स्तुति केली पाहिजे, त्यांना धन्यवाद दिले पाहिजेत. त्या मंडळीपैकींच तेलंग हे एक प्रमुख होते. त्यामुळें न्या. रानड्यांनी त्या मंडळींना “तेलंगसंप्रदाया”ची मंडळी असें जें म्हटलें तें अगदीं अन्वर्थक होतें.

प्रकरण दहावें.

## राजकीय चळवळी.

राष्ट्रीय समेच्या स्थापनेपूर्वी.



काशीनाथपंत तेलंगांच्या चरित्रांत १८७२ हें साल फार महत्वाचें होतें. त्या सालीं त्यांची विद्यार्थिदशा संपली व ते आपल्या अँडव्होकेटच्या धंद्यास लागले. वाढनयक्षेत्रांत ते पूर्वीच शिरले होते. पण ज्या विद्वत्त्वपूर्ण “रामायण-होमर” या विषयावरील निब्रंधाच्या योगानें त्यांनी आपल्या वयाच्या वाविसाव्या वर्षी डॉक्टर वेन्नर सारख्या विद्वान् पंडिताला त्याच्या नवीन कल्पनेंतील दोष दाखवून चीत केलें, तो सुंदर निब्रंध तेलंगांनी त्याच १८७२ सालीं लिहिला. त्याच सालीं ते स्टु. लि. अँड सा. सोसायटीचे सेक्रेटरी होऊन त्यांनीं स्त्री शिक्षणविषयक आपल्या सामाजिक कार्यास सुरवात केली, व ते त्याच सुमारास राजकीय क्षेत्रांत शिरल्यामुळें त्यांनीं सन १८७२ सालीं आपलें सार्वजनिक डॅटफॉर्मवरून पहिलें भाषण (maiden speech) केलें ! तें भाषण मुंबईतील म्युनिसिपालिटीच्या सुधारणेविषयीच असल्यामुळें त्यावेळच्या “टाइम्स ऑफ इंडिया”नें म्हटलें होतें: कीं, “तेलंगांनीं इतक्या लहान वयावर

इन्स्टिट्यूट"मध्ये सन १८७२ सालीं एक जाहीर सभा भरविण्यांत आली होती. त्या वेळीं सभेंत युरोपीयन, हिंदु, पारशी असे सर्व जातीचे लोक हजर होते. शेट दादाभाई नवरोजी हे अव्यक्तस्थानीं विराजमान झाले होते. त्या वेळीं मुंबईच्या म्युनिसिपालिटीसंबंधानें कांहीं व्यवस्था करण्याविषयीं सरकारचा विचार चालला होता. त्यासंबंधीच्या विलांत लोकांकरितां निवडणुकीचा हक्क मागवयाचा होता, व त्याकरितांच सदर सभा बोलावण्यांत आली होती. सरकारकडे करावयाच्या अर्जाचा नमुना पूर्वीच तयार करण्यांत आला होता. तो अर्ज सभेपुढें ठेवून तिच्याकडून तो मंजूर करून घ्यावयाचा होता. अर्ज सभेपुढें ठेवण्याबाबतचा ठराव रा. शांताराम नारायण वकील यांनीं आणला, व त्याला तेलंग यांनीं अनुमोदन दिलें. अनुमोदन देतांना तेलंगांनीं वक्तृत्वपूर्ण भाषण केलें. तेंच त्यांचें पहिलें सार्वजनिक भाषण होतें. अर्ज सभेकडून पास होतांच तो सरकारकडे पाठविण्यांत आला.

सन १८७३ सालीं तेलंगांना दुसरें एक महत्वाचें भाषण करण्याची संधि आली. त्या वेळीं हल्लींच्या सारखीं कायदेकौन्सिलें नसल्यामुळें व लोक इतके तयार झालेले नसल्यामुळें सरकारी अधिकारी आपणांस वाटेळ तसे व वाटेळ तेव्हां कायदे पास करून घेत असत. कायदेकौन्सिलें अगदीं नांवाचीं होती ! नामदार गिब्ससारखे अधिकारी "लोक विचार करीपर्यंत आम्हांला विलें थांबवितां येत नाहींत ! " असें कायदे कौन्सिलमध्ये जाहीर रीतीनें सांगत असत ! लोकांची जर वाट पाहावयाची नाहीं तर कायदेकौन्सिलें तरी कशास ? आणि सरकारी गॅझेटमधून लोकांच्या माहितीकरितां म्हणून विलें पूर्वी प्रसिद्ध करण्याचें सोंग तरी कशास ? एकदां तर कौन्सिलच्या एका बैठकींत एकदम पांच महत्वाचीं विलें पुढें ठेवण्यांत आलीं होती ! वर सांगितल्याप्रमाणें घाईघाईनें कायदे पास

करून घेण्याच्या सरकारच्या प्रवृत्तीबद्दल निषेध करण्याकरितांच मुंबईच्या नागरिकांची सन १८७३ च्या नवंबरमध्ये “टाऊनहाल”त एक सभा भरविण्यांत आली होती. अध्यक्षस्थानी मिस्टर जे. ए. फॉर्ब्स हे होते. मुख्य ठराव सभेपुढें मांडण्यांत आल्यावर तेलंगांनी त्याच्या समर्थनार्थ वक्तृत्वपूर्ण भाषण केले. त्यांनी म्हटले, “लोकांना कळूं न देतां जर सरकारला जायदे पास करान्याचे असतील तर कौन्सिलें कशास ? आणि वादविवाद प्रसिद्ध करण्याचें सोग तरी कशास ? द्या पांच विलंपैकी एकाही विलास—पास होण्यास—तीन महिन्यापेक्षा अधिक दिवस लागले नाहीत. एकाला तर दोन महिन्यांपेक्षाही कमी दिवस लागले ! हें घाईनें जायदे करणें नव्हे काय ? इंग्लंडांत प्रत्येक विलास साडेचार ते सहा महिने लागतात. इकडे वास्तविक त्याहीपेक्षा अधिक दिवस लागले पाहिजेत. इंग्लंडांत पास करणारे लोक जनतेनें नियडलेले असतात. इकडे सगळे सरकारांनै नेमलेले—केव्हां केव्हांतर सरकारचे अंमलदारच—असतात. इंग्लंडातील पास करणारे लोक आमचेपेक्षा अधिक सुशिक्षित आहेत व त्यांचे पाठीशीं सर्व समर्थ लोकमत असतें. तेव्हां तिकडचे जायदे पास करणारे लोक, लोकमतास धाव्यावर वसविण्यास कधी प्रवृत्त होतील हें शक्यच नाही.” असें निर्भीडपणाचें भाषण तेलंगांनीं वयाच्या तेनिसाव्या वर्षी करणें म्हणजे खरोखर कौतुकास्पद होतें, व तसेंच ते होतें असें टाइम्सनें देखील म्हटलें !

त्याच सालीं सिव्हिल सर्विसमध्ये आमचे जास्त लोक प्यावेत अशी सरकारास विनंति करण्याकरितां म्हणून मुंबईस एक सभा भरविण्यांत आली होती. त्या वेळींही तेलंगांनीं एक उत्तम भाषण करून सरकारास स्पष्ट सांगितलें की, “आम्हांस या कामी न्याय मिळवा तसा मिळत नाही; तरी तो जरूर मिळाला पाहिजे !”



सन १८७६ साली लॉर्ड लिटन हे हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय होऊन आले. ते सन १८८० पर्यंत इंग्लंड होते. त्या चार पांच वर्षांच्या मुदतीत हिंदुस्थानच्या खऱ्या हिताकडे अगदी दुर्लक्ष करून जेवढी अरे-रात्रीची कृत्ये करता येणं शक्य होती तेवढी लॉर्ड लिटन अधिष्ठित सरकाराने केली असे म्हणण्यात यावंचित् देखील अतिशयोक्ति होत नाही. त्याचप्रमाणे त्या मुदतीत सरकारच्या दरएक जुलमी कृतीवर अत्यंत निर्भीडपणे टीका करताना तेलंगानगळे काही उत्तमोत्तम गुण प्रकट झाले व त्याची, एक अत्यंत वजनदार व निस्पृह पुढारी म्हणून त्याति झाली यातही शका नाही. राजकीय व अर्थशास्त्रीय विषयांवरील तेलंगांची काही उत्तमोत्तम भाषणे व निबंध म्हणून जे प्रसिद्ध आहेत त्यांपैकी बरेच त्या मुदतीतले आहेत सन १८७६ साली लॉर्ड लिटनच्या कारकीर्दीत “रेव्हिन्यू जुरिसटिक्शन बिल” पास झाले. या बिलाच्या विरुद्ध सर्न युरोपियन व हिंदी लोक होते. बॉम्बे गॅझेटचे त्या वेळचे संपादक मिस्टर मॅझीन यानी त्या बिलाने वडक टीका केली होती तरी ते पास झाले ! त्या विरुद्ध सेक्रेटरी ऑफ स्टेटकडे अर्ज करण्याकरिता “फामजी कामसजी” हॉलमर्थे एप्रिल १८७६ मध्ये मुंबईच्या सर्न नागरिक लोकांची सभा झाली त्या सभेत तेलंगानी अर्जाच्या समर्थनार्थ अत्यंत मुद्देसूद भाषण केले. त्या वेळपर्यंत देशातील जमावदीचे प्रश्न न्यायकोर्टाकडे निमालाकरिता जात असत. ही बहिवाट वॉरन हेस्टिंग्सच्या वेळेपासून चालत आली होती. पण ती आता बदलून तसले प्रश्न यापुढे मुलकी कामगाराकडे सोपविण्यात यावे असे प्रस्तुत बिलाच्या योगाने ठरविण्यात आले ! हे घोरण अत्यंत पिढेहाटीचे होते असे सर्नांचेच मत पडले. ब्रिटिश लोकांची राजनीति न्यायतत्वावर उभारलेली होती ती सदरील बिलाच्या योगाने त्या उच्च स्थानावरून खाली ओढली जाऊन एका

व्यक्तीच्या खुपीवर टाकली गेली, हें बरोबर झालें नाहीं, असें तेलंगांनीं स्पष्ट सांगितलें. तेलंगाच्या या भाषणानखून व्यक्त झालेल्या त्यांच्या भाषा-प्रभुत्वानदळ व गोड आवाजानदळ “बाँबे गॅझेट”नें फार स्तुति केली !

सन १८७७ मध्ये महाराणी व्हिक्टोरिया सरकार यांनी आपणांस “हिंदुस्थानची बादशाहीण” हा किताब घेतला. अशा शुभ प्रसंगी त्याचें आयुरारोग्य चितून काहीं राजकीय हक्क मागण्याकरिता म्हणून पुण्याच्या सार्वजनिक सभेकडून रा. व. रानडे याच्या सल्ल्यानें एक अर्ज तयार करण्यात आला. तो अर्ज पास करण्याकरितां पुण्यास जी मोठी सभा बोलाविण्यात आली होती, त्यात काशीनाथपंत तेलंग यांनी अर्जाच्या समर्थनार्थ भाषण केल्यावर तो पास झाला व नंतर तो सरकाराकडे पाठविण्यात आला.

त्याच सालीं मुंबईस एक “व्हॉलंटीयर फोर” म्हणजे व्हॉलंटीयरची पलटण स्थापन करण्याकरिता “टाउनहॉल”मध्ये सभा बोलावण्यात आली होती. अध्यक्षस्थानी गव्हर्नरसाहेब सर रिचर्ड टेंपल हे होते. चालकाचा उद्देश सर्व रहिवाशांची म्हणून सभा बोलावून पलटण फक्त “युरोपियन” लोकांची (पण मुंबई नागरिकांच्या नावाखाली ! ) मनवा-वयाची असा होता ! त्यात पारसी, हिंदु यांकरिता यांना ध्याययाचा उद्देश नव्हता. पण सभा “रहिवाशांची” बोलावल्यामुळे फेरोजशहा मेथा व तेलंग हे हक्कांनें हजर राहिले होते. पुढें ठराराच्या भाषेखून चालकाचा खरा हेतु उघड होताच मेथा व तेलंग या दोघांनी उठून त्या पसव-णुकीच्या प्रकाराचा तेथल्या तेथें निषेध केला ! लागलीच चालकापैकी एकांनें उठून सभेचा उद्देश जाहीर करण्यात नजरपूक झाल्याचें कळू केलें व सभा फक्त युरोपीयन लोकांची आहे असें सांगितलें. त्यानरोबर मेथा व तेलंग हे दोघे सभेंतून उठून गेले !

सन १८७७-७८ हें साल फार आणीवाणीचें होतें. त्या सालीं हिंदुस्थानांत अतिभयंकर दुष्काळ पडला होता. तरी दुष्काळपीडित लोकांस मदत करण्यावावतची सरकारनें केलेली व्यवस्था समाधानकारक नव्हती. दरसाल वजेटांत तूट हा क्रम कित्येक वर्षे चालला होता. तरी अफगाणिस्थानशीं लॉर्ड लिटन यांनीं लढाई सुरू केली. अशा खर्चाच्या वाढी वाढल्या असतां त्याची तरतूद कोठून करावयाची ? अशा अडचणीच्या स्थितींत देखील विलायती मालावरील आयात जकात उठविण्याच्या विचारांत लॉर्ड लिटन हे गढून गेले होते ! असल्या आणीवाणीच्या वेळीं हिंदुस्थान सरकारनें कर वाढविण्याचा वेत केला. त्यांनीं मिठावरील कर वाढविला, आणि “ लायसेन्स टॅक्स ” नांवाचा नवीन कर वसविण्याचें ठरविलें !

हा नवीन कर वसविण्याचें कारण असें दाखविण्यांत आलें कीं, हा कर एक “Famine Insurance Fund ” ( दुष्काळाची आपत्ति टाळण्याकरितां पूर्वीच तरतूद करण्याकरितां फंड ) स्थापन करण्याकरितां वसविण्यांत यावयाचा असून कराचें उत्पन्न फक्त याच कामाकडे लावण्यांत येईल ! पण त्यांत थोडासा पंक्तिप्रपंच करण्यांत आला होता. तो कर वडे सरकारी अंमलदार व वकील आणि वॅरिस्टर अशा मोठ्या लोकांपासून घ्यावयाचा नव्हता ! तो फक्त व्यापारी आणि शेतकरी लोक यांपासून वसूल करावयाचा होता.

या सर्व अन्यायाच्या प्रकारानें लोक अत्यंत असंतुष्ट झाले आणि सरकारच्या या कृत्याचा निषेध करण्याकरितां जिकडे तिकडे सभा शाल्या तर त्यांत आश्चर्य नाही. तशा प्रकारची एक निषेधप्रदर्शक सभा मुंबईस १८७८ च्या फेब्रुवारींत भरविण्यांत आली. ती प्रथम टारनहॉलमध्ये

लॉर्ड लिटन यांची कारकीर्द त्यांच्या अनेक अरेरावीच्या कृत्यांमुळे लोकांस इतकी असह्य झाली की, त्यांतून देशाची केव्हां एकदां सुटका होईल अशी लोक उत्कंठेने वाट पाहत बसले होते ! त्यांच्या प्रत्येक महत्वाच्या जुलमी कृत्यांची तेलंगांनी अगदी निर्भीडपणे हजेरी घेतली व त्यांतील अत्यंत मुद्देसूदपणाने दोषाविष्करण करण्यांत त्यांनी मुळीच कसूर केली नाही. तशाच प्रकारची ही त्यांची “लायसेन्स टॅक्स” संबंधाची टीका होती.

त्याच सुमारास लॉर्ड लिटन यांनी मुस्कटदाबीचा कायदा पास केला होता. तो अगदी अन्यायमूलक होता. या कायद्याचा ( Gagging Act चा ) सर्वच प्रकार इतका विचित्र होता की, हें सुधारलेल्या इंग्रज लोकांचें राज्य नसून नुसती मोंगलाईच आहे असेही क्षणभर लोकांस वाटलें असेल ! त्या कायद्याची योजना अगदी गुप्तपणे झाली होती. लोकांस त्याचा पत्ताही नव्हता. ब्रिज, लोकांस त्याबद्दल पुरेशी नोटीस न देतां, एकदम कायदेकौन्सिल पुढें ठेवण्यांत आलें व तें एकाच बैठकींत पास करून घेण्यांत आलें ! कायद्याचा हेतु चाट्ट असलेली सरकारावरील टीका बंद करण्याचा नसून पुढें होणारी टीका टाळण्याचा होता !

काशीनाथपंत तेलंग यांनी त्या कायद्यावर अत्यंत मुद्देसूद व निभाड लेखमाला लिहून इंदुप्रकाशांत टीका केली होती. पहिल्या कांहीं लेखांत त्यांनी त्या संबंध कायद्याचें कळमवारीनें परीक्षण करून त्यांत कसकसे दोष राहिले आहेत हें दाखविलें. त्या कायद्याखालचे खटले न्याय कोर्टा-पुढें पाठविण्याची सवड ठेविली नव्हती, याबद्दल तेलंगांनी तक्रार करून पुढें त्यांनीं म्हटलें की, कांहीं कळमांची भाषा इतकी अस्पष्ट व संदिग्ध होती की, त्यांच्या कचाटींत अधिकारी लोकांस अप्रिय किंवा गैरसोयीचें

वाटत असलेलें कोणतेंही भाषण अगर पुस्तक अथवा पत्र सहज आणतां येईल ! शिवाय सुशिक्षित लोक हे राजनिष्ठ आहेत असें सरकार नेहमीं म्हणत असे. पण त्या म्हणण्यांत व या मुक्कटदात्रीच्या कायद्यांत सुसंगतपणा तो काय राहिला ? असें तेलंगांनीं स्पष्ट विचारलें. त्यांनीं सांगितलें कीं, त्या वेळच्या सर्व परिस्थितीचा विचार केल्यास असें स्पष्ट दिसत होतें कीं, खरें कायद्याचें राज्य मार्गे पडून एकसत्तात्मक राज्याकडे—किंवा मुळाव्या मोगलाई-कडे—सरकारचा कळ होत चालला होता ! तेलंगांच्या लिहिण्याचा स्पष्ट आशय असा होता कीं, त्या कायद्याप्रमाणें कोणीही—लहान असो, मोठा असो—अधिकारी आपणांस “सरकार” समजणार व आपल्या प्रत्येक कृतीला तो “सरकार”ची कृति समजणार. मग सरकाराच्या निषेधी लोकांच्या मनांत अप्रीति उत्पन्न केल्याचा आरोप करण्यास किती उशीर ! तेलंगांनीं स्पष्ट सांगितलें कीं, अशी त्या कायद्याच्या द्वारे मतस्वातंत्र्यावर गदा आणणें हें केवळ अन्यायाचें व अप्रयोजक कृत्य असून त्यायोगें योजिलेला हेतु तर मुख्येंच सिद्धीस जाणार नाही. फार काय, पण जे परिणाम या कायद्याच्या योगानें टळतील असें सरकारास वाटत होतें तेच परिणाम अखेर हटकून घडून येतील !

तेलंगांनीं पुढें म्हटलें कीं, आम्ही ब्रिटिश अंमलाखाली प्रस्तुत काढी असल्यामुळे तदनुषंगिक मतस्वातंत्र्य, भाषणस्वातंत्र्य, मुद्रणस्वातंत्र्य यांकरिता ज्या हक्कांच्या योगानें आम्ही कांहीं वायतीत उच्च स्थानावर आहों असें वाटत होतें, तो केवळ भ्रम ठरून या कायद्यानें आम्हांस त्या स्थानावरून खाली ओढून आणून एकसत्तात्मक राज्यांत व अनुदार कल्पनासूचक गतेंत सोडलें आहे असें वाटूं लागले आहे. म्हणजे पूर्वीच्या देशी राज्याच्या मानानें ब्रिटिश राज्याचें ध्येयत्व दर्शविणाऱ्या ज्या कांही विशेष प्रकारच्या गोष्टी होत्या त्या या कायद्याच्या योगानें नष्टप्राय होऊ

आम्ही पुनः पूर्वीच्याच एकसत्तात्मक राज्यांत पडलों आहों असें आम्हांस वाटूं लागलें आहे !

सदर्र्मुक्तदावीचा कायदा हा सन १८७० मध्ये पार्लमेंटने पास केलेल्या “आयरिश ॲक्ट” च्या वळणावर पास करण्यांत आला असा सरकारतर्फे खुलासा करण्यांत आला होता. पण तो खुलासा समाधानकारक नव्हता असें तेलंगांनी सांगितलें. “आयरिश ॲक्ट” ज्या परिस्थिती-मुळे पास करण्यांत आला होता त्या आयर्लंडच्या परिस्थितीत व सन १८७७-७८ मधील हिंदुस्थानच्या परिस्थितीत साम्य कितीस ? आयरिश कायद्याच्या पूर्वी आयर्लंडांत दंगे, मारामान्या वगैरे मनस्वी अत्याचार झाले होते. तसे हिंदुस्थानांत झाले होते काय ? बंड करणें हें आपलें कर्तव्य आहे असें आयरिश लोक उघड रीतीनें म्हणत असत. तसें हिंदुस्थानांत कोणी ऐकलें तरी होतें काय ? आयरिश कायदा करावयाच्या पूर्वी आयरिश लोकांच्या समजुती करण्याचे प्रयत्न करण्यांत आले होते. त्यात सरकाराला यश आलें नाहीं ती गोष्ट निराळी. पण तसे प्रयत्न हिंदुस्थानांत करण्यांत आले होते काय ? देशांत दुष्काळ पडला असता व लोकांचें दारिद्र्य वाढत चाललें असता सरकार त्यांच्यावर कराचें ओढें वाढवीत होतें ! त्यामुळे लोकांत असंतोष पसरत चालला होता. त्याचा उपशम करण्याकरितां सरकारानें काय केलें ? तसेंच सिव्हिल सर्विसमध्ये युरोपीयनाच्याच बरोवरीनें हिंदी मनुष्याला सरकार शिरूं देत होतें काय ? “होम चार्जेस”च्या रूपानें हिंदुस्थानांतून इंग्लंडांत जाणारा द्रव्यप्रवाह बंद करण्याचा कधीं कोणी प्रयत्न केला होता काय ? आयात मालावरील-वचनमंग करूनही-जकात उठविण्यांत आली नाहीं काय ? युरोपीयन आणि हिंदी लोक यांजमधील अविश्वासाचीं कारणें दूर करून त्यांची दिलसफाई करण्याचा कोणी प्रयत्न केला होता.

पक्षाच्या मार्गे एकसारखी टोंचणी सुरू असेच. लिबरल पक्ष अधिकारावर असला म्हणजे त्या सभासदांना—लिबरल हे खुल्या व्यापाराचे पुरस्कर्ते असल्यामुळे—फारशी अडचण वाटत नसे. पण अधिकारानर कौन्सिल्हिअर पक्ष असला म्हणजे त्याला प्रतिपक्षाला Opposition ला—जरा भिऊन वागारें लागत असे. अर्थात् त्या वेळच्या (१८७६-७७) मिलायतेंतील सरकारानें लॅकॅशायरच्या सभासदांच्या आग्रहास बऱ्या पडून सदरील ७½ टक्के जकात उठविली ! पण त्याबद्दलचें कारण जें पुढें करण्यांत आलें होतें तें इतकें हास्यास्पद होतें कीं, तें इतर वेळीं कोणास खरेंही वाटलें नसतें. लॅकॅशायर मधील सभासदांनीं अशी कोटी लढविली कीं, ती जकात संरक्षक स्वरूपाची होती ! ती कशी ? तर मिलायतेंतील जो माल इकडे येत असे त्याच्या दृष्टीनें इकडच्या—देशांतील व्यापाराचें संरक्षण होत असे असें नव्हे तर मिलायतेंतील जो माल चीन देशांत जात असे त्याबरोबर इकडचाही जो माल त्या देशांत जात असे त्याचें संरक्षण या देशांतील ७½ टक्के जकातीनें होत असे ! खरें पाहिल्यास चीनमधल्या व्यापाराचा इकडील जकातीशी संबंध काय ? चीनमधले लोक पसंत पडेल त्या देशांतला माल घेतील. इंग्लंडचा घेतील किंवा हिंदुस्थानचा घेतील. त्यात इकडच्या जकातीचा संबंध काय ? पण इंग्लंडच्या सरकारचें हिंदुस्थान सरकार हें बंदें गुलाम ! त्यामुळे त्याच्याकडून त्यानें आपल्या इच्छेप्रमाणें काढेल तें काम करून घ्यावें असा खराखुरा प्रकार होता. अर्थात् लॉर्ड लिटन ह्यांनीं मिलायतेंतील सरकारच्या ह्जुम्हामुळे सद्दई ७½ टक्के जकात उठविली ! असें कारणें हें हिंदुस्थानच्या दृष्टीनें केवळ अन्यायाचें होतें असें प्रत्येक अधिकारी व समजूस मनुष्यानें बजावून सांगितलें होतें. लॉर्ड नॉर्थमुक हे लॉर्ड लिटनच्या पूर्वीचे इकडचे व्हाइसरॉय होते. त्यांनीं हिंदुस्थानांतून मिलायतेस जाण्यापूर्वी इकडील कायदेकौन्सिलंतच जाहीर

रीतीने सांगितले होते की, हिंदुस्थानच्या खऱ्या हिताचा विचार करणारा कोणीही जबाबदार अधिकारी ही आयात मालावरील जकात उठविणार नाही ! तरी देखील लॉर्ड लिटन यांनी ती उठविली ! त्यामुळे इकडील लोकांत मोठी चळवळ सुरू झाली. अशा आणीबाणीच्या वेळी काशी-नाथ तेलंग यांनी सन १८७७ मध्ये “ खुला व्यापार व संरक्षण ” ( Free Trade and Protection from an Indian Point of View ) या विषयावर एक अत्यंत उपयुक्त व मुद्देसूद असा निबंध लिहून तो “ ससून मेकॅनिक्स इन्स्टिट्यूट ” या संस्थेपुढे वाचला.

तेलंगांनी आपल्या निबंधांत मित्र, केर्न्स व क्लिफ लेस्ली यांच्या आधारावर प्रथम असे सांगितले की, अर्थशास्त्राचे सिद्धांत हे रसायनशास्त्र किंवा पदार्थविज्ञानशास्त्र यांच्या सिद्धांतांप्रमाणे सार्वत्रिक स्वरूपाचे नसतात. त्यांत देश, काल किंवा इतर कारणे यांच्या योगाने फरक होत असतो. जे ( अर्थशास्त्रीय ) सिद्धांत एका देशास लागू पडतील तेच इतर देशाला त्याच वेळी लागू पडतील असे नाही. पण हा सामान्य दृष्टीने विचार झाला.

पुढे तेलंगांनी संरक्षण जकातीला जे सामान्यतः आक्षेप घेण्यांत येतात त्यासंबंधाने, विचार केला आहे. तेलंगांचे विवेचन बरेच विस्तृत आहे. आम्ही इकडे फक्त त्यांतील कांहीं महत्वाच्या मुद्यांचे विवरण करतो. असो. जकात ठेवल्याने कापशी माल महाम होईल, हा त्यावेळी पहिला आक्षेप होता.

आयात मालावर जकात वसविल्यास बाजारांत तो माल महाम विकेल व गिन्हाइकांचा तोटा होईल; आणि ती जकात उठविल्यास तो माल स्वस्त विकेल व गिन्हाइकांचा फायदा होईल, ह्या गोष्टी खऱ्या



च विशेषेकरून ज्या देशांत त्या प्रकारचा 'माल उत्पन्न होण्याचा संभव नाही त्या देशात त्या आक्षेपास महत्त्वही आहे. पण तो आक्षेप हिंदुस्थानच्या बाबतीत लागू नाही. हिंदुस्थानांत कापसाचें कापड तयार होतें. कच्चा माल इकडे मुबळक आहे. मजुरी इकडे इंग्लंडपेक्षा कमी पडते. फोळसाही फार लांब नाही. भांडवल घातलें आणि धंद्यास एकदां चांगली सुरवात केली की, थोड्याच दिवसांनीं कापड तयार होईल व माल बाजारांत स्वस्त विकेल. पण तेलंग इतक्याच केवळ तात्विक कोटिक्रमावर थांबले नाहीत. त्यांनीं एका लेखकाच्या आधारानें फ्रान्स आणि अमेरिका या दोन देशांत आलेल्या अनुभवावरून सांगितलें की, त्या देशांत संरक्षक जकात बसविल्यानें जरी माल प्रथम थोडे दिवस महाग विकला, तरी मग कांहीं दिवसांनीं देशांत माल तयार होताच मालाचा भरपूर पुरवठा झाला व त्याची किंमत उतरली ! इतकेंच नव्हे तर पुढें देशातील मागणीला पुरून उरलेला माल बाहेरदेसी जाऊं लागला ! असाच प्रकार हिंदुस्थानाच्या बाबतीत होईल !

दुसरा आक्षेप असा होता की, आयात मालावर जकात बसविल्यानें, संरक्षित मालाच्या व्यापार्यांस आपला धंदा सुरक्षित आहे असें धाडून त्याचें भांडवल त्याच धंद्यात पडून राहतें. म्हणजे कमी किंमतीतशीर धंद्यात, ते पडून राहून अधिक कापदेशीर धंद्याकडे वळत नाही. तेलंगांनीं सांगितलें की, हा आक्षेप दुसऱ्या कोणत्याही देशास कदाचित् लागू असला तरी तो हिंदुस्थान देशाच्या परिस्थितीस मुळीच लागू नाही. इकडे उलटा प्रकार मात्र घडून आला होता. म्हणजे जें भांडवल पूर्वी पेटीत पडून राहिलें होतें, त्याला हल्ली अधिक किंमतीतशीर मार्ग मिळून ते (भांडवल) मुंबईतील गिरण्या उभारण्यांत उपयोगी पडलें आहे ! इतकेंच नाही तर, कांहीं संस्थानिकांच्या तिजोऱ्यांतही रिकामें पडलेलें

भांडवल आतां वाहेर येऊन तें मुंबईतील कांहीं गिरण्यांचें पोषण करीत आहे ! तेलंगांनीं स्पष्ट विचारलें कीं, हा सर्व प्रकार वरा कीं वाईट ?

खुल्या व्यापाराच्या पुरस्कर्त्यांचा तिसरा आक्षेप असा होता कीं, संरक्षक जकात वसविल्यास देशांतील व्यापार मंदावतो; म्हणजे कापशी मालावर ती आयात जकात चाढ ठेविल्यास इकडचा व्यापार वसेल ! पण हिंदुस्थानच्या वावर्तीत हा आक्षेप निराधार होता हें तेलंगांनीं सिद्ध करून दाखविलें. त्यांनीं सन १८५७-६० व १८६८-७१ सालांतले सरकारी आंकडे घेऊन-त्या सालांत आयात जकात चाढ होती-सिद्ध केलें कीं, त्या मुदतींत मुंबईचा आयात व निर्गत व्यापार बसला तर नाहीच, पण उलट तो वाढला !

खुल्या व्यापाराच्या पुरस्कर्त्यांचें असें म्हणणें होतें कीं, हिंदुस्थानांत शेतकीचा धंदा उत्तम चालतो. तेव्हां तुम्ही कापूस पिकवा आणि तो इंग्लंडला पाठवून द्या. आम्ही त्याचें कापड तयार करून तुम्हांस पुरवूं. पण हें म्हणणें एकदेशीय व आप्पलपोटेपणाचें होतें. हिंदुस्थानांत शेतकी चांगली चालते खरी, पण ती शेतकऱ्यास फारतर चार सहामहिने गुंतवून ठेवते. बाकीच्या दिवसांत त्यांना उद्योग नसतो. त्या दिवसांत पूर्वी ते हातमागावर कापड विणण्याचें काम करीत असत. म्हणजे कामकरी लोक वर्षभर उद्योगांत असत व सुखी असत. बरील कोटिक्रमानें आमचा शेतकरी वर्ग फारतर वर्षाचे सहा महिने गुंतून राहील. पण इंग्लंडनेच या देशांत कापड पुरविल्यास शेतकरी वर्गाचें बाकीच्या दिवसांत काय करावें ? पण ही वाजू खुल्या व्यापाराच्या पुरस्कर्त्यांनीं पाहिली होती कोठें ? त्यांनीं फक्त इंग्लंडच्या फायद्याकडे पाहिलें होतें. दुसरें असें कीं, कोणतेंही राष्ट्र केवळ शेतकी करून ऊर्जित दशेस येत नाही. त्याने दुसऱ्या धंद्याकडे लक्ष वळविलेंच पाहिजे.

त्या वेळी—१८७७—७८ च्या सुमारास—मुंबईच्या गिरण्या सुरू झाल्या होत्या. म्हणजे त्या वात्यावस्थेतच होत्या. अशा वेळी आयात जकातीच्या रूपाने त्या धंद्याला मदत करणे हिंदुस्थानसरकारचे काम होते हे तेलंगांनी मिल्ह्याच आधाराने दाखविले. फार काय, पण खुद्द इंग्लंडचीच व्यापाराच्या दृष्टीने झालेली भरभराट ही मूळ संरक्षण-पद्धतीनेच झाली, होती हे तेलंगांनी ग्लॅडस्टनच्या एका भाषणाचाच दाखला देऊन सिद्ध केले ! शिवाय सतराव्या शतकांत इंग्लिश पार्लमेंटने पास केलेल्या ( Navigation Laws ) नौकानयनासंबंधी कायदांकोडे दुर्लक्ष कसे करता येईल ? ते कायदे मुद्दाम डच लोकांचा धंदा बसवून इंग्लंडांत गळवते बांधण्याचा धंदा उभारण्याकरिता करण्यांत आले होते, त्यावेळपर्यंत समुद्रामर हॉलंडचेच वर्चस्व होते. इंग्लंडचा नंबर पुष्कळ खाली होता ! पण इंग्लिश सरकाराने सतराव्या शतकांत सद्दूर्ध्व कायदे पास करून आपल्या देशांतील गळवते बांधण्याच्या धंद्यास—डच गळवतांस इंग्लिश बंदरांत मज्जात्र करून—उत्तेजन दिले, व पुढे दोनशे वर्षांत तो धंदा उत्तम भरभराटीत आल्यावर—कितीतुना इंग्लंडचे समुद्रामर वर्चस्व पक्के झाल्यावर—इंग्लिश पार्लमेंटने ते कायदे रद्द केले ! असे इंग्लंडने हिंदुस्थानातील गिरण्याच्या बाबतीत कां करू नये असे तेलंगांनी ( आपल्या निबंधाच्या द्वारे ) पर्यायाने हिंदुस्थान सरकारास व ब्रिटिश-तेजील सरकारास निचारले !

हिंदुस्थानांतील गिरण्यांचे इंग्लंडच्या सरकारने संरक्षण कां करू दिले पाहिजे याचे बरील पेशवाई एफ यलवत्तर कारण होते. त्याचा तेलंगांनी त्याच सुमारास इंग्लंडमध्ये या विषयावर झालेल्या वादविवादाच्या वेळी मिस्टर इलियट व मिस्टर डिकिन्सन यांनी पुढे आणलेल्या गोष्टींच्या आधारावर जोर देऊन असे सांगितले की, इंग्लंडने काही बाबतीत

अत्यंत निर्दुर्णपणें वागून हिंदुस्थानचा व्यापार ठार घुटविला होता. त्याचें न्यायदृष्टीनें परिमार्जन करण्याकरितां तरी हिंदुस्थानच्या गिरण्याचें इकडील सरकाराला आयात जकातीच्या रूपानें संरक्षण करूं द्यायें !

तेलंगांनीं अखेर समारोपाच्या रूपानें असें सांगितलें कीं, संरक्षण-पद्धतीनें इतर देशांत जे तोटे होतील ते हिंदुस्थानांत होणार नाहींत. त्या पद्धतीचा स्वीकार केल्यापासून इतरत्र जे फायदे होतील ते हिंदुस्थानच्या वायतीतही होतील. सद्य कोणत्याही दृष्टीनें—अर्थशास्त्राच्या किंवा त्याही-पेक्षां उच्चतर म्हणजे न्यायाच्या दृष्टीनें—पाहिलें तरी हिंदुस्थानांत संरक्षण-पद्धत सुरू करून त्याचा अनुभव घ्यावा हेंच उचित होय.

तेलंगांचा हा निबंद फार विस्तृत आहे. त्यांतून फक्त आम्हीं कांहीं मुद्याचाच इकडे विचार केला आहे. पण तेप्रमाणेच देखील तेलंगांच्या विनतोड कोटिक्रमाविषयी कोणाचीही खत्री होईल. गेल्या शतकाच्या उत्तरार्धांत अँड्रॅम स्मिथ, रिकार्डो वगैरे इंग्रजी पंडितांचें असें शास्त्र ठरूनच गेलें होतें कीं, हिंदुस्थान देशानें फक्त शेतकऱ्याचें राष्ट्र बनून इंग्लंडला फक्षा माळ पुरवारा आणि इंग्लंडनें त्याचा पक्का माठ तयार करून पाठ-विठेला या देशानें विक्त घ्यावा ! मगला सर्व फायदा इंग्लंडच्या खाशांत हें उघडच झालें ! हिंदुस्थानच्या वायतीत तरी निदान हा सर्व उल्टा न्याय होता. ज्या हिंदुस्थान देशांत तयार झालेला कापशी, रेशमी माळ पैक घरे—फिव्हडूना पैक शेतकें—इंग्लंडांत खपत असे, त्याच देशाला अर्थ-शास्त्राचें एवढेरीय प्रतिपादन करून शेतकऱ्याचें राष्ट्र बनवून त्याचे फडून फक्षा माळ घ्यावयाचा व त्यालाच आपलें फडपनचें गिन्हाइफ करून आपल्या देशांतील—इंग्लंडांतील धंद्यांची याद करायची या प्रकरणांत उल्टा न्याय म्हणूं नये तर फाय ! पण आनंदाची फिव्हडूना आम्हां

महाराष्ट्रीयांना अभिमानाची—गोष्ट ही की, सदरूँ अँडॅम स्मिथ दौरे पंडितांच्या आपमतलबी विचारसरणीतील एकेदेशीयता उघडकीस आणून काशीनाथपंत तेलंगांनी ( व मग रानड्यांनी ) आमच्या देशांत अर्थशास्त्रीय दृष्टीने मोठी क्रांति घडवून आणली ! म्हणूनच सर दिनशा वाघांसारख्या अर्थशास्त्र पंडितानें एके ठिकाणी असें म्हटलें आहे की, असल्या गुंतागुंतीच्या विषयानर प्रस्तुत तेलंगांच्या निबंधांइतका मुद्देसूर, जोरदार व निःसंदिग्ध निबंध हिंदुस्थान देशाच्या कोणत्याही भागांत गेल्या सुमारे पन्नास वर्षांत कोणीही विद्वान् मनुष्यानें लिहिलेला आपणांस माहीत नाही.

अखेर निव्यायतेतील कापशी माळारील आयात जकात हिंदुस्थानसरकारनें उठविलीच ! त्याबद्दल निषेध व्यक्त करण्याकरितां सन १८७९ च्या मे मध्ये मुंबईस सर्व नागरिकांची जाहीर सभा भरली होती. अजूनच सर मंगलदास मधूभाई हे होते. निषेध व्यक्त करण्याकरितां तयार केलेला अर्ज केरोज-शाहा मेधा यांनी सभेंत वाचून दाखविला. तो संजूर करण्याबद्दलची सूचना तेलंगांनी सभेपुढें ठेविली व तिच्या समर्थनार्थ त्यांनी एक भाषण केले. त्यांत त्यांनी फक्त दोन तीनच मुद्यांविषयी विवेचन केले. तेलंगांनी त्यावेळी स्पष्ट सांगितलें की, आपण आयात जपातीचा गंरक्षणपद्धतीच्या दृष्टीनें मुळीच विचार करीत नाही. आपण फक्त ती एक जमाबंदीची धार या दृष्टीनेंच पाहत आहों. त्या दृष्टीनें पाहिल्यास आयात जबात जरूर चाड ठेवावी असें त्यांनी सांगितलें. दुमरे असें की, सेन्टेदरी ऑफ स्टेट व व्हाइसरॉय यांनी अमक्या परिस्थितीत ती जपात उठविणार नाई असें इंग्लंडांत जाहीर केले होतें. पण त्या बचनांचा भंग करूनही अखेर ती जपात उठविल्यांत आली ! सदरूँ बऱ्या अधिकाऱ्यांनी म्हटलें होतें की, ही जपात उठविल्यानें जर दुसरा एकादा जादा घर बमकाश लागत असेल तर आपण ती उठविणार नाही. पण तें बचन त्यांनी पाळलें

नाहीं. कारण लायसन्स टॅक्स हा नवीन कर वसविण्यांत आलाच होता. मिठावरील जकात वाढविण्यांत आलीच होती, व स्टांपाच्या जकातीचे दर वाढविण्यांत आले होते. इतके नवीन कर वसविण्यांत येऊनही अखेर आयात जकात उठविण्यांत आली, त्याअर्धी सरकाराकडून उघड उघड वचनभंग झाला होता असें तेलंगांनीं स्पष्ट सांगितलें.

तेलंगांनीं दुसरा एक महत्वाचा मुद्दा काढला होता. ही आयात जकात लॉर्ड लिटन साहेबांनीं आपल्या कौन्सिलमधील बहुमत धाव्या-वर वसवून उठविली होती ! हा गोष्टीचा व त्याच सुमारास खुद्द सेक्रेटरी ऑफ स्टेट यांनीं देखील एका प्रकरणांत तसेंच वर्तन केल्याचा उल्लेख करून तेलंगांनीं म्हटलें कीं आतां कौन्सिलच्या सल्ल्यानें चाल-वावयाची राज्यपद्धत मार्गे पडून एकसत्तात्मक पद्धत सुरू झाल्याचें स्पष्ट दिसत होतें ! हें चिन्ह बरें नव्हतें.

काशीनाथपंतांनीं आणखी एका मुद्द्याचा उल्लेख केला. ही आयात जकात उठविण्याच्या बाबतींत कळकत्यास तेथील नागरिकांचें एक डेप्युटेशन लॉर्ड लिटन यांच्या भेटीकरितां गेलें होतें. त्या वेळीं लॉर्ड साहेबांनीं त्या डेप्युटेशनमधील मंडळींना उत्तर देतांना अत्यंत उपमर्द-कारक भाषा वापरली होती. यावद्दल आमच्या वंगदेशीय वंधूंशीं मुंबईच्या सर्व नागरिकांची तेलंगांनीं सहानुभूति व्यक्त करून असें स्पष्ट रीतीनें सांगितलें कीं, महाराणी साहेबांच्या प्रजाजनाना असें उपमर्द-कारक उत्तर ब्रिटिश राज्य सुरू झाल्यापासून कोणत्याच व्हाइसरॉय साहेबांनीं दिलें नव्हतें !

लॉर्ड लिटन यांची कारकीर्द हरएक दृष्टीनें हिंदुस्थानच्या लोकांस जाचक झाली होती. इतकेंच नव्हे, तर चाळ असलेले कायदे किंवा

दिलेली वचने यांजकडे केवळ दुर्लक्ष केले जाऊन “हम करे सो, कायदा” हेंच सरकारचें धोरण होऊं पहात होतें, असें उघडच दिसत होतें. याचीं कांहीं उदाहरणें मागे आलींच आहेत. यासंबंधानें तेलंगांनीं पुण्याच्या सार्वजनिक सभेच्या त्रैमासिकांत ( आक्टोबर १८७९ ) “कायद्याचें राज्य” या मथळ्याखालीं एक अत्यंत उपयुक्त लेख लिहून निरण केले होते. त्याचें तात्पर्य एवढेंच कीं, इंग्लिश राज्य म्हणजे कायद्याचें राज्य अशी लोकांची समजूत होती, ती खोटी ठरून तिच्या जागीं एकाच अधिकाऱ्याच्या लहरीप्रमाणें चालविलें जाणारें राज्य असें म्हणण्याची त्या वेळीं पाळी आली होती । याच्या समर्थनार्थ तेलंगांनीं सुमारे सन १८६७ सालापासून झालेल्या एकतंत्री कायद्यांचा व नियमांचा उल्लेख करून सारांशरूपानें असें सांगितलें कीं, हिंदुस्थानच्या लोकांस एक-तंत्रीच राज्य आडवें अशी जी कित्येक बऱ्या लोकांची समजूत झालेली दिसत होती ती बरोबर नव्हती. दुसरे असें कीं, ब्रिटिश राज्य म्हणजे कायद्याचें राज्य असें जें कित्येक बडे अधिकारी अहंकारयुक्त बाणीनें सांगत असत ते निराधार असून ते कायद्याचें राज्य लॉर्ड लिटन यांच्या

चर्चाची कारकीर्द एकंदरीत हिंदुस्थानच्या लोकांस अत्यंत सुखायह होऊन त्याच्या ठिकाणी राजकीय आकाक्षा उद्भूत होऊ लागल्या ! रिपन साहेबाच्या कारकीर्दीत न्यायदृष्टीने जे लोकाना हितकारक असे अनेक कायदे झाले त्यापैकीच “ इल्वर्ट बिल ” हा एक होता. या बिलाचा उद्देश राणीच्या जाहीरनाम्यात वचन दिल्याप्रमाणे युरोपीयन आणि नेटिव्ह यांना कायद्याच्या दृष्टीने समान हक्क होते हेंच दाखविण्याचा होता. तें बिल जसेंच तसे पास झालें नाहीं ही गोष्ट खरी, पण त्यातील मुख्य तत्त्व—युरोपीयन आरोपीची नेटिव्ह मॅजिस्ट्रेटपुढें चौकशी होण्यास हरकत नाहीं हें—कबूल करण्यात आल, हेंच विशेष होतें. असो. पण त्या “ इल्वर्ट बिल ” मुळें इकडील युरोपीयन लोकांनीं फार मोठी चळवळ केली. ती इतकी की, तशी जंगी चळवळ या देशात पूर्वीं कधींच झाली नव्हती ! त्या वेळीं काहीं काहीं प्रांतातील युरोपीयन लोकांचीं टोळीं देखील ठिकाणानर नव्हतीं व त्यांनीं सुशिक्षित लोकान्निवृद्ध वाटेळ तसें बरळणें चाळविलें होतें. अशा वेळीं, युरोपीयन लोकांच्या वर्तणुकीचा निषेध करण्याकरिता व हिंदुस्थान सरकारच्या कृतीचें समर्थन करण्याकरिता देशभर ठिकठिकाणीं लोकांच्या सभा झाल्या. तशी मुंबईस एक नागरिकांची सभा सन १८८३ च्या एप्रिलमध्ये टाऊनहॉलमध्ये झाली. अध्यक्षस्थानीं सर जमशेटजी जीजीभाई हे होते. त्या वेळीं जीं तिकडे भाषणें झालीं त्यात एक तेलंगाचें झालें. तेलंगाचें हें भाषण त्याच्या उत्तम भाषणांपैकीं एक असें सामान्यतः मानलेलें असल्यामुळें त्याचा इकडे विस्तार न करता त्याचा पुढील एकाचा प्रकरणात सारांश देऊ.

लॉर्ड रिपन याची कारकीर्द ही एकंदरीत सुखकारक झाली, पण त्याचें महत्त्व एखाद्याचकरिता कीं, त्या कारकीर्दीत घडलेल्या गोष्टींच्या योगानें आमचे लोक जागे झाले व सुसंघटित रीतीनें आपली राजकीय



घड्याळ घाटनिष्ठाच्या उद्योगात लागले. देशहिताच्या दृष्टीने हा अत्यंत महत्वाचा परिणाम होय, व त्यामुळे लॉर्ड रिपन साहेबांनिष्ठी देशभर सर्वांनी जीवित व धर्माच्या लोकांमध्ये अत्यंत आदर व उत्साह उत्पन्न झालेला स्पष्ट दिसा होता. तो उत्साह व्यक्त करण्याची लोकांना मग अवसरच संपि मिळाली. सन १८८४ च्या अमेरिकी लॉर्ड रिपन यांची मुदत संपून ते इंग्लंडात जाण्यात निघाले तेव्हा देशांत टिकाडिनाणी लोकांनी सभा भरवून त्यांना निष्ठा आदर व्यक्त केला. तशी एक मुंबईच्या नागरिकांची सभा सन १८८४ च्या नोव्हेंबरमध्ये टाऊनहॉलमध्ये भरविण्यांत आली होती. त्या वेळी भाषण करणाऱ्यांमध्ये दादाभाई, मंडळिक, मेधा, वसुदेव, तेजेंग वगैरे मंडळी होती. तेजेंगांनी आपल्या भाषणांत लॉर्ड रिपन साहेबांच्या कारकीर्दीत ज्या ज्या महत्वाच्या गोष्टी घडल्या त्यांचा थोडक्यांत उल्लेख करून रिपन साहेबांनिष्ठी लोकांच्या मनांत इतका आदर व कृतज्ञता कां पाडते हें निशेद करून सांगितले. रिपन साहेबांच्या कारकीर्दीचें महत्त्व त्यांनी पात केलेल्या कांहीं हितकर कायद्यांत अगर त्यांनी मुक्त केलेल्या नुसत्या स्थानिकांकरिता नवून ते त्यांच्या उदार धोरणात व त्या योगानें लोकांच्या ठिकाणी उत्पन्न केलेल्या राष्ट्रीय आकांक्षात होते. त्यामुळे लॉर्ड रिपन यांनी हिंदुस्थानांत निविश-साम्राज्याचा पाया मजबूत केला, इतकेंच नसून त्यांनी त्यायोगानें खुद्द इंग्लंडच्या लोकांचें देखील चिंतनचें वस्त्याण केलें आहे. हे विचार तेजेंगांनी ( Poet Laureate ) राष्ट्रवादीच्या कवितेतल्याच एक उतारा देऊन सुंदर रीतीने व्यक्त केल्यामुळे त्यांच्या त्या मापणाचा अखेरचा भाग फारच वहारीचा झाला होता.

प्रकरण अकरावे.

## राष्ट्रीय सभेची स्थापना व नंतर.



लॉर्ड रिपन साहेबांची कारकीर्द ही आधुनिक काळांतल्या हिंदुस्थानच्या इतिहासांतील एक क्रांतिकारक गोष्ट होती. किंबहुना तो आधुनिक काळांतील शकारंभ—Epoch-making event—होता असें म्हणण्यासही हरकत नाही. त्या कारकीर्दीत इल्वर्ट विलाच्या निमित्तानें युरोपीयन लोकांनीं जी जंगी व अश्रुतपूर्व चळवळ केली तिच्या योगानें—प्रत्यक्ष असें लोकांच्या पदरांत मोठेंसें फळ पडले नसलें तरी—लोक खडबडून जागे झाले, त्यांच्या ठिकाणीं राष्ट्रीय आकांक्षा उत्पन्न झाल्या व लॉर्ड रिपन साहेबांच्या सहानुभूतिकारक राज्यकारभाराच्या योगानें त्या आकांक्षा उद्दीपित झाल्या यांत मात्र शंका नाही. सुदैवेंकरून त्या वेळीं मुंबई शहरांत काशीनाथपंत तेलंग, फेरोजशहा मेथा व बद्रुद्दीन तय्यबजी यांच्यासारखे विद्वान्, कुशल व धैर्यवान् लोकनायक लाभल्यामुळें राजकीय चळवळीला भारदस्तपणा आला होता व त्या चळवळीचा सरकारावर परिणाम होत असे.

अशा उत्साहपूर्ण काळांत राजकीय चळवळ अधिक जोमानें व सतत चालू ठेवण्याकरितां एक व्यवस्थित रीतीनें चालविलेली व पायाशुद्ध अशी मुंबईत एक नवीन संस्था पाहिजे होती. ती सन १८८५ च्या सुरवातीसच स्थापन करण्यांत येऊन तिचें “वॉर्वि प्रेसिडेन्सी असोशियेशन” असें नांव ठेवण्यांत आलें. तिचे मूळ उत्पादक तेलंग व मेथा हे दोघे असून त्यांच्याच विनंतीवरून बद्रुद्दीन हे नंतर त्यांना येऊन मिळाले. या नवीन संस्थेचे सर दिनशा पेटिट हे अध्यक्ष असून मेथा, तेलंग व वाच्छा हे सेक्रेटरी होते, व बद्रुद्दीन तय्यबजी हे कौन्सिलचे अध्यक्ष होते.

या संस्थेनें जें बहुतेक पहिलें काम हातीं घेतलें तें इंग्लंडास त्याच सालीं एक इकडचें डेप्युटेशन पाठविणें होय. सन १८८५ सालीं इंग्लंडांत पार्लमेंटची निमडणूक व्हाण्याची होती. त्या वेळीं इकडून एकादें डेप्युटेशन पाठवून इंग्लंडांतील लोकांस इकडची माहिती करून देण्याचा प्रयत्न केल्यास लोकमतावर त्याचा परिणाम होऊन या देशाचें हित होण्याचा वराच संभर होता. त्या कामांत तेलंगांनींच पुढाकार घेतला होता, व त्या योजनेप्रमाणें मुंबईहून मिस्टर ना. ग. चंदावरकर, कलकत्याहून मिस्टर मनमोहन घोस व मद्रासहून मिस्टर रामस्वामी मुदलीयार यांचें एक डेप्युटेशन इंग्लंडांत गेलें. या मंडळींनीं त्या देशांत जाऊन तिकडील कांहीं मित्रांच्या सहाय्यानें निरनिराळ्या ठिकाणीं जाहीर सभा भरविल्या व भाषणद्वारा तिकडील लोकमत जागृत करण्याचा प्रयत्न केला. म्हणजे या आमच्या लोकांनीं इंग्लंडांत जाऊन त्या वेळीं या देशाच्या दृष्टीनें उत्तम काम केलें. मिस्टर चंदावरकरांनीं एका भाषणांत इंग्लिश लोकांस स्पष्ट सांगितलें कीं, हिंदुस्थानांतील इंग्लिश जज हे “नेटिव्ह-नेटिव्ह” यांजमध्यें जरी उत्तम रीतीनें न्याय करीत असले तरी युरोपीयन आणि हिंदी यांजमध्यें न्याय करण्याचा प्रसंग आला म्हणजे मात्र त्या जजाच्या मनाचा कळ बहुधा युरोपीयनाच्या वागून होतो व आमच्या लोकांच्या वाकतीत अन्याय होतो । सवय ही वस्तुस्थिति बदलली पाहिजे. दुसऱ्या एका भाषणांत चंदावरकरांनीं लष्करी खर्च कसा भरभर वाढत आहे हें सांगून तो कसा कमी करतां येईल हेंही दाखविलें. खर्चांत वचत करण्याचा मुख्य उपाय म्हणजे मोठमोठ्या पगारांच्या सरकारी खात्यांतील जागांवर युरोपीयन लोकांना न नेमतां पगाराचें प्रमाण जरा कमी करून हिंदी लोकांना नेमणें हाच होय. पण या सगळ्याला रामराण औपध म्हणजे हें कीं, पार्लमेंटच्या सभासदांनीं जॉन

ब्राइट व हेनरी फॉसेट या उदारधी गृहस्थांचे अंशतः तरी अनुकरण करून हिंदुस्थानच्या राज्यकारभाराकडे विशेष लक्ष पुरविले पाहिजे.

तिसऱ्या एका भाषणांत चंदावरकरांनी इंग्लिश लोकांस वजावून सांगितले की, त्यांनी हिंदुस्थान देशास सन १८५३, सन १८५८, सन १८६१, व सन १८७७ या सालांमध्ये दिलेली अभिवृत्ते अद्यापि पुरी करण्यांत आली नाहीत ! एकतंत्री सत्ता चालविण्याचे प्रयोग पुष्कळ ठिकाणीं करण्यांत आलेले आहेत. पण ते त्या त्या ठिकाणीं फसलेले आहेत. अर्थात् राजा व प्रजा, शास्ते व शासित यांज-मध्ये आपण सर्व एकच आहोत, अशी भावना उत्पन्न होईल याप्रकारची हिंदुस्थानांत राज्यपद्धत सुरू केल्याशिवाय तो देश व इंग्लंड यांमध्ये परमेश्वरकृपेनें जडलेला संबंध दृढ होण्याचा संभव नाही !

याप्रमाणें सदरूँ डेप्युटेशनमधील लोकांनीं इंग्लंडमध्ये यशस्वी रीतीनें आपलें काम करून इकडे ते परत आल्यावर मुंबईत त्यांचें धाडाचें स्वागत करण्यांत आलें, तें ठीकच होतें. त्या वेळीं काशीनाथपंत तेलंग यांनीं निष्कर्षरूपानें जें भाषण केलें तें अनेक दृष्टींनीं महत्वाचें होतें. ते म्हणाले की, या डेप्युटेशनच्या योजनेपासून पहिली गोष्ट स्पष्ट रीतीनें दिसून आली ती ही की, तिन्ही इलाख्यांतील लोकांमध्ये बंधुभावना उत्पन्न झालेली असून ते सर्व त्या धोरणानें वागत आहेत. दुसरी गोष्ट अशी आहे की, कांहीं विघ्नसंतोषी लोकांनीं कितीही खटपट केली तरी त्यांचें जनतेवर मुठ्ठीच वजन पडलें नसून, त्यांना सुशिक्षित लोकांत फूट पाडण्याच्या कामी यश आलेलें नाही. तिसरी महत्वाची गोष्ट ही की, इंग्लिश लोकांना इकडील प्रजाजनांविषयीची खरीखुरी आणि निश्चित प्रकारची माहिती प्रथमच त्यांच्या प्रतिनिधींकडून ऐकावयास मिळाली.

चवथी गोष्ट, मिळायतंतील मजूर पक्षास हिंदुस्थानाविषयी पूर्ण सहानुभूति वाढत असून या देशाचें काहीं तरी हित आपल्या हातून व्हावें अशी त्या पक्षाची इच्छा आहे. पाचवी गोष्ट, “हिंदुस्थान देश हा आम्ही तरवारीच्या जोरावर जिंकला आहे व आम्ही तो त्याच रीतीनें राखणार आहों ” हें जें कित्येक बड्या लोकांचें पाल्लपद होतें त्याचें तें आसुरी तत्व इंग्लिश जनतेस मुळींच मान्य नाहीं. आणि सहावी गोष्ट ही की, डेप्युटेशनची कल्पना ज्यांना प्रथम मान्य नव्हती त्यांना देखील आतां कळून चुकलें की, यापुढें हिंदुस्थानच्या लोकांना केवळ स्थान मुलांप्रमाणें वागवून चालवण्याचें नाहीं ! त्या गोष्टी आता स्पष्ट झाल्या आहेत, आणि त्या उघड्या डोळ्यांनी पाहणाऱ्या कोणत्याही मनुष्यास सहज दिसण्यासारख्या आहेत !

त्याच सालीं ( १८८५ ) इंग्लंडातील निवडणुकीच्या वेळीं इंग्लिश जनतेंत सरसहा घाटण्याकरिता म्हणून इकडून कांहीं जबाबदार पुढाऱ्यांकडून तयार झालेलीं अशी वारा हस्तपत्रके ( leaflets ) पाठविण्यांत आलीं होती. त्यांपैकी तीन पत्रके तेलंगानीं लिहिलीं होती. सर जेम्स फर्ग्युसन हे मुंबईचे ( १८८१ ते १८८५ ) गव्हर्नर होते. त्यांनीं मिळायतेंत परत गेल्यावर केलेल्या एका भाषणांत ( India is not heavily taxed ) “ हिंदुस्थानांतील लोकांना सरकार देणें फार नसतें ” असें विधान केलें होतें. तेलंगानीं बरीलपैकी पत्रक नं. २ मध्ये इंग्लंड आणि हिंदुस्थान या दोन देशांतील लोकांच्या उत्पन्नाचे आणि यत् देण्यासंबंधाचे सरकारी आंकडे देऊन बरील फर्ग्युसन साहेबांचें विधान कसें निराधार व चुकीचें होतें हें स्पष्ट रीतीनें दाखविलें होतें. इंग्लंडची त्या वेळची लोकसंख्या तीन कोटी साठ लक्ष होती व तिचें वार्षिक उत्पन्न १ अब्ज वीस कोटि पौंड होतें म्हणजे दर माणशी

शेंकडा ३३ पौंड उत्पन्न झाले. या उत्पन्नावर तिकडील सरकारी वसूल ८ कोटि ७२ लक्ष होता. म्हणजे वरील उत्पन्नावर सरकारी देण्याचें प्रमाण शेंकडा ७ $\frac{१}{२}$  इतकें वसतें. तीच हिंदुस्थानची स्थिति पाहा. ब्रिटिश इंडियाची लोकसंख्या त्या वेळीं बीस कोटि होती. व तिचें वार्षिक उत्पन्न चाळीस कोटि पौंड होतें, म्हणजे दर माणशीं सालीना २ पौंड उत्पन्न झालें. यावरील सरकारी वसूल सात कोटि पौंड होता. म्हणजे सरासरी शेंकडा १७ इतकें प्रमाण वसलें ! यावर तेलंगांनीं म्हटलें कीं, वार्षिक दोन पौंडांवर हिंदुस्थानचा रहिवाशी जीवंत तरी कसा राहूं शकतो याचा इंग्लिश लोकांनीं आधीं विचार करावा व मग असल्या दरिद्री उत्पन्नावर तो निष्कांचन हिंदी मनुष्य, सधन इंग्लिश मनुष्याच्या मानानें दुप्पटी-पेक्षांही अधिक सरकार देणें भरत असतांना हिंदुस्थानांत सरकार देणें भारीं आहे कीं नाहीं हेंही पाहावें ! वर दिलेले सर्व आंकडे तेलंगांनीं आपल्यावेळीं म्हणजे सुमारे पंचेचाळीस वर्षांपूर्वीं प्रसिद्ध केलेल्या पत्रका-वरून दिलेले आहेत. हल्लींचे दिलेले नाहींत. ते दिले असते तरी हिंदु-स्थानाच्या एकंदर सांपत्तिक स्थितींत फारसा फरक पडलेला दिसेल असें घाटत नाहीं. असो.

हिंदुस्थानांतील लोक हे खाऊन पिऊन कसे राहतात व त्यांची सांपत्तिक स्थिति कशी आहे तें पाहा, त्यांचें दर माणशीं वार्षिक उत्पन्न सरकार तर्फे सर एवलिन बेअरिंग यांनींच अंदाज केलेलें असें रु. २७ आहे. खरें पाहिल्यास हें २० रुपये ( ३० शिलिंग ) पर्यंतही खालीं उतरेल असें मानण्यास जागा आहे. पण तें असो. त्याचप्रमाणें जमीन-धारा व मिठावरील कर हे गरीब लोकच भरतात. मिठाशिवाय शाकाहारी मनुष्य तर जीवंत राहूंच शकत नाहीं. अर्थात् त्या पदार्थाचें त्याला महत्व विशेष आहे. इकडील लोकांपैकीं बरेच लोक नुसतें जगण्याला

पुरेल इतकें अन्न खाऊन राहात असतात. सरकारचे आंगठेपंडित डॉ. हेंटर ह्यांनी लिहून ठेविलें आहे की, सुमारे चार कोटि लोक पुरेसें अन्न न मिळत असल्यामुळे अर्धपोटी जेऊन राहात असतात. ह्या सर्व गोष्टींचा इंग्लिश लोकांनी जखर निचार करायचा.

खरा प्रकार असा होता. हिंदुस्थानचा राज्यकारभार सरकारदेणें खाऊन बसणारेच लोक चालवीत असत. तें देणें देणारांचें म्हणणें कोणीच ऐकत नसे ! सर जेम्स फर्ग्युसन यांना इकडे गव्हर्नर असताना दर साल १०,००० पौंड पगार व दुसरे ४,००० पौंड इतर खर्चाकरितां म्हणून विनतकार मिळत असत. मग लोकांस सरकार देणें भारी पडतें असें त्यांना फां पाटार्ने !

तेव्हां इंग्लिश लोकांनी या सर्व गोष्टींचा जखर व लक्षपूर्वक विचार करायचा, असें एकंदरीत तेलंगांनी पहिल्या पत्रकात म्हटलें.

दुसरें पत्रक नं. ६ चें तेलंगांनी लिहिलें होतें. त्याचा "Imperial stock-taking" ( हिंदी साम्राज्याचा आढावा ) असा मथळा होता. त्यांत महत्वाची गोष्ट ही होती की, हिंदुस्थानच्या जमाखर्चाची चौकशी करून आढावा काढून पाहण्याच्या प्रभासबंधानें वर्क, फॉसेट, ब्राइट व बीकन्सलीड इत्यादी सर्वा जबाबदार लोकांमध्ये एकत्राक्यता होती. पण एकादी पार्लमेंटची कमिटी नेमून घेऊन हिंदुस्थानसरकारच्या जमाखर्चाची चौकशी करण्याचें मात्र त्यांपैकी कोणीच मनावर घेत नसे. फॉसेट साहेबांनी एके ठिकाणीं म्हटलें आहे की, हिंदुस्थानचा कारभार ईस्ट इंडिया कंपनीच्या ताब्यांत असे तें बरें होतें. निदान वीस वर्षांनी तरी दुसरी सनद दार्याच्या बेटी त्या कारभाराची चौकशी करण्यांत घेत असे. पण कंपनीच्या हातून तो राज्यकारभार महाराणी सरकारच्या

ताब्यांत आल्या वेळेपासून ते निर्यत्रण—चौकशीचें—निघून गेलें व त्याच्या ऐवजीं जीं दुसरीं वंधनें घालण्यांत आलीं त्यांचा कांहींएक उपयोग झाला नाही. त्यामुळें हिंदुस्थान सरकारच्या खर्चाच्या बाबी वाढूं लागून एकंदर खर्च किती अवाढव्य वाढत चालला होता, हें तेलंगांनीं सरकारी आंकडे देऊनच सिद्ध केलें. लष्कर व इमारती वगैरेंचा खर्च वगळून हिंदुस्थान सरकारचा बाकीचा खर्च सन १८५६ सालीं १,४९,६४,८६७ पौंड होता, तो सन १८७१ मध्ये २,३२,७१,०८२ पौंड झाला; व सन १८७९ सालीं तो ३,३३,५२,८५२ पौंडावर गेला ! म्हणजे पंचवीस वर्षांच्या आंत हिंदुस्थान सरकारचा खर्च दुप्पटीपेक्षा अधिक वाढला. तेलंगांनीं पुढें लष्करी खर्च व कर्ज वाढल्याचेंही आंकडे देऊन त्याही बाबींचा खर्च किती अवाढव्य वाढला होता हें स्पष्ट दाखवून म्हटलें कीं, ह्याबद्दलची चौकशी जरूर झाली पाहिजे. पण ही चौकशी विलायतेंतून झाली पाहिजे. हिंदुस्थानांतल्या हिंदुस्थानात ती समाधानकारक रीतीनें मुळींच होणार नाही, हें तेलंगांनीं जॉन ब्राइटचा आधार देऊनच सांगितलें. कारण इकडचे सर्व बडे अधिकारी गोरे होते, व त्यांना त्याचे धशिले, पगार, बढत्या, पेन्शनें ह्या सर्व गोष्टी हब्याच होत्या. त्यात काटकसर ते कैसे करतील ? माचें एक उदाहरणही तेलंगांनीं दिलें. सन १८७९ सालीं व्हाइसरॉय व सेक्रेटरी ऑफ स्टेट अशा दोघांनींही म्हटलें होतें कीं, सरकारी सर्व खात्यांत काटकसर करण्याची ताबडतोब व्यवस्था झाली पाहिजे. पण तशी व्यवस्था मग मुळींच झाली नाही ! का ? ह्याचें जॉन ब्राइटनें बरोबर कारण दिलें होतें. इकडचे सगळेच बडे अधिकारी लोफ असले होते कीं, त्यांनीं नुसते जमा झालेले पैसे खर्च कराने आणि चंगळ करावी ( Enjoyed ) ! त्यापैकी सरकार देणें कोणालाच भरावें लागत नसे ! ते देणें हिंदुस्थानचे लोक भरतच होते ! ! ! लॉर्ड वीर-



स्फील्ड यांनीं एकदां हिंदुस्थानांतील सर्प ऑग्लो-इंडियन म्हणजे गोऱ्या अधिकाऱ्यांची योग्य स्तुति केली होती. पण त्यांनीं शेनर्टीं सांगितलें कीं, त्या अधिकाऱ्यांच्या ठिकाणीं एक मात्र दोष होता व तो जबाबदारीचा अभाव हा होय ! मग खर्च कसा वाढल्याशिवाय राहील ? या सर्व कारणांमुळे, तेलंगांनीं म्हटलें कीं, नवीन पार्लमेंट मित्रडून येईल तिनें या चौकशीचें काम जरूर हातात घ्यावें.

तेलंगांनीं तिसऱ्या (नं. ८ च्या) पत्रकांत ( Manchester's interest in India ) मॅचेस्टरच्या व्यापाराला हिंदुस्थानचें महत्त्व किती होतें हें त्याच्या व्यापारगोदीचे आंकडे देऊन दाखविलें व त्या परगण्यांतील पार्लमेंटच्या सभासदांनीं तरी हिंदुस्थानच्या राज्यकारभाराकडे विशेष लक्ष पुरवून इकडील लोकांच्या सुखसोयी वाढविण्याचे प्रयत्न करावेत, असें सांगितलें.

सन १८८५ मध्ये मुंबईत प्रिन्सिपॅल वर्डस्वर्थ याच्या सहानुभूतीनें एक कमिटी नेमण्यांत आली होती. तिचा उद्देश असा होता: त्या वेळीं फलकत्याचा एक युरोपीयन वातमीदार इंग्लंडमधील लंडन टाइम्स व इतर पत्रे यांना इकडील चळवळीसंबंधानें चुकीची वातमी देऊन इंग्लिश लोकांत गैरसमजुती उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करीत होता, असा अनुभव आला होता. तो प्रकार बंद करून हिंदुस्थानविषयक खरी माहिती इंग्लंडमधील जनतेला पुरविण्याच्या हेतूनें मुंबई इलाख्यापुरती सदरील कमिटी नेमण्यांत आली होती. तिचे दादाभाई नवरोजी, काशीनाथपंत तेलंग व बद्रुद्दीन तप्पबजी असे तिचे सभासद होते.

लॉर्ड रिपन साहेबांच्या स्मृतिदायक कारकीर्दीच्या योगानें थोड्या दिवसांनीं दुसरी एक महत्त्वाची जी संस्था जन्मास आली ती " राष्ट्रीय

समा ” होय. सन १८८३ सालांतील इल्वर्ट विलासंबंधानें युरोपीयन लोकांनीं केलेल्या चळवळीनें हिंदुस्थानची राजकीय स्थिति काय होती हें सर्व लोकांच्या लक्षांत आलेच होतें. तोंपर्यंत इंग्लिश शिक्षणाचा देशांत जरी बराच प्रसार झाला होता तरी बंगाली, गुजराती, मराठे, मद्रासी अशा सर्व प्रांतांतील लोकांत बंधुभावना उत्पन्न झालेली नव्हती. ती इल्वर्ट विलाच्या चळवळीनें उत्पन्न केली. त्या चळवळीच्या निमित्तानें युरोपीयन लोकांनीं सरसहा सर्व हिंदी लोकांवर केलेला हल्ला परतविण्याकरितां सर्व प्रांतांतील लोक एक झाले व त्यांनीं एक जुटीनें तो हल्ला परतविला ! पण अशी सर्व प्रांतांतील लोकांची एक संस्था असणें जरूर आहे असें कित्येकांस वाटलें आणि मग साहाजिकच सर्व प्रांतांतील पुढाऱ्यांमध्ये त्यासंबंधानें विचारविनिमय सुरू झाला. या सर्व प्रकारांत मुख्य भाग प. वा. ह्यूम साहेबांचा होता हें येथें सांगितलें पाहिजे. या कामांत ह्यूम साहेबांनीं अगदीं प्रथम सुरवातीसच ज्यांचा सहला घेतला त्यांत काशीनाथपंत तेलंग होते, व त्यांच्याच सहाय्यानें मग ह्यूम साहेबांनीं आपली पुढील इमारत उभारण्याचा उद्योग आरंभिला. याप्रमाणें सन १८८५ च्या मार्चमध्येच असें ठरलें कीं, त्या सालच्या नाताळ्यांत हिंदुस्थानाच्या 'सर्व' प्रांतांतील प्रतिनिधींची एके ठिकाणीं एक सभा भरवावी, व त्या कामाकरितां पुणें हें मध्यवर्ती ठिकाण असल्यामुळें तिकडेच ती सभा भरविण्याचें ठरलें. इतकी तयारी होतांच ह्यूमसाहेबांनीं त्यावेळचे व्हाइसरॉय साहेब लॉर्ड डफरीन ह्यांची गांठ घेऊन त्यांच्यापुढें सर्व योजना ठेविली. डफरीन साहेबांस ती योजना पसंत पडली. त्यांनीं सांगितलें कीं, राज्यकारणांत कांहीं चुका होत असल्या तर मग दाखविण्याकरितां विलायतेंत जशी “ Opposition ” ( प्रतिपक्षी ) म्हणून एक कायमची संस्था असते तशी हिंदुस्थानांत कांहीं तरी व्यवस्था झाली पाहिजे.

इंग्लिश लोक इकडे परकीय आहेत. त्यांना लोकांच्या मनात इंग्लिश लोकांविषयी व इकडील सर्व राज्यकारभाराविषयी काय वाटत असतें हे समजण्याचा संभव नसतो. लोकांची मते सामान्यतः वर्तमानपत्रात प्रतिबिंबित होत असतात हें खरें, पण तीं नेहमींच विश्वास ठेवण्यासारखी असतात असें नाही. अशा स्थितीत हिंदुस्थान देशातील राजकारणी लोकांनी वर्षातून एक वेळ एके ठिकाणी जमून राज्यकारभारांत फोडें फाय चुकतें हें जरूर दाखवावें व त्या कारभाराला लोकांच्या इच्छेप्रमाणें वळण देण्याचा प्रयत्न करावा.

हूमसाहेबांची प्रथम सूचना अशी होती कीं, अशी सभा प्रथम मुंबई इलाख्यांत भरवारी व तिचे त्यावेळचे मुंबईचे गव्हर्नरसाहेब लॉर्ड रे यांनी अध्यक्षस्थान स्वीकारावें. पण ही सूचना डफरीन साहेबांनी मान्य केली नाही. ते म्हणाले कीं, समेत जर सरकारी धोरणान्न टीका होणार— आणि अशी टीका जरूर झाली पाहिजे—तर अध्यक्ष खुद इलाखाधिपतिच असल्यास ती टीका निर्भीडपणाची होणार नाही. याप्रमाणें डफरीन साहेबांचा सह्या मिळतांच हूमसाहेबांनी तो सर्व प्रांतांतील पुढाऱ्यांस कळविला व नाताळ्यांत पुण्यास सभा भरविण्यांत यावी असें नक्की ठरलें.

पण पुढें दुसरीच काही अडचण उपस्थित होऊन राष्ट्रीय सभेचें पहिलें अधिवेशन जें पुण्यास न्हानपाचें ठरलें होतें तें बदलून सभा मुंबईस भरविण्यांत आली. पुण्याचा बेत एकदम बदलून सभा मुंबईस भरविण्याचें आयत्यावेळीं ठरल्यामुळें मुंबईच्या लोकांची जरा धांदल उडाली. तरी त्या मंडळींनीं शक्य तितकी खटपट केल्यामुळें मुंबईस गजालिया टँकवरील गोकुळदास तेजपाळ याच्या सकल पाठशाळेच्या दिवाणखान्यांत ता. २८-१२-८५ रोजी राष्ट्रीय सभेची पहिली बैठक सुरू झाली. ही

बैठक यशस्वी रीतीने पार पाडण्याचे कामी तेलगांनीं जेवढी मेहनत घेतली तेवढी दुसऱ्या कोणीच घेतली नसेल असें सर दिनशा वाच्छा यांनीं एके ठिकाणीं म्हटलें आहे.

लॉर्ड रिपन साहेबाच्या उदार धोरणामुळें हिंदी लोकांच्या मनात नवीन राजकीय आकांक्षा उत्पन्न झाल्या हें पाहून कित्येक सरळ मनाच्या इंग्लिश लोकाना देखील समाधान वाटलें. ह्यूम साहेब तर राष्ट्रीय समेचे जनकच असल्यामुळें ते प्रथमपासून हजर होतेच, पण बाकी तशा युरोपीयन लोकांपैकीं प्रि. बर्डस्वर्थ, सर मिल्थम वेडबर्न, जस्टिस जार्डॉन वगैरे मंडळींनीं पहिल्याच दिवशीं बैठकीस हजर राहून आपली सहानुभूति व्यक्त केली. असो. समेच्या अध्यक्षस्थानीं बाबू उमेश्वद्र बानर्जी ह्याची योजना झाली होती.

सभेंत अनेक ठराव पास झाले. त्यापैकीं तिसरा कायदेकौन्सिलें सुधारण्याबद्दलचा ठराव सभेपुढें ठेवण्याचें काम तेलगाकडे आलें होतें. त्यानीं तो ठराव सभेपुढें मांडताना जें भाषण केलें त्यात त्यानीं बऱ्याच महत्वाच्या गोष्टींचा उद्घापोह केला. त्यात मुख्यत —

१. कायदेकौन्सिलात लोकांनीं निमडलेले लोक असावे, २. सरकारचें वार्षिक जमाखर्चाचें अदाजपत्रक कौन्सिलपुढें ठेवून त्यावर सभासदाना वादनिवाद करूं द्यावा; ३. सभासदाना राज्यकारभारासबधीं प्रश्न निचारण्यास मुभा असावी, इतक्या गोष्टींचें विवेचन केलें होतें. कदाचित् कायदेकौन्सिल व सरकार यांमध्यें विरोध उत्पन्न झाल्यास प्रकरण विलायतेंत पार्लमेंटपुढें जावें असें तेलगाचें मत होतें. याकरिता हाउस ऑफ् कॉमन्सची एक स्टँडिंग कमिटी असावी व इकडील कौन्सिलास सरकाराविरुद्ध काहीं बाबतींत अपील करारेंसें बहुमतानें वाटल्यास तें त्या स्टँडिंग कमिटीपुढें जावें, त्या कमिटीचा निकाल कायमचा समजण्यात यावा.

याच कारणाकरितां लंडन येथील "India Council" बंद करावें असें तेलंगांचें स्पष्ट मत होतें. तें कौन्सिल मूळ स्थापन करण्यांतला सरकारचा हेतु कोणताही असला तरी त्याचा इकडील राज्य-कारभारांत कोणतीही सुधारणा करण्याच्या कामीं कांहीं एक उपयोग होत नसतो असा अनुभव आहे. हल्लीं वास्तविक त्या कौन्सिलांत लॉर्ड मोर्ले यांच्या वेळेपासून कांहीं हिंदी सभासदांच्या नेमणुका होत असतात ही गोष्ट खरी, परंतु सर्व सत्ता एका स्टेट सेक्रेटरीच्याच हातीं कायद्यानें ठेवलेली असल्यामुळे अशा हिंदी सभासदांचा उपयोग फारच थोडा होत असतो; किंवा मुळींच होत नसतो. लॉर्ड बर्कनेड यांनीं तर आपल्या कौन्सिलमध्ये काम करीत असणाऱ्या डॉ. परांजपे यांना एका प्रसंगीं ओळखलेही नाही ! फक्त लॉर्ड मोर्ले सारखा किंवा मॉन्टेगूसारखा एकादा उदारमनस्क व दृढ निश्चयाचा सेक्रेटरी ऑफ स्टेट असला तरच कांहीं तरी आशा बाळगण्यास जागा असते. एरव्ही त्या लंडनच्या कौन्सिलचा—हिंदी सभासद असोत वा नसोत—कांहीं एक उपयोग होत नाही. ही गोष्ट लक्षांत आणूनच तेलंगांनीं तें कौन्सिल काढून टाकावें असें जोरानें प्रतिपादन केलें. हें तेलंगांचें भाषण पंचेचाळीस वर्षांपूर्वीं झालें होतें. लंडन येथील कौन्सिल अद्यापि जशाचें तसें आहे !

सन १८८६ सालची राष्ट्रीय सभा कलकत्त्यास शेट दादाभाई नवरोजी यांच्या अध्यक्षतेखालीं झाली, व सन १८८७ ची राष्ट्रीय सभा मद्रासेस मिस्टर वट्टुहीन तय्यबजी यांच्या अध्यक्षतेखालीं झाली. पण त्या दोन्ही सभांना तेलंगांना प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे हजर राहतां आले नाही. सन १८८८ सालीं चतुर्थी राष्ट्रीय सभा अलाहाबाद येथें झाली. तिच्या अध्यक्षस्थानीं मिस्टर जॉर्ज मूल या नांवाचे युरोपीयन गृहस्थ यांची योजना झाली होती. या राष्ट्रीय सभेस फाशीनायपंत तेलंग हे हजर होते

व त्यांनी कायदे कौन्सिलें सुधारण्याबाबतचाच ठराव सभेपुढें मांडतांना एक अत्युत्तम भाषण केलें.

या पूर्वीच्या चार वर्षांत राष्ट्रीय सभेसंबंधानें लोकमतांत बराच फरक झाला होता. त्यामुळें सभेविरुद्ध प्रतिकूल अशी बरीच टीका झाली होती. कांहीं युरोपीय लोकांना असली राजकीय चळवळ नको होती. अर्थात् त्यांतील कांहीं बऱ्या लोकांनीं राष्ट्रीय सभेविरुद्ध भाषणें करावीं यांत आश्चर्य मानण्यासारखें कांहीं नव्हतें. दुसरें, कांहीं विघ्नसंतोषी लोकांनीं राष्ट्रीय सभेच्या कामांत अडथळे उत्पन्न करण्याचे व लोकांत फूट पाडण्याचेही प्रयत्न केले. कित्येक लोकांनीं पारशी लोकांना फोडण्याचे प्रयत्न करून पाहिले. पण शेट दादाभाई, फेरोजशहा मेथा, दिनशा वाच्छा वगैरे मंडळी प्रथमपासूनच राष्ट्रीय सभेस मिळालेली असल्यामुळें सदरील विघ्नसंतोषी लोकांना पारशी लोकांच्या बाबतींत यश आलें नाहीं. मग त्यांनीं मुंबईच्या मुसलमान लोकांना फोडून राष्ट्रीय सभेस कमकुवतपणा आणण्याचा यत्न केला. पण त्यांपैकीं बद्रुद्दीन तय्यबजी, रहमतुल्ला सयानी, अब्दुल्ला धरमसी वगैरे मुसलमान पुढारी मूळपासूनच राष्ट्रीय सभेचे पुरस्कर्ते असल्यामुळें त्याही बाजूनें विघ्नसंतोषी लोकांस यश आलें नाहीं. याप्रमाणें अशा लोकांचे खोडसाळपणाचे प्रयत्न मुंबईच्या बाजूस झालेले सगळे फसून राष्ट्रीय सभेचें काम अधिक जोरानें चाललें.

पण उत्तर हिंदुस्थानांत मात्र मुसलमान लोकांचा भरणा फार असल्यामुळें त्यांपैकीं कांहीं लोक—सर सय्यद अहमद सारखे—बरील सारख्या विघ्नसंतोषी लोकांच्या जाळ्यांत सांपडले व ते राष्ट्रीय सभेविरुद्ध घोडें लागले. कांहीं युरोपीयन बडे अंमलदार तर विलुद्ध पक्षांत होतेच होते. त्यांपैकीं सर ऑकलंड कॉल्विन हे प्रथम व्हाइसरॉयाच्या कौन्सिलचे एक

सभासद होते व मग ते संयुक्त प्रांताचे लेफ्टेनंट गव्हर्नर झाले हो त्यांनीं मार्गे ( १८८४ ) मिस्टर मलबारीच्या चळवळीच्या वेळी आपल्या एका पत्रांत हिंदी पुढान्यांना उद्देशून “ तुम्ही राज्यकर्त्यांच्यांनीं कामें कशीं करावीं हें शिकविण्याच्या भरीस पढण्याच्या ऐवज आधीं सामाजिक सुधारणा करून तुमचें घर सुधार ” असा उपदेश केला होता. त्यांस तेलंगांनीं सन १८८६ मध्ये मुंबईस एक जाहीर व्याख्यान देऊन सणसणीत उत्तर दिलें होतें. त्याच साहेब बहादुरांना पुढें ( सन १८८८ मध्ये ) राष्ट्रीय सभेविरुद्ध टीका केली. त्यावेळींही त्यांना तेलंगांनींच उत्तर दिलें. पण त्याहीपेक्षां महत्वाची गोष्ट म्हणजे खुद व्हाइसरॉय साहेब लॉर्ड डफरीन यांनीं त्या साली-१८८८-एका प्रसंगीं राष्ट्रीय सभेवर टीका केली. या लाट साहेबांच्या टीकेस तेलंगांनींच अलाहाबादेच्या राष्ट्रीय सभेच्या वेळीं आपल्या भाषणांत उत्तर दिलें. ही दोन भाषणें १८८६ मधले मुंबईत दिलेलें व्याख्यान व १८८८ मधलें राष्ट्रीय सभेंतलें भाषण-फार महत्वाचीं असल्यामुळें त्यांचा थोडक्यांत सारांश पुढील प्रकरणांत देऊं. पण सद्दूर् लॉर्ड डफरीनची टीका कांहीं समजस व उदारधी युरोपीयन लोकांस देखील आयडली नाही. सन १८८८ मधल्या राष्ट्रीय सभेचे ( अलाहाबादेच्या ) मिस्टर जॉर्ज यूल हे अध्यक्ष होते हें मार्गे सांगितलेंच आहे. त्यांनीं अध्यक्ष या नात्यानें केलेल्या आपल्या भाषणांत लॉर्ड डफरीन यांच्या टीकेचा निषेध केला होता. फार काय, पण लॉर्ड डफरीन यांच्या टीकेची बातमी विलायतेंत पोचतांच खुद मॅडिसन साहेबांनीं देखील त्या टीकेप्रियां आपली नापसंती व्यक्त केली होती. असो. इकडे मुद्याची गोष्ट सांगण्याची म्हणजे ही की, त्या भर चळवळीच्या काळांत बऱ्या बऱ्या युरोपीयन अधिकारी लोकांनीं हिंदी लोकांनीं घालविलेल्या राजकीय चळवळीवर केलेले हल्ले काडीनाग्याने

तेलंगांनी मोठ्या बाणेदारपणाने त्यांना मुद्देसूद उत्तरे देऊन परतविल्या-मुळे त्यांनी त्या चळवळीच्या बाल्यावस्थेत देशाची अत्यंत महत्वाची कामगिरी केली यांत शंका नाही. असो. पुढे सन १८८९ साली तेलंगांची हायकोर्ट जजाच्या जागी नेमणूक झाल्यामुळे त्या सालच्या राष्ट्रीय समेस “लोकांचे एक प्रतिनिधि” म्हणून ते हजार राहू शकले नाहीत. प्रेक्षक म्हणून ते हजार राहिले होते.

काशीनाथपंत तेलंग यांनी मुंबईच्या कायदेकौन्सिलमध्ये व मुंबईच्या मुनिसिपालिटीमध्ये कांहीं वर्षे महत्वाचे काम केले. मार्गे एकवार सांगितल्याप्रमाणे सन १८८४ मध्ये सर जेम्स फर्ग्युसन ( मुंबईचे गव्हर्नर ) यांनी तेलंगांची कायदेकौन्सिलमध्ये नेमणूक केली. मुंबई यूनिव्हर्सिटीचे पदवीधर कायदेकौन्सिलचे सभासद झाले असे तेलंगांचेच पहिले उदाहरण होते. मेथा, रानडे, बद्रुद्दीन हे मागाहून सभासद झाले. तेलंगांची दोन वर्षांची मुदत संपल्यावर लॉर्ड रे यांनी त्यांना पुन्हा दोन वेळा नेमले. असा मान फारच थोड्यांना मिळतो. याप्रमाणे तेलंग कौन्सिलचे सन १८८४ पासून १८८९ पर्यंत सभासद होते. १८८९ मध्ये त्यांना जजाची जागा मिळतांच त्यांनी कौन्सिलमधील आपल्या जागेचा राजीनामा दिला. असो. तेलंग हे कौन्सिलचे सभासद होते त्या मुदतीत बरेच कायदे पास झाले. पण त्यांत “लॅंडरेव्हिन्यु” दुरुस्तीचा कायदा, मुंबईच्या शहर मुनिसिपालिटीचा कायदा, खेडेगांवांतील आरोग्य राखण्याची व्यवस्था करण्याबाबतचा ( Village Sanitation ) कायदा व मिठाचा कायदा हे मुख्य होते. यांपैकी प्रत्येक कायद्याच्या मसुद्यावरील वादविवादांत तेलंगांनी भाग घेतलेला असून त्यांत त्यांचे नोकरशाहीची सत्ता फमी करून ती लोकांच्या हातांत देण्याकडे नेहमी धोरण असे. इतकेच नव्हे, तर ते आपले म्हणणे कौन्सिलपुढे मांडतांना सरकारी



सभासद होते व मग ते संयुक्त प्रांताचे टेप्टेनंट गव्हर्नर झाले होते त्यांनीं मार्गे ( १८८४ ) मिस्टर मलबारीच्या चळवळीच्या वेळी आपल्या एका पत्रांत हिंदी पुढाऱ्यांना उद्देशून “ तुम्ही राज्यकर्त्यांना त्यांनीं कामें कशीं करावीं हें शिकविण्याच्या भरीस पडण्याच्या ऐवजीं आधीं सामाजिक सुधारणा करून तुमचें घर सुधारा ” असा उपदेश केला होता. त्यांस तेलंगांनीं सन १८८६ मध्ये मुंबईत एक जाहीर व्याख्यान देऊन सणसणीत उत्तर दिलें होतें. त्याच साहेब बहादुरांनीं पुढें ( सन १८८८ मध्ये ) राष्ट्रीय सभेविरुद्ध टीका केली. त्यावेळींही त्यांना तेलंगांनींच उत्तर दिलें. पण त्याहीपेक्षा महत्वाची गोष्ट म्हणजे खुद्द व्हाइसरॉय साहेब लॉर्ड डफरीन यांनीं त्या साली—१८८८—एका प्रसंगीं राष्ट्रीय सभेवर टीका केली. या छोट साहेबांच्या टीकेस तेलंगांनींच अलाहाबादेच्या राष्ट्रीय सभेच्या वेळीं आपल्या भाषणांत उत्तर दिलें. ही दोन मापणें १८८६ मधलें मुंबईत दिलें व्याख्यान व १८८८ मधलें राष्ट्रीय सभेंतलें भाषण—फार महत्वाचीं असल्यामुळे त्यांचा थोडक्यांत सारांश पुढील प्रकरणांत देऊं. पण सदरू लॉर्ड डफरीनची टीका कांहीं समजस व उदारधी युरोपीयन लोकांत देखील आयडली नाहीं. सन १८८८ मधल्या राष्ट्रीय सभेचे ( अलाहाबादेच्या ) मिस्टर जॉर्ज यूल हे अध्यक्ष होते हें मार्गे सांगितलेंच आहे. त्यांनीं अध्यक्ष या नात्यानें केलेल्या आपल्या भाषणांत लॉर्ड डफरीन यांच्या टीकेचा निषेध केला होता. फार काय, पण लॉर्ड डफरीन यांच्या टीकेची बातमी विलायतेंत पोंचतांच खुद्द ग्लेडस्टन साहेबांनीं देखील त्या टीकेविषयीं आपली नापसंती व्यक्त केली होती. असो. इकडे मुयाची गोष्ट सांगायचा म्हणजे ही की, त्या भर चळवळीच्या काळांत वया वड्या युरोपीयन अधिकारी लोकांनीं हिंदी लोकांनीं चालविलेल्या राजकीय चळवळीवर केलेले हल्ले काशीनाथपंत

तेलंगांनी मोठ्या बाणेदारपणाने त्यांना मुद्देसूद उत्तरे देऊन परतविल्या-  
मुळे त्यांनी त्या चळवळीच्या बाल्यावस्थेत देशाची अत्यंत महत्वाची  
कामगिरी केली यांत शंका नाही. असो. पुढे सन १८८९ सालीं  
तेलंगांची हायकोर्ट जजाच्या जागी नेमणूक झाल्यामुळे त्या सालच्या  
राष्ट्रीय समेस “लोकांचे एक प्रतिनिधि” म्हणून ते हजार राहू शकले  
नाहींत. प्रेक्षक म्हणून ते हजार राहिले होते.

काशीनाथपंत तेलंग यांनी मुंबईच्या कायदेकौन्सिलमध्ये व मुंबईच्या  
मुनिसिपालिटीमध्ये कांहीं वर्षे महत्वाचे काम केले. मागे एकवार सांगि-  
तल्याप्रमाणे सन १८८४ मध्ये सर जेम्स फर्ग्युसन ( मुंबईचे गव्हर्नर )  
यांनी तेलंगांची कायदेकौन्सिलमध्ये नेमणूक केली. मुंबई यूनियनसिटीचे  
पदवीधर कायदेकौन्सिलचे सभासद झाले असे तेलंगांचेच पहिले उदाहरण  
होते. मेथा, रानडे, ब्रदुद्दीन हे मागाहून सभासद झाले. तेलंगांची दोन  
वर्षांची मुदत संपल्यावर लॉर्ड रे यांनी त्यांना पुन्हा दोन वेळां नेमले.  
असा मान फारच थोड्यांना मिळतो. याप्रमाणे तेलंग कौन्सिलचे सन  
१८८४ पासून १८८९ पर्यंत सभासद होते. १८८९ मध्ये त्यांना  
जजाची जागा मिळतांच त्यांनी कौन्सिलमधील आपल्या जागेचा राजी-  
नामा दिला. असो. तेलंग हे कौन्सिलचे सभासद होते त्या मुदतीत वरेच  
कायदे पास झाले. पण त्यांत “लॅडरेव्हिन्यु” दुरुस्तीचा कायदा,  
मुंबईच्या शहर म्युनिसिपालिटीचा कायदा, खेडेगांवांतील आरोग्य  
राखण्याची व्यवस्था करण्याबाबतचा ( Village Sanitation ) कायदा  
व मिठाचा कायदा हे मुख्य होते. यांपैकीं प्रत्येक कायद्याच्या मसुद्यावरील  
वादविवादांत तेलंगांनी भाग घेतलेला असून त्यांत त्यांचे नोकरशाहीची  
सत्ता कमी करून ती लोकांच्या हातांत देण्याकडे नेहमी धोरण असे.  
इतकेच नव्हे, तर ते आपले म्हणणे कौन्सिलपुढे मांडतांना सरकारी

वड्या अधिकाऱ्यांच्या निर्माडपणानें चुका दाखविण्यास यांकिचित्ही कमी करीत नसत.

मुंबई म्युनिसिपालिटीच्या कायद्याच्या वेळीं तर त्यांनीं केलेल्या काम-गिरीचें मोठें महत्त्व होतें. मूळ त्या कायद्याचा मसुदा हा त्या वेळचे म्युनिसिपल कमिशनर सर चार्ल्स ऑलिव्हेंट यांच्या सल्ल्यानेंच तयार झालेला असल्यामुळें त्याची सर्व रचना अत्यंत अनुदारपणाची व पिछे-हाडीची दर्शक अशी होती. ही गोष्ट विलाच्या प्रथम वाचनाच्या वेळींच तेलंगांच्या मुद्देसूद व निर्माड टीकेवरून स्पष्ट झाल्यामुळें लॉर्ड रे यांनीं तें बिल सिलेक्ट कमिटींत पाठविण्यांत येतांच त्याची योग्य सुधारणा करण्याचें काम तेलंग व मेया यांजवरच सोंपविळें. रे साहेबांनीं फेरोजशाहा मेया यांची कौन्सिलमध्यें थोड्या दिवसांपूर्वी नेमणूक केलीच होती. तेव्हां त्यांची व तेलंगांची त्या लॉट साहेबांनीं सिलेक्ट कमिटींत नेमणूक केल्यामुळें त्यांना सदरील कायद्यांत वाटतील तशा रचना करून आपल्या इच्छेप्रमाणें कायद्याचें स्वरूप बदलून घेतां आलें. या वेळीं तेलंग व मेया या दोघांनीं केलेली कामगिरी चिरसंस्मरणीय होती. व मुंबईच्या म्युनिसिपालिटीचें संबंध हिंदुस्थानांत जें एवढें अद्वितीयत्व प्रस्थापित झालें आहे, त्याचें बहुतेक सर्व श्रेय तेलंग आणि मेया यांचें होतें.

तेलंग हे मुंबई म्युनिसिपालिटीचे प्रथम “जस्टिस ऑफ धी पीस” च्या तर्फे व मग गिरगांव वॉर्डतर्फे असे (१८८३ ते १८८९) पांच वर्षे सभासद होते. त्याच मुदतींत ते स्कूलस कमिटीचेही सभासद असल्या-मुळें मुंबईतील प्राथमिक शिक्षणाच्या सुस्थितीचें श्रेय तेलंगांना दिलें पाहिजे असें सर रेमंड वेस्ट यांनीं एके ठिकाणीं म्हटलें आहे.

सन १८८९ सालीं तेलंगांची ह्यायकोर्ट जज्याच्या जागी नेमणूक झाली हें मागे सांगितलेंच आहे. तरी त्यांचे इतर सार्वजनिक व्यवसाय

चाळूच होते. फक्त ते जज झाल्यामुळे शिस्तीच्या दृष्टीने एकाद्या राजकीय सभेत उभे राहून त्यांना जाहीर रीतीने भाषण करतां येत नसे, बाकीचे त्यांचे उद्योग चाललेच होते. जज झाले त्या वेळीं त्यांची प्रकृति नीटशी नव्हती. ते सन १८९३ मध्ये वारले त्याच्या पूर्वी एक वर्षभर ते आजारीच होते. तरी मधल्या दोन ( १८९० व १८९१ ) वर्षांत त्यांनीं बरींच सार्वजनिक कामे केलीं. सन १८९० मध्ये एल्फिन्स्टन हायस्कूल मधील ग्यादरिंगच्या वेळीं त्यांचें एक महत्वाचें भाषण झालें, त्याच सालीं त्यांचा कै. यशवंतराव रानडे वगैरे मंडळींबरोबर महत्वाच्या राजकीय व सामाजिक विषयांवर झालेला पत्रव्यवहार त्या वेळच्या टाइम्स वगैरे पत्रांत प्रसिद्ध झाला आहे. त्या वेळचा खरा प्रकार असा होता. कांहीं लोकांना फक्त राजकीय चळवळ पाहिजे होती. सामाजिक तितकी नको होती. या वर्गांतले लोक राजकीय वावर्तीत पुढें पुढें धांवत जाण्यास पाहात असत व सामाजिक वावर्तीत मात्र केवळ उलट दिशेनेच त्यांना जावयाचें नसलें तरी होते तेथेच ते राहाण्यास उत्सुक असत. याच विचारसरणीची छाया सदरू रानडे यांच्या पत्रव्यवहारांत दृष्टीस पडत होती. तेलंगाचें त्यांना मिळालेलें उत्तर नेहमीं सारखेंच समतोलपणाचें व दूरदृष्टीचें दर्शक असें होतें. देशाची प्रगति ही फक्त राजकीय दिशेनेच होऊन सामाजिक स्थिति होती तशीच राहावी असें त्यांचें केव्हांच मत नव्हतें. त्यामुळे राजकीय चळवळ चाडू राहावी व तशीच सामाजिक सुधारणेचीही पण चळवळ चाडू राहावी असें त्यांना वाटत असे, व त्या घोरणांला अनुसरूनच तेलंगाचें रानड्यांना उत्तर होतें.

सन १८९१ मध्ये संमतिवयाचा वाद निघाला व त्यांत तेलंगांनीं महत्वाचें काम केल्याचें विवेचन मागील एका प्रकरणांत आलेंच आहे. त्याच सालीं एल्फिन्स्टन कॉलेजांत दुसरे ग्यादरिंग झालें त्या वेळीं डॉ.

कीर्तिकार यांचें निबंधवाचन झालें. त्या प्रसंगी तेलंगच अप्पक्ष होते. कीर्तिकारांचा सर्वच प्रकार सुधारकांप्रमाणें असे, पण ते वेळीं अनेकीं कोणत्याही कारणानें असो—जुन्याचीच तरफदारी करीत असत व सुधारकांना दोष देत असत. तेलंगांचा सगळ्याच कारभार उघडा आणि सरळ होता. त्यांना देशाची प्रगति हवी होती व म्हणून त्यांची नजर जुन्याला न सोडतां पुढें जाण्याकडे असे. कीर्तिकारांची—त्यांच्या निबंधाच्या दृष्टीनें—नजर अगदीं मागे वळलेली नसली तरी आदे तीच सामाजिक स्थिति कायम राखण्याकडे होती. हें धोरण तेलंगांना पसंत कसें पडेल ? अर्थात् त्यांनीं अप्पक्ष या नात्यानें केलेल्या भाषणांत आपला मतभेद सुंदर रीतीनें व्यक्त केला.

तेलंगांनीं सन १८९२ सालीं एक “ Gleanings from Maratha Chronicles ” या विषयावर निबंध लिहिला होता. पण या संबंधाचें विवेचन मागील एका प्रकरणांत आलेच आहे. सन १८९३ मध्ये तेलंग स्वर्गस्थ झाले !

प्रकरण दारावें.

भाषणें.

काशीनाथपंत तेलंग यांच्या वेळीं सार्वजनिक कामांत ते एक उत्तम धक्ते होते अशी त्यांची प्रसिद्धि होती. त्यामुळे त्यांची कांहीं भाषणें इकडे देणें इष्ट वाटतें. वस्तुतः वक्तृत्व हें ऐकावयाचें असतें. त्याची कल्पना वक्त्याची भाषणें वाचून येणें शक्य नाही. परंतु एकाद्या मानणाऱ्यानें वक्त्याचे ठिकाणीं असलेले अनेक गुण व्यक्त होत असतात. त्याचें भाषा-प्रभुत्व, विषयाची मांडणी, बोलण्याची पद्धत, त्याचें विस्तृत वाचन वगैरे

अनेक गुण भाषणें वाचल्यापासून देखील समजण्यासारखे असतात. तेलंगांच्या वक्तृत्वाचा आणखी एक विशेष असे. ते आपली भाषणें पूर्वी मुळीच तयार करीत नसत किंवा लिहूनही काढीत नसत. ते आपणांस काय बोलण्याचें हें मनानीं योजून ठेवीत असत व ते एकदां बोलण्यास उभे राहिले म्हणजे त्यांना विषयाला व प्रसंगाला योग्य अशी भाषा व शब्दयोजना सहज सुचत असे. त्यामुळे त्यांचीं सगळींच भाषणें ऐकण्यासारखीं असत. तीं एकत्रित केल्यास एक मोठा ग्रंथ सहज होईल. पण इकडे तसें करतां येणें शक्य नाही. म्हणून आम्ही इकडे फक्त त्यांच्या तीन अत्यंत महत्वाच्या भाषणांचा अगदीं थोडक्यांत सारांश देण्याचें योजिलें आहे. एक, तेलंगांचें “इल्वर्ट” बिळ बरील भाषण; दुसरें, “सामाजिक सुधारणा आधीं कीं मग !” या विषयासंबंधानें सर ऑकलंड कॉल्विन यांना दिलेलें व्याख्यानरूपानें उत्तर; व तिसरें, अलाहाबादेच्या राष्ट्रीय संभेच्या फ्रॅन्कफोर्मवरून लॉर्ड डफरीन साहेबांस दिलेलें उत्तर. हीं तिन्ही भाषणें तेलंगांच्या उत्तमोत्तम भाषणांत गणलेलीं आहेत.

सन १८८३ मध्ये “इल्वर्ट” बिलामुळे हिंदुस्थान मधील युरोपीयन लोकांनीं जेव्हां मोठी चळवळ चालविली होती व त्यांनीं लॉर्ड रिपन साहेबांनिरुद्ध व नेटिन्ह सुशिक्षित लोकांविरुद्ध कडक टीका केली, त्यावेळीं देशात ठिकठिकाणीं सभा भरविल्या जाऊन युरोपीयन लोकांच्या कृतीचा निषेध करण्यांत आला होता. तशी एक सभा मुंबईस टाउन हॉलमध्ये भरविण्यांत आली होती. त्यावेळीं, तेलंग, मेथा व बद्रुद्दीन या तिघांची भाषणें झालीं होती. त्या चळवळींत युरोपीयन लोकांच्या वाजूनें मोठमोठ्या लोकांनीं भाग घेतला होता. त्यांत एक सर फिट्स जेम्स स्टीफन या नांवाचे गृहस्थ होते. हे पूर्वी हिंदुस्थानांत एक बडे अंमलदार होऊन गेलेले असून त्यांनीं कायदे शास्त्रावर अनेक ग्रंथ लिहिलेले होते. म्हणजे ते एक उत्तम विद्वान व

कायदेपंडित म्हणून प्रसिद्ध होते. त्यांनी त्या चळवळीच्या वेळी वर्तमान-पत्रांतून एक पत्र प्रसिद्ध करून त्यांत लॉर्ड रिपन साहेबांवर घोडेसे शिताडे उडवून सुशिक्षित नेटिष्ठांची भरपूर निंदा केली होती. कारीनाथ-पंत तेलंगांनी आपल्या भाषणांत वरील सर फिट्स जेम्स स्टीफन साहेबांच्या कोटिकलांचे दोषाविवरण करून त्यांना सणसणीत उत्तर दिले.

कित्येक युरोपीयन लोकांनी त्या वेळी बोलण्याच्या व लिहिण्याच्या भरांत “ वंगाली लोक हे युरोपीयन लोकांविषयी मनात वैरभाव बाळगीत असून ते त्यांचा फार द्वेष करीत असतात ! ” असे म्हटले होते. तेलंगांनी प्रथमच आपल्या भाषणांत, या युरोपीयन लोकांच्या समजुतीला मुळीच आधार नसून ती केवळ त्यांची कल्पना होती, असे आपल्या अनुभवावरून सांगितले. एज्युकेशन कमिशनच्या निमित्ताने आपण फलकत्त्यास पांच चार महिने राहिले होते व त्या मुदतीत अनेक वंगाली पुढाऱ्यांशी आपणांस संभाषणप्रसंग आलेले होते; पण त्यांच्या ठिकाणी इंग्लिश लोकांविषयी द्वेषभाव मुळीच दिसून आला नाही असे तेलंगांनी सांगितले.

तेलंगांनी मग सर फिट्स जेम्स स्टीफन या गृहस्थांच्या विद्वत्तेविषयी व त्यांच्या प्रस्तुत विषयावर बोलण्याच्या किंवा लिहिण्याच्या अधिकारा-विषयी प्रथम सादर उद्देश करून मग म्हटले की, आपण ( युरोपीयन लोकांप्रमाणे ) कदाचित् शिलांच्या विरुद्ध असतो तरी स्टीफन साहेबांची तरफदारी आपणांस मुळीच कबूल झाली नसती ! त्या साहेबांनी काही वर्षांपूर्वी “ स्वातंत्र्य, समता व बंधुभाव ” ( Liberty, Equality and Fraternity ) या नांवाचे एक पुस्तक लिहिले होते. त्यांत त्यांनी आपल्या जातभाईना हिंदुस्थानांत जवळ जवळ दंडुकेशाही

चालविष्याविपर्यांच उपदेश केला होता. म्हणजे हिंदुस्थानचा राज्यकारभार चालविष्याकरितां ज्या उदार तत्वांचा महाराणी सरकारच्या (१८५८ सालांतल्या) जाहीरनाम्यांत उल्लेख केलेला आहे व जीं त्यांत इकडील लोकांस अभिवचने दिलेलीं आहेत, त्यांच्याविरुद्ध जाण्याबद्दलचा त्या पुस्तकांत स्टीफन साहेबांनीं उपदेश केला होता ! अशा प्रकारची ज्या गृहस्थांची विचारसरणी होती त्यांनीं हिंदुस्थान सरकारच्या कोणत्याही कृतीची—ज्या कृतीनें घरील जाहीरनाम्यांतील तत्वांचें समर्थन होत असेल त्याची—तरफदारी केली तरी ती अडचणीची—embarrassment—व अनर्थकारकच होईल ! पण हे स्टीफन साहेबांचें सामान्य धोरण झालें. खुद्द इव्हर्ट विलाविरुद्ध त्यांचें म्हणणें तरी काय होतें तें आतां पाहिलें पाहिजे. स्टीफन साहेबांचे मुख्य मुद्दे व तेलंगांनीं त्यांना दिलेलीं उत्तरे याचा सारांश असा होता.

स्टीफन साहेबांचा पहिला मुद्दा असा होता कीं, लॉर्ड रिपन यांचें प्रस्तुत विलावरून व्यक्त होणारें धोरण हें हिंदुस्थानचा राज्यकारभार ज्या पायावर चालवावयाचा आहे त्याला अगदीं विसंगत होतें ! तेलंगांनीं सांगितलें कीं, हें म्हणणें आपणांस कबूल नाही. रिपन साहेबांचें राजकीय धोरण हें इकडील राज्यकारभाराकरितां जीं कांहीं पार्लमेंट व स्वतः राणीसाहेब यांनीं उदार तत्वे घालून दिलीं आहेत त्यांला अनुसरूनच होतें. इतकेंच नव्हे, तर तें धोरण प्राचीन काळाच्या इतिहासाच्या शिकवणीलाही अनुसरून होतें. प्राचीन रोमन राष्ट्राचा एक इतिहासकार, तर असें म्हणतो कीं, रोमन लोकांच्या इतिहासापासून जर कोणता धडा शिकावयाचा असेल तर तो हाच कीं, जेव्हा राष्ट्रांनें—जिकटेल्या देशांत आपली सत्ता पक्की व कायम करावयाची असेल—आपले कांहीं विशेष प्रकारचे हक्क असतील ते जित लोकांस दिले पाहिजेत ! हल्लींचे



इंग्लिश लोक अभिमानाने—ज तो अभिमान थोडासा स्वाभाविकही आहे—सागत असतात की, आधुनिक काळातले रोमन लोक आपणच आहोत व आपलें ब्रिटिश साम्राज्य हेंच हल्लीचें रोमन साम्राज्य होय. ही जर गोष्ट खरी, तर ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनीं प्राचीन रोमन राज्यकर्त्यांचें अनुकरण करावें असें आम्ही म्हटलें तर त्यात फोठें चुकलें ? क्लार्कसन आणि निल्वरफोर्स, ग्लेडस्टन आणि ब्राइट याच्या देशवांधवांनीं मेरियस आणि सिल्व्हा, ट्रायमन्हीर्स आणि सीनार याच्या देशवांधवांचें अनुकरण करावें—किंवा हिना त्याच्याही पेशां चार पायलें पुढें जावें—असें आम्ही म्हटलें तर त्यात बिघडलें तें काय ? एक गोष्ट मात्र सत्य आहे. ती ही की, त्या रोमन लोकांच्या इतकीही जर ब्रिटिश लोकांनीं आज उदार बुद्धि दाखविली नाही, तर मात्र तें ब्रिटिश राष्ट्रास कमीपणाचें आहे असें भावी इतिहासकार चक्रे म्हटल्याशिवाय राहणार नाही !! आणि असा परिणाम झाल्यास त्याबद्दल एक राजनिष्ठ प्रजाजन या नात्याने आपणांस तरी निदान फार वाईट वाटेल, असें तेलंगांनीं सांगितलें !

स्टीफन साहेबांनीं दुसरा मुद्दा असा पुढें आणला होता की, तुम्ही युरोपीयन लोकांचे काहीं विशेष हक्क काढून घ्या असें म्हणता तें ठीक आहे. पण तसले काहीं हक्क हिंदूंना दिलेले नाहीत काय ? मुसलमान लोकांना दिलेले नाहीत काय ? वारसा हक्काचे (Inheritance) चे हिंदूंचे कायदे निराळे आहेत, मुसलमानांचे निराळे आहेत; पारशांचे निराळे आहेत. मग युरोपीयन लोकांचे हे निराळे हक्क असले म्हणून काय झालें ? यावर तेलंगांनीं म्हटलें की, अशी भळत्याच गोष्टींची भळत्याच प्रकाराशीं तुलना करणें बरोबर नाही. स्टीफन साहेबांनीं सांगितलेले सर्व कायदे दिवाणी स्वल्पाचे आहेत, व त्यात फक्त एका धर्माच्या लोकांशिवाय दुसऱ्या कोणाचा सर्वधच नसतो. इत्यर्थे विलासारखा फौजदारी कायदा

हा सर्वानाच म्हणजे हिंदू, मुसलमान, पारशी, युरोपीयन वगैरेना सारखा लागू व्हावयाचा असतो. पण मग त्या कायद्यांतच युरोपीयन लोकांकरितां कांहीं विशेष हक्क कां बरें राखून ठेवण्यांत यावेत ?

स्टीफन साहेबांनीं पुढें म्हटलें होतें कीं, तुर्कस्थान व इतर कांहीं परकीय देश येथें युरोपीयन लोकांकरितां निराळीं कोर्टें स्थापन करण्यांत आलीं आहेत. तेलंगांनीं त्यावर म्हटलें कीं, त्या देशांत युरोपीयन लोकांचें परदेशीय कोर्टापासून संरक्षण करावयाचें असतें. पण हिंदुस्थानांत युरोपीयनांचें संरक्षण त्यांचे खटले एका ब्रिटिश कोर्टापासून काढून दुसऱ्या ब्रिटिश कोर्टाकडे पाठवून केलें जातें ! दोन्ही प्रकारांमध्ये केवढा मोठा फरक बरें ?

स्टीफन साहेब म्हणाले कीं, एकाद्यानें गुन्हा केला तर आपली चौकशी आपल्याच जातवास्यांकडून व्हावी असें त्याला वाटणें अगदीं साहजिक आहे. तेलंग म्हणाले, होय. पण तशी एकाद्या नेटिन्ह आरोपीलाही इच्छा होईल ! पण त्याबद्दल स्टीफन साहेबांनीं कोणता उपाय सुचविला होता ? त्यांनीं उपाय सुचविला होता. पण तो केवळ हास्यास्पद होता ! ते म्हणाले होते कीं, युरोपीयनांविरुद्ध खटला इंग्रजीमध्ये चालविण्याइतकें नेटिन्ह लोकांचें इंग्लिश शिक्षण झालेलें नसतें ! व नेटिन्ह आरोपीचे खटले चालविण्याकरितां युरोपीयन कामगारांना देशी भाषा शिकविण्याबद्दल सरकारचे प्रयत्न चाललेले असतात ! यावर तेलंगांनीं म्हटलें कीं, वरील पैकीं स्टीफन साहेबांचें पहिलें विधान सगला अगदीं सोडून होतें, कारण देशी भाषेत फौजदारी खटला चालविणारा युरोपीयन जर एक मिळाला तर इंग्लिशमध्ये तसे खटले चालविणारे व लायक असे नेटिन्ह निदान शंभर तरी खास मिळतील ! दुसऱ्या विधानाचा हास्यास्पदपणा दाखविण्याकरितां तेलंगांनीं परस्पर एका बंगाल

मधल्या सिव्हिलियनाचाच दाखला दिला. त्या सिव्हिलियन मनुष्या कांही वर्षांपूर्वी “ वाहेरगांवतले राहणें ” ( Life in the Moors ) या नांवार्थे एक पुस्तक लिहिलें होतें. त्यांत त्यानें प्रांजलपणें वमूळ कें होतें की, आपण जरी बंगाली भाषेंत पास झाल्यो होतों, तरी ती भास आपणांत मुन्नीच येन नव्हती ! स्त्रीकन साहेबांनीं सांगितलेंल्या सरफारया प्रयत्नाला कितीतें यश येत असे त्याचा हा एक नमुना आहे ! असो. यापेक्षा स्त्रीकन साहेबांच्या पोटिक्रमाबिरवीं बरिफ बोण्याचें बररण नाही असें तेथें म्हणाले.

त्याच मुनारास दुसऱ्या एका युरोपीयनानें “ मराठा ” या दोषण नांवांन “ टाह्मरा ओक इंडिया ” मध्ये एक पत्र प्रसिद्ध घेतलें होतें. त्याचाही सेऱ्यांनीं आपल्या भाषणांत उत्तर दिलें. “ मराठा ” म्हणारा होता की, मुशिद्धित नेटिळ हा मुन्नी युरोपीयनांचा योग म्याया मीस दोऊंच दाखल नाही. कारण युरोपीयनांच्या हातून एकरा नेटिळ पोटें माग्य मेग्य आणि त्या युरोपीयनानें मृत मनुष्याची प्रीडा ( Spoils ) घाटलेनी होती वरवीं सवय पुढें वाणगीं वी, सरे नेटिळ पत्रें तीं गरब नेहमीं मोठींच असो असें म्हणतात आणि तो युरोपीयन मृत झाला असें प्रविशदन करतात. घे, हें नेटिळ पत्रें लिहिलें बरोबर नाही असें मुनिश्चिंत लोक कधींच

ठेवून दिली ! ते म्हणाले कीं, पुष्कळ युरोपीयन लोक “ नेटिन्ह लोक हे नेहमीं खोश्या शपथा घेतात ” असें उघड रीतीनें म्हणत असतात. त्यांचा निषेध दुसरे युरोपीयन कधींच करीत नाहीत. म्हणजे “ मराठा ” च्याच तर्कशास्त्राप्रमाणें युरोपीयन हा नेटिन्हांचा योग्य जज होऊं शकत नाही, हें उघडच झालें. पण मग स्थिति कशी झाली ती पहा. इकडे युरोपीयन मनुष्य जज होऊं शकत नाही आणि तिकडे नेटिन्ह मनुष्य जज होऊं शकत नाही ! मग न्यायदान कसें होणार ? व न्याय-खात्यानें करावयाचें काय ?

असो. शेवटीं तेलंगांनीं सांगितलें कीं, आपली वाजू न्यायाची व मजबूत आहे. ती पार्लमेंट पुढें जाऊं या. तिकडे योग्य तोच निकाल होईल.

हें तेलंगांचें भाषण उत्तम झालें असें “ टाइम्स ऑफ इंडिया ” व इतर पत्रे यांनीं नमूद केलें आहे.

सन १८८४ मध्ये मिस्टर मलबारींनीं प्रसिद्ध केलेल्या दोन पत्रकांना फलकत्याचे सर ऑकलंड कॉल्विन यांनीं उत्तर दिलें होतें. त्यांत त्यांनीं असें म्हटलें होतें कीं, “ इंग्लिश राज्यकर्त्यांना त्यांनीं आपलीं कामें कशीं करानीं हें दाखवीत वसण्याच्या ऐवजीं हिंदी लोकांनीं प्रथम आपलें लक्ष सामाजिक सुधारणेकडे वळवावें हेंच अधिक इष्ट आहे. ” याबद्दल त्या वेळच्या वर्तमानपत्रांतून वराच वाद झाला होता. त्यामुळें विषयाचें महत्त्व लक्षांत आणून त्यावर सन १८८६ मध्ये तेलंगांनीं मुंबईतल्या फ्रामजी कावसजी हॉलमध्ये स्टु. लि. अँड सा. सोसायटीच्या आश्रयाखाली एक अत्यंत श्रमणीय असें व्याख्यान देऊन सर ऑकलंड कॉल्विन यांना उत्तर दिलें. त्या वेळीं शेट दादामाई नमरोजी हे अध्यक्षस्थानी होते.

तेलंगांनीं प्रथमच सांगितले कीं, सुधारणेच्या कामांत तात्त्विक दृष्टीनें राजकीय व सामाजिक असे भेद करतां येत नाहींत. कांही प्रश्न असे आहेत कीं, ते सामाजिकही असूं शकतात व राजकीयही असूं शकतात. उदाहरणार्थ, शिक्षण. याचा प्रसार हा राजकीय प्रगतीला अत्यंत पोषक आहे. तसाच तो—विशेष करून स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार—सामाजिक सुधारणेलाही साहाय्यकच आहे. दुसरा, परदेशगमनाचा प्रश्न. तो सामाजिक प्रश्न तर आहेच. पण त्या वेळीं (१८८५) आमच्या देशांतून विलायतेस गेलेल्या राजकीय डेप्युटेशनचा उल्लेख करून तेलंगांनीं म्हटलें कीं, त्या प्रश्नाला राजकीय दृष्टीनेंही महत्त्व आहेच. तिसरी, बालविवाहाची बाब थ्या. त्याला सामाजिक दृष्टीनें तर महत्त्व आहेच, पण त्या बाबतीत फायदा असावा अशी सूचना झालेली असल्यामुळे त्याला राजकीय दृष्टीनेंही महत्त्व येतें. तात्पर्य, खरी स्थिति अशी असल्यामुळे, सुधारणेच्या बाबतीत राजकीय व सामाजिक असे भेद पाडतां येत नाहींत. दोन्ही प्रकारच्या सुधारणा इष्टच आहेत.

त्या वादांतला कॉल्विन साहेबांनीं पुढें आणलेला दुसरा मुद्दा असा होता कीं, घरीं गुलामगिरी आणि बाहेर राजकीय स्वातंत्र्य ह्या गोष्टी परस्परविरुद्ध आहेत. घरीं गुलामगिरी म्हणजे आम्ही बायकांना गुलामा-प्रमाणें वागणितो ही. तेलंग म्हणाले कीं, ठीक आहे. पण तुम्ही ज्यांना गुलाम म्हणतां त्या बायकांच आमच्या घरांत खऱ्या माळक आहेत ! “गुलामगिरी” शब्दच वापरावयाचा तर आम्ही सगळेच प्राचीन काळपासून चालत आलेल्या रूढीचे गुलाम झालेलें आहोंत असें फार तर म्हणतां येईल ! ही स्थिति राजकीय स्वातंत्र्याशीं प्रसंगत आहे असें म्हणतां येत नाहीं.

सर ऑकलंड कॉल्विन यांचा तिसरा मुद्दा असा होता कीं, सामाजिक दृष्टीनें खालच्या पायरीवर असणारे राष्ट्र राजकीय दृष्टीनें उच्च पदाने

असूं शकत नाही. निदान तसा इतिहासाचा दाखला नाही. तेलंगांनीं विचारलें कीं, या म्हणण्याला आधार काय ? त्याला अन्य देशाचा दाखला मिळत नाही. इतिहासाचा नाही. इतिहासाचा दाखला मिळतो तो उलट दिशेनें मात्र मिळतो. आमच्या देशांतील सतराव्या शतकांतलें मराठे-शाहीचेंच उदाहरण घ्या. त्या वेळची सामाजिक स्थिति हल्लींच्या पेक्षा फारशी भिन्न नव्हती. त्या वेळीं वालविवाह प्रचारांत होते. विधवाविवाह नव्हते. सतीची चाल सार्वत्रिक नसली तरी पुष्कळ ठिकाणीं प्रचारांत होती. स्त्रीशिक्षण अगदीं तुटपुंजें होतें. म्हणजे मलबारीच्या वादाच्या दृष्टीनें त्या वेळची सामाजिक स्थिति अगदीं समाधानकारक नव्हती. तीच राजकीय स्थिति किती चांगली होती हें इतिहासावरून सर्वानाच माहीत आहे. बरें, त्याच्याही पेक्षा हजार वर्षे मागे जा. तरी तोच प्रकार दिसेल. सातव्या शतकांतील या देशाच्या स्थितीचें द्रुएनसॅंग यानें वर्णन करून ठेवलें आहे. त्यावरून त्यावेळची राजकीय स्थिति—उत्तर हिंदुस्थानांत हर्ष-वर्धन याची कारकीर्द आणि महाराष्ट्रांत पुलकेशीची कारकीर्द—अत्यंत भरभराटीची असून सामाजिक स्थिति हल्लींच्या पेक्षा अधिक समाधानकारक होती असें दिसून येत नाही. विधवाविवाहाची चाल त्या काळीं प्रचारांत नव्हती असें द्रुएनसॅंग यानें स्पष्ट सांगितलें आहे. म्हणजे कौल्विन साहेबांच्या दृष्टीनें त्या वेळीं घरीं गुलामगिरी होतीच ! हे हिंदुस्थानच्या इतिहासांतले दाखले शाले. आतां इंग्लंडचा इतिहास पाहा. इंग्लंडच्या इतिहासांत सतरावें शतक अत्यंत भरभराटीचें होतें. हॅलम व मेकॉले यांनीं लिहिलेले इतिहास सर्वांच्याच परिचयाचे आहेत. त्या शतकांत राजाची अनियंत्रित सत्ता हळू हळू कमी होत जाऊन लोकसत्ता वाढत गेली हें विश्रुतच आहे. पण त्याच काळांतली इंग्लंडची सामाजिक स्थिति पाहा. यावद्दलचीं मेकॉलेच्या ग्रंथाच्या आधारें फक्त दोनच उदाहरणें देतो. एक स्त्रीशिक्षणाबाबतचें व दुसरें

कुटुंबस्थितीचें—दर्शक त्यावेळच्या तिसऱ्या विल्यम राजाच्या मेरी राणीचें इंग्लिश भाषेचें ज्ञान पाहा. लॅटिन, ग्रीक वगैरे अभिजात भाषा तर राहोतच. कोणी एकानें राणीला एक बायलची प्रत नजर केली होती. त्याच्या मुल-पृष्ठामर राणीच्या हातचा मारलेला शेरा असा होता " This book was given the King and I at our crownation " हें राणीचें इंग्लिश ! ह्यापेक्षा आमच्या इकडच्या चवथ्या इयत्तेतला मुलगा अगर मुलगी खचित अधिक शुद्ध इंग्लिश लिहू शकेल ! असो. दुसरें उदाहरण पाहा. सामाजिक सुस्थितीतली पहिली गोष्ट म्हणजे पतिपत्नीसंबंध. ही गोष्ट जिकडे चांगली तिकडची सामाजिक स्थिति चांगली हें ओघानेंच सिद्ध होतें. मेकॉलेनं सांगितलें आहे कीं, त्या काळांत इंग्लंडांत चांगल्या सुस्थितीतील कुटुंबात देखील काहीं नरें आपल्या बायकांना निर्दयपणें मारीत असत ! पण ही स्थिति सतराव्या शतकातली. तेल्गांनीं म्हटलें—हल्लींची स्थिति पाहा. इंग्लंडदेश प्रस्तुत काळी राजकीय दृष्टीनें आगदी वैभवशिखरास चढला आहे याबद्दल कोणीच शका घेणार नाही. पण तिकडची सामाजिक स्थिति पाहा. परवां ( १८८५ ) इंग्लंडहून परत आलेल्या देप्युटेशनपैकी निम्म गमग्रामी मदळियार यांनीं सांगितलें कीं, इंग्लंडातील धीमत व

आतां मिटला आहे. पण तो तेलंगांच्या वेळां जोरांत होता. आणि त्यांत विरुद्ध पक्षाचे लोक मोठमोठे Bishops, Archbishops (धर्माध्यक्ष) हेच होते. असो. याप्रमाणें जर खुद्द इंग्लंडचीच स्थिति आहे, तर देशाची सामाजिक स्थिति चांगली असली तरच त्याची राजकीय उन्नति होते या कॉल्विन साहेबांच्या म्हणण्याला आधार काय ? आणि त्याला इतिहासाचा दाखला तरी कोठें आहे ?

तेलंगांनी स्पष्ट सांगितलें कीं, सामाजिक दृष्टीनें आम्हांमध्ये कांहीं दोष नाहीत असें ध्वनित करण्याचा आपला उद्देश नाही. आमच्या सामाजिक स्थितींत बरेच दोष आहेत हें सर्वानाच कबूल होतें, व ते घालविण्याचे प्रयत्न चालू होतेच. पण ते सगळे दूर होईपर्यंत आम्ही स्वस्थ बसावें, राजकीय चळवळ करूं नये असें ठरत नाही. सामाजिक बाबींच्या मानानें राजकीय बाबतींत आम्हांला कांहीं गोष्टी अनुकूल आहेत. राजकीय बाबतींत आम्हांस इंग्लिशांसारख्या सुशिक्षित व सुधारलेल्या लोकांशीं कर्तव्य असतें. अर्थात् त्यांचा स्वार्थ नसेल त्या ठिकाणीं त्यांची खात्री करणें सोपें काम असतें. सामाजिक बाबतींत आमचा सगळा संबंध जुन्या मताच्या अशिक्षित व कांहीं अंशीं दुराग्रही समाजाशीं येतो. त्याची समजूत घालणें फार कठीण असतें. राजकीय बाबतींत आम्ही सगळे—हिंदू, पारशी, मुसलमान, ख्रिस्ती—एक होऊं शकतो. सामाजिक बाबतींत तसा प्रकार असणें संभवनीय नाही. राजकीय बाबतींत सर्वांचा—त्रिभुवन्तोपी लोकांना ओळखून चालल्यास—एकोपा होण्याचा अधिक संभव असतो. कारण सुखदुःखें सारखीं, सोयगैरसोयी सारख्या, व गान्धाणीं सारखीं, या कारणसमुच्चयामुळें राजकीय चळवळ ही अधिक यशस्वी होण्याचा संभव असतो. सव्व ती जोरानें चालविण्यास हरकतच नाही. पण सामाजिक सुधारणेकडेही लक्ष पुरविलें पाहिजे व ती चळवळ चालू ठेविली पाहिजे.



तेलंगांनीं म्हटलें की, हिंदी पुढारी सामाजिक बाबतींत कांहींच हाल-चाल करीत नव्हते असें सर ऑकलंड कॉल्विन यांनीं गृहीत धरलें होतें तें बरोबर नव्हतें. पुढार्यांचे प्रयत्न चालूच होते. पारशी समाजानें दादा-भाईच्या पुढारीपणाखालीं सामाजिक सुधारणेच्या बाबतींत बरीच आघाडी मारली होती. हिंदू समाजानें खु. लि. अँड सा. सोसायटीच्या साधनानें स्त्रीशिक्षणाप्रीत्यर्थ खटपट चालविलीच होती. मुसलमान समाज मागसलेला असें म्हणतात. पण त्यांचेही लक्षा बद्दुद्दीन तय्यबजीसारख्या पुढार्यांच्या उद्योगामुळे सामाजिक सुधारणेकडे लागलेलें होतें. सारांश, सर ऑकलंड कॉल्विन समजत होते तसे हिंदी पुढारी सामाजिक बाबतींत स्वस्थ बसले नव्हते. ते आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें राजकीय आणि सामाजिक अशा दोन्ही सुधारणा घडवून आणण्याचे प्रयत्न करीत होते. आणि हेंच धोरण इष्ट व हितकर असें होतें. असो. हे तेलंगांचे व्याख्यान सर्गीनाच आवडलें व इंदुप्रकाश, केसरी, नेटिव्ह ओपिनियन वगैरे सर्व पत्रांनीं त्यांची त्याबद्दल स्तुति केली.

राष्ट्रीय सभेविरुद्ध त्याच सुमारास सर ऑकलंड कॉल्विन व ब्लाईस-रॉय लॉर्ड डफरीन साहेब या दोघांनीं भाषणें केल्याचें मागें सांगितलेंच आहे. त्या दोघांनाही तेलंगांनीं ( १८८८ ) राष्ट्रीय सभेंत भाषण करून उत्तर दिलें. तेंही तेलंगांच्या उत्तम भाषणांपैकीं एक होतें. त्याचा सारांश असा होता:

कॉल्विन साहेबांच्या टीकेतला एकच मुद्दा होता. त्यांनीं म्हटलें होतें की, कॉंग्रेसनें कायदे कौन्सिलची सुधारणा सुचविली होती त्यांत मनीन असें कांहींच नव्हतें. ती सुधारणा दुसऱ्यांनीं ( सरदारतर्फे ) कॉंग्रेसचा जन्म व्हावयाच्या पूर्वीच सुचविली होती । तेलंगांनीं पावर म्हटलें की, कॉल्विन

साहेबांनीं जरी राष्ट्रीय सभेचा दोष दाखविण्याच्या हेतूनें वरील उद्गार काढले तरी त्यांत काँग्रेसला वाईट वाटण्यासारखें कांहीं नसून उलट तें एक राष्ट्रीय सभेला सर्टिफिकिटच होतें ! कारण एकाचा सुधारणेची कल्पना एकाच्याच डोक्यांतून न निघतां जर ती पुष्कळांच्या डोक्यांतून निघाली असेल तर तो त्या सुधारणेंतला दोष म्हणण्यापेक्षां तें तिचें गुणदर्शक चिन्हच म्हणणें रास्त होईल !

कांहीं युरोपीयन लोकांकडून, ठिकठिकाणीं दरसाल “सेंट अँड्र्यूज”चा उत्सव पाळला जात असून, त्यांचा मोठा खाना होत असतो, व त्या वेळीं कांहीं भाषणें होतात. तसा तो उत्सव सन १८८८ सालीं कलकत्त्यास साजरा करण्यांत येऊन त्यावेळीं लॉर्ड डफरीन साहेबांचें भाषण झालें. त्यांत त्यांनीं राष्ट्रीय सभेवर थोडेंसें तोंडमुख घेतलें. वास्तविक राष्ट्रीय सभेची स्थापना साहेबबहादुरांच्या सल्ल्यानेंच झाली होती. तर तिचे काम कसे चाललें होतें हें पाहण्याकरितां त्यांनीं तिचे वार्षिक रिपोर्ट तरी वाचावयाचे होतें. तसें न करतां कोणीतरी राष्ट्रीय सभेविषयी कांहीं तरी सांगितलेलें खरें मानून डफरीन साहेबांनीं मूळ तें भाषण केलें होतें हें उघडच दिसत होतें. वास्तविक असली घोडचूक करून आपणां स्वतःस उपहासास्पद करून घेणारे डफरीन साहेब खास नव्हते ! पण तशी गोष्ट झाली खरी. डफरीन साहेबांनीं म्हटलें कीं, “कांहीं शहाण्या, देशाभिमानी व राजनिष्ठ लोकांना हल्लीं वाटतें कीं, आपण—एकादेच पाऊल पुढें टाकण्याच्या ऐवजीं—एकदम एक मोठी उडी घ्यावी ! त्यांचें म्हणणें कीं, हिंदुस्थानांत एकदम लोक-सत्ता—जी स्वतः इंग्लंडलाच कित्येक शतकांच्या परिश्रमानें मिळाली आहे ती—सुरू करावी. म्हणजे प्रथम एक प्रातिनिधिक संस्था निर्माण करावी; त्यांत सरकारी-कामगार अगदीं थोडे असावेत, मुख्य तिजोरीच्या किल्ल्या—पिशवीच्या दोऱ्या—त्या संस्थेच्या ताब्यात असाव्या व त्यायोगें तिला ब्रिटिश

सत्ताधारी लोक यांना आपल्या मर्जीप्रमाणें वागविण्यास मिळारें. ” यावर तेलंगांनीं सांगितलें कीं, हें सगळें घोरणें अगदीं निराधार होतें. त्यापैकी एकाही विधानाला काँग्रेसच्या रिपोर्टांत आधार नव्हता. प्रतिनिधि निवडलेले असावे व त्याचा बजेटवर वादविवाद होऊं याचा अशी काँग्रेसची मागणी होती, हें खरें, पण कायदेकौन्सिलचा एकादा ठराव ब्रिटिश सत्ताधारी लोकाना—सरकाराला—पसत न पडला तर तो त्यांनीं खुशाल फेंटावून लावावा असें ठरावात एक स्पष्ट कळम घातलेलें होतें ! व हा असा ठराव एक वेळ नव्हे, दोन वेळां नव्हे तर तीन वेळां पास झालेला होता. असें असतांना डफरीन साहेबांनीं बरील सारखें विधान केलें ! तेव्हां त्यांनीं रिपोर्ट याचले नव्हते हेंच खरें. त्यामुळें तेलंगांनीं डफरीन साहेबांच्या विधानाला कोणी एकाचें केलेल्या खेकड्याच्या व्याख्येची उपमा देऊन त्याचा निराधारपणा उत्तम रीतीनें स्पष्ट केला. ही खेकड्याची व्याख्या अशी होती—खेकडा हा एक तांबड्या रंगाचा मासा असून त्याची गति मागल्या वाजूनें असते. त्याच्यावरचें भाष्य इतकेंच कीं, व्याख्या ठीक आहे, पण खेकडा हा मासा नव्हे, त्याचा रंग तांबडा नसतो व त्याची गति मागल्या वाजूनें नसते ! हें सांगून तेलंगांनीं म्हटलें कीं, लॉर्ड डफरीन यांची टीका बरोबर असेल, पण इतकेंच कीं काँग्रेसनें लोकसत्ता—जी इंग्लंडलाच किंवा शतकाच्या परिश्रमानें मिळाली होती ती—कधीं मागितली नाही, कौन्सिलमध्ये सरकारी कामगार घोडे असावे असें म्हटलें नाही, तिजोरीच्या किल्ल्या सत्तेच्या ताब्यात असाव्या असें मागणें केलें नाही आणि ब्रिटिश सत्ताधारी लोकांनीं सत्तेच्या मर्जीप्रमाणें वागणें असें कोणीं म्हटलें नाही ! अशा स्थितीत डफरीन साहेबांच्या विधानाला तेलंगांनीं दिलेली खेकड्याच्या व्याख्येची उपमा किती समर्पक होती बरें ?

डफरीन साहेबांचे आणखी एक दोन किरकोळ मुद्दे होते. पण त्यांचीही गत तीच. त्यांनीं मुळीं राष्ट्रीयसभेचे रिपोर्टच वाचले नव्हते. त्यामुळे त्यांनीं आपल्या भाषणांत असल्या गोष्टी सांगितल्या कीं, ज्यांच्याशीं राष्ट्रीयसभेचा दूरचाही संबंध नव्हता ! किंबहुना त्यांनीं कल्पनेनेच एक संस्था निर्माण करून तिजविषयीं आपल्या भाषणांत इतक्या जोरानें वर्णन केलें असें म्हणण्यासही हरकत नाही. फक्त इतकेंच कीं, ती साहेबबहादुरांनीं काढलेली संस्था काँग्रेसच्या लोकांना ऐकूनही माहीत नव्हती ! त्यांना तिचें एवढें माहात्म्य होतें ही गोष्ट डफरीन साहेबांचें भाषण वाचल्यानंतरच समजली ! ! असो.

तेलंगांचें हें भाषण उत्तमच झालें. अलाहाबादेच्या राष्ट्रीय सभेस मिस्टर ( नंतरचे सर नारायण ) चंदावरकर हजर होते. त्यांनीं एकदां मित्रमंडळींत सांगितलें कीं, तें भाषण करण्यापूर्वीं तेलंगांना विचार करण्याला पुरेशी वेळसुद्धां मिळाली नव्हती. तरी त्यांचें भाषण इतकें उत्तम झालेलें ऐकून आपण आश्चर्यचकित झालों !

प्रकरण तेरावें.

लक्षांत ठेवण्यासारख्या गोष्टी.



काशीनाथपंत तेलंग यांनीं कोलेजांत असतांनाच आपल्यापुढें करीं उच्च ध्येयें ठेवण्याचा निश्चय करून त्याप्रमाणें तयारी चालविली होती हें मागील एका प्रकरणांत सांगितलेच आहे. आतां त्यांच्या एकंदर चरित्रांत मुख्य लक्षांत ठेवण्यासारख्या कोणत्या गोष्टी होत्या अगर त्यांच्या ठिकाणीं मुख्य गुण कोणते होते हें इकडे थोडक्यांत सांगतों.

पहिली गोष्ट ही की, तेलंगांना सार्वजनिक काम करण्याची पहिल्या-पासूनच मोठी हौस होती. त्यामुळे ते सन १८७२ मध्ये आपल्या धंद्यास लागल्या दिवसापासूनच जे सार्वजनिक कामांत पडू लागले ते ती कामे अगदी अखेरपर्यंत म्हणजे १८९३ पर्यंत करीत होते. त्या वीस बावीस वर्षांमध्ये मुंबईच्या सर्व सार्वजनिक चळवळीमध्ये तेलंगांचे अति उच्च स्थान होतें. त्या मुदतीत त्यांनी जेवढी भाषणे केली तेवढी जर एकत्रित केली, तर सर रेमंड वेस्ट यांनी एकदां म्हटल्याप्रमाणे, तो एक मुंबईतील सार्वजनिक चळवळीचा तितक्या वर्षांचा इतिहासच होईल ! त्या भाषणांपैकी कितीक अशी आहेत की, त्यावरून त्यांना आपल्या देशाबद्दलचा केवढा अभिमान होता, लोकहिताची जेवढी वाळपळ वाटत होती व त्यामुळे ते जरूर तेव्हां सरकारी लहान मोठ्या अंमलदारांवर फसे निर्भाडपणे टीका करीत असत हे चांगलेच दिसून येतें. या भाषणांचा खुलासा मागील फांही प्रकरणांत आलेलाच आहे. त्यांच्या कामाचे क्षेत्र फौजतेही असो, राजकीय असो, सामाजिक असो, अर्थशास्त्रीय असो, धार्मिकात्मक असो, शिक्षणविषयक असो, त्यांच्या कामाचा नमुना एक ! विषयासंबंधाने पूर्ण माहिती मिळवायलाची, प्रतिपक्षाचेही काय म्हणजे असेल तें ऐकून ब्याबयाचे व एवंदर प्रश्नाचा सर्व दृष्टींनी व केवळ संप्रसाधनाच्या हेतूने विचार करतावयाचा व शेवटी अगदी समतोल मनाने निष्कर्ष काढायलाचा अशी त्यांची रीत असो. विशेषे-कळून प्रतिपक्षाचे दोषाविष्करण करतावयाचे अमते म्हणजे तेलंगांचे वस्तुत्व, त्यांचे भाग्यप्रभुत्व, त्याचे ठिकाणी प्रतिपक्षाविषयी घसत असणारे वित्तीयदार्पण व त्याची विनम्र तर्कपद्धत हे गुण जास्तच खुलत असत. तेलंगांचा “रामायण होमर” या विषयावरील निबंध आला, “खुला व्यापार-संरक्षण” यावरील निबंध आला, सामा-

जिक-राजकीय वावर्तीसंबंधाने त्यांनीं सर ऑकलंड कोलिनला दिलेले उत्तर ध्या किंवा लॉर्ड डफरीन साहेबांचा राष्ट्रीय सभेवरील हल्ला परतविते वेळीं केलेले भाषण ध्या, तेळगांच्या ठिकाणचे वरील गुण स्पष्ट रीतीने शब्दकल्याशिवाय राहातच नाहीत ! अशा त्यांच्या विविधक्षेत्रांतील चळवळीं-मुळे त्यांच्या इतका सार्वजनिक कामे करणारा पुरुष त्या वेळीं मुंबईत दुसरा कोणीच नव्हता असें म्हणत असत !

दुसरी लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हटली म्हणजे, कोणत्याही प्रश्नाविषयी विचार करतांना तेळंग ठेवीत असलेली उदार दृष्टि होय. ते आपला अँडव्होकेटचा धंदा करीत असतांना किंवा जज या नात्याने मोठे जबाबदारीचे काम करतांना स्मृत्यादि ग्रंथांचा ते कसा उदार दृष्टीने अर्थ करून जनतेचे, विशेषकरून छीत्रांचे-जीवित थोडे तरी सुखमय करण्याचा प्रयत्न करीत असत हे मागील एका प्रकरणांत दाखविलेंच आहे. तीच त्यांची उदार दृष्टि सर्व ठिकाणीं दृष्टीस पडत असे. शाळेंत किंवा कॉलेजांत अभ्यास करीत असतांना ते पारशी, गुजराथी, हिंदू व दक्षिणी हिंदू विद्यार्थ्यांशीं देखील कसे प्रेमळपणाने वागत असत याबद्दलचा त्यांचे सहाय्यायी दलाल व देसाई यांनीं आपला अनुभव नमूद करून ठेविलाच आहे. तोच नमुना त्यांच्या पुढील सार्वजनिक कारकीर्दीत सर्व जातींच्या व धर्मांच्या लोकांशीं वर्तन ठेवतांना दिसून येत असे. ते जसे आपल्या दक्षिणी हिंदूमध्ये, तसेच गुजराथी हिंदूमध्ये किंवा पारशी, मुसलमान, युरोपीयन वगैरे अन्य धर्मीय लोकांमध्ये देखील लोकप्रिय असत. तथापि अन्यधर्मीयांशीं तेळगांचा खाण्यापिण्याच्या बाबतीत मात्र कधीच संबंध येत नसे ! काशीनाथपंतांचा मूळचाच अगदीं सात्विक आहार असे. त्यामुळे पारशी-मुसलमान अगर युरोपीयन लोकांशीं त्यांचा खाण्यापिण्याच्या बाबतीत संबंध येणें शक्यच नव्हतें. आणि ते त्या वेळच्या परिस्थितीप्रमाणें

साहजिक होतें. हिंदु लोकांशीं वागतांना मात्र ते जातीचा किंवा दुसरा कोणताच विचार मनांत आणीत नसत, व सर्वांशींच ते बंधुभावानें वागत असत. युरोपीयन लोकांशीं तेलंगां जो वर्तनक्रम ठेवीत असत तो हल्लींच्या दृष्टीनें कित्येकांस प्रिलक्षण वाटेळ. कारण लॉर्ड रे, सर रेमंड वेस्ट, सर विल्यम वेडर्वर्न, सर फ्रँक फॉर्न्स अँडॅम वगैरे मोठमोठ्या युरोपीयन लोकांशीं तेलंगांचा वरचेवर व निकट प्रकारचा संबंध येत असे, व त्यांचे ठिकाणीं तेलंगांविषयीं फार आदरभाव वसत असे. तो इतका कीं, तेलंगांच्या इतका युरोपीयन लोकांमध्ये त्या वेळीं मुंबईत लोकप्रिय दुसरा कोणीच पुढारी नसे असें म्हणण्यासही हरकत नाही ! तरी त्यांचे घरीं चहा घेण्याकरितां किंवा मेजवानीकरितां तेलंगांना जाण्याचा अगर यांच्या घरीं त्यांना येण्याचा कधींच प्रसंग आला नाही ! पण याबद्दल युरोपीयन लोकांना कधींच कांहीं वाटत नसे. उलट तेलंगांच्या साध्या राहाणीबद्दल व अगदीं सरळ वर्तनाबद्दल कित्येक युरोपीयन लोकांना त्यांच्याविषयीं अधिकच आदर वाटत असे. त्या वेळचे मुंबई हायकोर्टाचे चीफ जस्टिस सर चार्लस सार्जंट यांनीं एका सार्वजनिक प्रसंगीं या तेलंगांच्या ठिकाणच्या गुण-विशेषाबद्दल गौरवयुक्त उल्लेख करून उघड रीतीनें सांगितले होते कीं, ग्रंथावलोकनानें मिळविलेला पाश्चात्य समाजाशीं दृढ परिचय व पौरुष्य हिंदु लोकांचा साधेपणा यांचें—किंबहुना पाश्चात्य संस्कृति व पौरुष्य संस्कृति यांचें योग्य प्रमाणांत—तेलंगांच्या ठिकाणीं झालेले संमिश्रण पाहून युरोपीयन समाजास त्यांच्याविषयीं विशेष प्रकारचा आदर व समाधान वाटत असे ! प. घा. जमशेटजी दलाल यांनीं एकदां सांगितले कीं, आपण अहमदाबादेस असतांना तेलंगा हे एका प्रसंगीं आपल्या घंशाकरितां त्या शहरांत आल्या वेळीं आपल्या घरीं पाहुणे म्हणून राहिले होते ! तात्पर्य, तेलंगा हे सर्व लोकांशीं उदार भावनेनें वागत असत. त्यामुळे सर्व जातींच्या समाजांमध्ये त्यांची चहा असे.

हीच उदारदृष्टि तेलंगांची धर्माच्या वावर्तीत असे. ते प्रथम प्रथम धर्मभोळेपणाने वागत असत हे खरे, पण पुढे ते सर्व बदलले. तेलंग यांनी, डॉ. भांडारकरांप्रमाणे किंवा न्या. रानड्यांप्रमाणे प्रार्थनासमाजा-सारख्या नवीन पंथाचा स्वीकार करून, स्वतंत्रपणे धर्मसंबंधी प्रतिपादन केले नाही, ही गोष्ट खरी, पण त्यांच्याच प्रमाणे तेलंगांची धर्मसंबंधी उदार मते असत याविषयी मात्र शंका नाही. त्यांनी हिंदुधर्मविषयक शांकरभाष्य, भगवद्गीता वगैरे ग्रंथ तर लक्षपूर्वक वाचलेच होते, पण त्यांनी वायव्यलचा देखील चांगला अभ्यास केला होता. फार काय, पण त्यांना वर्डस्वर्थची कविता व टॉमस कॅपिस यांचे "Imitation of Christ" हे पुस्तक, ही फारच आवडत असत ! ते महंमदी धर्मासंबंधाने आदर व्यक्त करीत असत. ते प्रार्थनासमाजाचे सभासद कधी झाले नाहीत हे खरे, पण ते समाजांत उपासनेला जात असत ! ते एकदां "थिआसॉफि-स्टांच्या परिषदेस" ( Convention ) हजर राहिले होते. तसेंच ते एकादा जुन्या चालीच्या हरदासबोवांच्या वेदान्तपर कीर्तनास देखील जात असत. तात्पर्य, एकदां इंदुप्रकाशाने म्हटल्याप्रमाणे तेलंग हे धर्म-भोळेही नव्हते व नास्तिकही नव्हते. त्यांची धर्मासंबंधी उदारदृष्टि असे, व सर्वच धर्मांमध्ये कांहीं ना कांहीं सत्य असते अशी त्यांची भावना होती. त्यांच्या धर्मसंबंधाने प्रतिपादनांत,

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥

येऽप्यन्यदेवताभक्ता भजंते श्रद्धयान्विताः ।

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजंत्यविधिपूर्वकम् ॥

( जो जो मनुष्य ईश्वराच्या ज्या मूर्तीची पूजा करण्याची इच्छा करतो याची त्याच मूर्तीच्या ठिकाणी भक्ति मी अचल करतो. जे लोक अन्य



साहजिक होतें. हिंदु लोकांशीं घागतांना मात्र ते जातींचा किंवा दुसरा कोणताच विचार मनात आणीत नसत, व सर्वांशींच ते बहुमानानें घागत असत. युरोपीयन लोकांशीं तेलंग जो वर्तनक्रम ठेवीत असत तो हल्लींच्या दृष्टीनें कित्येकांस मिलक्षण वाटे. कारण लॉर्ड रे, सर रेमंड वेस्ट, सर विल्यम वेडवर्न, सर फ्रँक फॉर्ब्स अँडॅम वगैरे मोठमोठ्या युरोपीयन लोकांशीं तेलंगाचा वरचेवर व निकट प्रकारचा सवध घेत असे, व त्याचे ठिकाणीं तेलगांमिषयीं फार आदरभाव वसत असे. तो इतका की, तेलंगांच्या इतका युरोपीयन लोकांमध्यें त्या वेळीं मुबईत लोकप्रिय दुसरा कोणीच पुढारी नसे असें म्हणण्यासही हरकत नाही ! तरी त्याचे घरीं चहा घेण्याकरिता किंवा मेजवानीकरिता तेलंगांना जाण्याचा अगर याच्या घरीं त्यांना येण्याचा फधीच प्रसंग आला नाही ! पण याबद्दल युरोपीयन लोकाना फधीच कांहीं वाटत नसे. उलट तेलगांच्या साध्या राहाणीबद्दल व अगदीं सरळ वर्तनाबद्दल कित्येक युरोपीयन लोकाना त्यांच्यामिषयीं अधिकच आदर वाटत असे. त्या वेळचे मुबई हायकोर्टाचे चीफ जस्टिस सर चार्ल्स सार्जेंट यांनीं एका सार्वजनिक प्रसंगीं या तेलगांच्या ठिकाणच्या गुण-विशेषाबद्दल गौरवयुक्त उल्लेख करून उघड रीतीनें सांगितलें होतें की, प्रथमलोकानां मिळविलेल्या पाश्चात्य समाजाशीं दृढ परिचय व पौरस्त्य हिंदु लोकांचा साधेपणा यांचें—किंबहुना पाश्चात्य संस्कृति व पौरस्त्य संस्कृति यांचें योग्य प्रमाणांत—तेलगांच्या ठिकाणीं झालेलें संमिश्रण पाहून युरोपीयन समाजास त्यांच्यामिषयीं विशेष प्रकारचा आदर व समाधान वाटत असे ! प. वा. जमशेटजी दलाल यांनीं एवढां सांगितलें की, आपण अहमदाबादेस असतांना तेलंग हे एका प्रसंगीं आपल्या घराकरितां त्या शहरात आल्या वेळीं आपल्या घरीं पाहुणे म्हणून राहिले होते ! तात्पर्य, तेलंग हे सर्वांचे लोकांशीं उदार भावनेनें घागत असत. त्यामुळे सर्व जातींच्या समाजांमध्ये त्यांची चहा असे.

हीच उदारदृष्टि तेलंगांची धर्माच्या वावर्तीत असे. ते प्रथम प्रथम धर्मभोळेपणाने वागत असत हे खरे, पण पुढे ते सर्व बदलले. तेलंग यांनी, डॉ. भांडारकरांप्रमाणे किंवा न्या. रानड्यांप्रमाणे प्रार्थनासमाजा-सारख्या नवीन पंथाचा स्वीकार करून, स्वतंत्रपणे धर्मसंबंधी प्रतिपादन केले नाही, ही गोष्ट खरी, पण त्यांच्याच प्रमाणे तेलंगांची धर्मसंबंधी उदार मते असत याविषयी मात्र शंका नाही. त्यांनी हिंदुधर्मविषयक शांकरभाष्य, भगवद्गीता वगैरे ग्रंथ तर लक्षपूर्वक वाचलेच होते, पण त्यांनी बायबलचा देखील चांगला अभ्यास केला होता. फार काय, पण त्यांना बर्डस्वर्थची कविता व टॉमस कॅपिस यांचे "Imitation of Christ" हे पुस्तक, ही फारच आवडत असत ! ते महंमदी धर्मासंबंधाने आदर व्यक्त करीत असत. ते प्रार्थनासमाजाचे सभासद कधी झाले नाहीत हे खरे, पण ते समाजांत उपासनेला जात असत ! ते एकदां "थिआसॉफि-स्टांच्या परिषदेस " (Convention) हजर राहिले होते. तसेंच ते एकादा जुन्या चालीच्या हरदासबोवांच्या वेदान्तपर कीर्तनास देखील जात असत. तात्पर्य, एकदां इंदुप्रकाशाने म्हटल्याप्रमाणे तेलंग हे धर्म-भोळेही नव्हते व नास्तिकही नव्हते. त्यांची धर्मासंबंधी उदारदृष्टि असे, व सर्वच धर्मांमध्ये कांहीं ना कांहीं सत्य असते अशी त्यांची भावना होती. त्यांच्या धर्मसंबंधाने प्रतिपादनांत,

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥

येऽप्यन्यदेवताभक्ता भजंते श्रद्धयान्विताः ।

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजंत्यविधिपूर्वकम् ॥

( जो जो मनुष्य ईश्वराच्या ज्या मूर्तीची पूजा करण्याची इच्छा करतो यांची त्याच मूर्तीच्या ठिकाणी भक्ति मी अचल करतो. जे लोक अन्य

साहजिक होतें. हिंदु लोकांशीं यागतांना मात्र ते जातींचा किंवा दुसरा कोणताच निचार मनात आणीत नसत, व सर्वांशींच ते बंधुभावानें वागत असत. युरोपीयन लोकांशीं तेलंग जो वर्तनक्रम ठेवीत असत तो हल्लींच्या दृष्टीनें कित्येकांस निरक्षण वाटे. कारण लॉर्ड रे, सर रेमंड वेस्ट, सर विल्यम वेडबर्न, सर फ्रँक फॉर्ब्स वगैरे मोठमोठ्या युरोपीयन लोकांशीं तेलंगांचा वरचेवर व निकट प्रकारचा संबंध येत असे, व त्याचे ठिकाणीं तेलंगानिपयी फार आदरभाव वसत असे. तो इतका कीं, तेलंगांच्या इतका युरोपीयन लोकामध्ये त्या वेळीं मुंबईत लोकप्रिय दुसरा कोणीच पुढारी नसे असें म्हणण्यासही हरकत नाही ! तरी त्याचे घरीं चहा घेण्याकरितां किंवा मेजवानीकरितां तेलंगांना जाण्याचा अगर याच्या घरीं त्यांना घेण्याचा कधींच प्रसंग आला नाही ! पण याबद्दल युरोपीयन लोकाना कधींच काही वाटत नसे. उलट तेलंगांच्या साध्या राहणीबद्दल व बगदीं सरळ वर्तनाबद्दल कित्येक युरोपीयन लोकाना त्याच्यानिपयी अधिकच आदर वाटत असे. त्या वेळचे मुंबई हायकोर्टाचे चीफ जस्टिस सर चार्लस सार्जंट यांनीं एका सार्वजनिक प्रसंगीं या तेलंगांच्या ठिकाणच्या गुण-विशेषाबद्दल गौरवयुक्त उल्लेख करून उघड रीतीनें सांगितलें होतें कीं, ग्रंथालोकनानें मिळविलेला 'पाश्चात्य समाजाशीं दृढ परिचय व पौरस्य हिंदु लोकांचा साधेपणा यांचें—किंबहुना पाश्चात्य संस्कृति व पौरस्य संस्कृति यांचें योग्य प्रमाणात—तेलंगांच्या ठिकाणीं झालेलें संमिश्रण पाहून युरोपीयन समाजास त्यांच्यानिपयी विशेष प्रकारचा आदर व समाधान वाटत असे ! प. वा. अमरोदजी दलाळ यांनीं एकदां सांगितलें कीं आपण अहमदाबादेस असतांना तेलंग हे एका प्रसंगीं आपल्या घायाकरित त्या शहरात आल्या वेळीं आपल्या घरीं पाहुणे म्हणून राहिले होते तात्पर्य, तेलंग हे सर्व लोकांशीं उदार भावनेनें वागत असत. त्यामुळे सर्व जातींच्या समाजामध्ये त्यांची चहा असे.

हीच उदारदृष्टि तेलंगांची धर्माच्या वावर्तीत असे. ते प्रथम प्रथम धर्मभोळेपणाने वागत असत हे खरे, पण पुढे ते सर्व बदलले. तेलंगांनी, डॉ. भांडारकरांप्रमाणे किंवा न्या. रानड्यांप्रमाणे प्रार्थनासमाजासारख्या नवीन पंथाचा स्वीकार करून, स्वतंत्रपणे धर्मसंबंधी प्रतिपादन केले नाही, ही गोष्ट खरी, पण त्यांच्याच प्रमाणे तेलंगांची धर्मसंबंधी उदार मते असत याविषयी मात्र शंका नाही. त्यांनी हिंदुधर्मविषयक शांकरभाष्य, भगवद्गीता वगैरे ग्रंथ तर लक्षपूर्वक वाचलेच होते, पण त्यांनी बायबलचा देखील चांगला अभ्यास केला होता. फार काय, पण त्यांना वर्डस्वर्थची कविता व टॉमस कॅपिस यांचे "Imitation of Christ." हे पुस्तक, ही फारच आवडत असत ! ते महंमदी धर्मासंबंधाने आदर व्यक्त करीत असत. ते प्रार्थनासमाजाचे सभासद कधी झाले नाहीत हे खरे, पण ते समाजांत उपासनेला जात असत ! ते एकदां "थिआसॉफिस्टांच्या परिषदेस" (Convention) हजर राहिले होते. तसेच ते एकाद्या जुन्या चालीच्या हरदासबोत्रांच्या वेदान्तपर कीर्तनास देखील जात असत. तात्पर्य, एकदां इंदुप्रकाशाने म्हटल्याप्रमाणे तेलंग हे धर्मभोळेही नव्हते व नास्तिकही नव्हते. त्यांची धर्मसंबंधी उदारदृष्टि असे, व सर्वच धर्मांमध्ये कांहीं ना कांहीं सत्य असते अशी त्यांची भावना होती. त्यांच्या धर्मसंबंधाने प्रतिपादनांत,

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥

येऽप्यन्यदेवताभक्ता भजंते श्रद्धयान्विताः ।

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजंत्यविधिपूर्वकम् ॥

( जो जो मनुष्य ईश्वराच्या ज्या मूर्तीची पूजा करण्याची इच्छा करतो याची त्याच मूर्तीच्या ठिकाणी भक्ति भी अवचळ करतो. जे लोक अन्य

देवतांची श्रद्धेने भक्ति करतात ते पोर पाहिल्यास भाक्षीच—त्यांचा विधि चुकळा तरी—भक्ति करतात. )

हे गीतेतले श्लोक नेहमी येत असत. ते स्वतः नियम ज्ञानानंतर व भोजनापूर्वी गीतेचा पाठ करीत असत.

याप्रमाणे फोणत्याही निपासबंधाने तेजगांची उदार मते असल्यामुळे ते सर्व प्रकराच्या घट्टवल्ली—एक आपी, व मग दुसरी असें न भ्रूणतां—बरोबरच चारुमित्या पाहिजेत असें प्रतिपादन करीत असत. पाच पर-णास्तर न्या. रानडे यांनी एका प्रसंगी सर्व उदारमतवादी मंडळीस “ तेजसंप्रदाय ” असे नांव दिले होते. तेजस हे दादाभाई, गेय, घडुडीन यांच्याबरोबर राबपीच घट्टवळ करीत असत. भांडारकर व रानडे यांना ते सामाजिक घट्टवल्लीत सहाय्य करीत असत. भाऊ दानी व भांडारकर यांच्याप्रमाणे ते बाप्प व संशोधन या क्षेत्रां वरत करीत असत. व युनिवर्सिटीन व इतर ठिकाणी ते युरोपीयन व इतर लोक यांबरोबर शिक्षणविषयक कामगिरी करीत असत. अगा सर्वोपार्ण त्यांचा आनुष्यकाम असल्यामुळे तेजस हे न्याय्या इत्यादीन सर्वच ठिकाणी हजेत असे पात्रांचे आणि ते निधन पात्रांचे त्यांची जागा घेणारा कोणीही हिंदु मुसलमान राहिल नाही असे हिंदुत्ववादाने उभार करढावे यांत आश्चर्य नाही !

परमानंद याच्याविषयी ते फार आदर वाळ्मीत असत. भाडारकराना तर ते नेहमी “आचार्य” असे संबोधित असत. असा तेलगाचा वर्तनक्रम असे तरी तो केवळ अवयवद्वामूलक नसे. कोणत्याही वायतीत त्या पूज्य व्यक्तीशी तेलगाचा मतभेद झाल्यास तो ते स्पष्टरीतीने व्यक्त करित असत. मिस्टर मलबारीच्या पत्रकासबवी चाल-लेल्या वादविवादात रानडे व तेलग याजमध्यें कायदा मागण्याच्या वायतीत मतभेद झाला होता. असो. कै. भीमाचार्य झळकीकर हे अगदी जुन्या मताचे शास्त्री तेलगाचे गुरु होते. त्याच्याविषयी तेलगाच्या ठिकाणी अखेर-पर्यंत आदरभास वसत असे. तेलगाच्याच शिफारशीमुळे झळकीकर शास्त्रीबोराचे गुण त्या वेळच्या सरकारी अधिकाऱ्याच्या नजरेस आले व त्यांना “महामहोपाध्याय” ही पदवी देण्यात आली असे आम्ही ऐकले होते.

“सौजन्य” हा एक दुसरा तेलगाच्या ठिकाणी विशेष होता. आपल्या विद्यार्थिदर्शेत सद्धत शिकण्याच्या कामी आपणास प्रथम कै. श्रीपादराव ठाकूर याची मदत झाली होती हे तेलग अखेरपर्यंत निसरले नव्हते. कॉलेजांत असताना व नंतर तेलग हे मोठ्या पदवीस चढल्यावर सुद्धा आपल्या वालग्यातील मित्राना, त्यांना न कळत देखील, कसे हर-एक तन्हेने सहाय्य करित असत याबद्दल जमशेटजी दलाल व अब्दाला देसाई यांनी आपले अनुभव नमूद करून ठेवले आहेत. एकदा रा. सा. मंडलिक याची वरिष्ठ कायदे कौन्सिलात नेमणूक झाल्यानेही काही गैर-समज उत्पन्न झाला होता व त्यात तेलगाच्या नावाचा उपयोग करण्यात आला होता. ही गोष्ट तेलगाच्या नजरेस येताच त्यांनी मुंबईच्या इमजी वर्तमानपत्रात स्वदस्तरचे पत्र लिहून खरा प्रकार काय होता हे सांगितले व तो गैरसमज दूर केला.

त्यांच्यावर कडक टीका केली, पण त्याला कारण फक्त त्यांच्या घरची परिस्थिति ! या घरच्या वडील माणसांच्या अडचणीमुळे आपण आपल्या तत्वाविरुद्ध वागलों असें तेलंगांनीं मग कबूल केलें ! तेव्हां याबद्दल तेलंगांना दोष किती द्यावयाचा याविषयी निरनिराळ्या प्रकृतीच्या माणसांमध्ये मतभेद होण्याचा संभव आहे. कोणी तेलंगांना दूषण देतील, कोणी दूषण देणार नाहीत !

तेलंग हे साहेब लोकांशीं फार सलग्गीने व गोड बोळून वागत असत व म्हणून त्यांची त्या लोकांत इतकी चहा होती असेंही कित्येक म्हणत असत. व ह्यासंबंधांत तेलंगांना-इतरांना सोडून सी. आय. ई. पदवी मिळाली व त्यांना-रानड्यांना टाकून-हायकोर्ट जज्याची जागा मिळाली या गोष्टीचा उल्लेख करण्यांत येत असे. पण हें म्हणणें अज्ञानमूलक होतें व त्याला फलपनेशिवाय दुसरा आधार नव्हता ! सी. आय. ई. सारख्या पदव्या सरकार कांहीं विशेष कारणाकरितां देत असतें. वाटेल त्याला किंवा कोणी मागतो म्हणून सरकार त्या देत नसतें. तेलंगांना सी. आय. ई. पदवी त्यांनीं एज्युकेशन कमिशनमध्ये चांगलें काम केल्याबद्दल देण्यांत आली होती. कमिशनच्या वावरीत त्यांचें दुसऱ्या वड्या युरोपीयन लोकांशीं जमलें नाहीं म्हणून त्यांनीं वाणेदारपणानें एक स्वतंत्र भिन्नमतपत्रक रिपोर्टास जोडून कित्येक साहेब लोकांचें म्हणणें खोडून काढलें होतें ! अशा स्थितीत तेलंगांनीं साहेब लोकांशीं गोड बोळून सदरू पदवी मिळविली असें कसें म्हणतां येईल ?

तेलंगांना-रानड्यांना टाकून-जज्याची जागा देण्यांत आली याचीं कारणें निराळीं होती. सन १८७० च्या सुमारास पुण्यांत ज्या धामधुमी शाखा त्यांच्या बुडाशीं रानडे असावेत असा वरिष्ठ सरकारी अधिकारी

छोकरांना सशय येऊन जी त्याची मनें एकदां दुपित झालीं ती पुढें कित्येक वर्षे तशींच राहिली होती, आणि हेंच रानट्याच्या वढतीच्या आड येणारें मुख्य कारण होतें. तेलगाचें राहणें मुग्रैत व घदा हायकोर्टातील युरोपीयन वॅरिस्टर छोपांमल्लें; असा प्रकार मूळपासूनच असल्यामुळें त्याच्या मार्गांत रानट्यांच्यासारख्या अडचणी मुळींच नव्हत्या. याशिवाय तेलगाचें एशियाटिक सोसायटीपुढें अगर इंडियन ॲंटिकरीमल्लें निद्वत्त्वपूर्ण वाक्ययात्मक निग्रह व लेख येत असत. ते व यूनिव्हर्सिटीतील सिडिकेट मल्लें काम याच्या योगानें त्याचा मोठमोठ्या युरोपीयन छोकरांनीं नेहमींच सबब येत असे. त्यामुळें त्याचें युरोपीयन छोकरांत चांगलें वजन असे. त्याचा घदा तर उत्तम चाललाच होता या कारणसमुचयामुळें जजाचे जागेसाठीं तेलगांची हायकोर्टकडून व लॉर्ड रे याजकडून शिफारस झाली व त्याची त्याप्रमाणें नेमणूक झाली.

तेलगांनीं आपलीं सर्ग सार्वजनिक कामें अगरदीं नि स्वार्थबुद्धीनें व बाणेदारपणानें केल्याबद्दलचे रानडे, भेथा, वाच्छा यांकरे छोकराचे दाखले तर आहेतच, पण मद्रासचे जॉन ॲडॅम यांनीं तेलगाना ( Incorruptible patriot ) “ अगरदीं निर्दोष असा देशामिमानी पुरुष ” म्हटलें आहे व लुड लॉर्ड रे यांनीं त्याच्या सार्वजनिक उपयोगास ( Disinterested efforts to promote the people's welfare ) नि स्वार्थ बुद्धीनें केलेले प्रयत्न असें म्हटलें आहे. तात्पर्य, घरच्या परिस्थितीमुळें तेलगाना सामाजिक वास्तवीत एक दोन प्रसर्गी आपल्या सत्यप्रमाणें वागतां आले नाही या एका गोष्टीशिवाय त्याच्या सगळ्या सार्वजनिक कारकीर्दीत नात्र ठेवण्यासारखें कोणास काहीं मित्रेळ असें वाटत नाही.

इतर लोक धडास लागून त्यांची सापत्तिक स्थिति जरा समाधानकारक होऊन त्याचें ( इच्छा असल्यास ) सार्वजनिक कामाकडे लक्ष लागतें ”



पोपाख असे. काशीनाथपत शाळेंत व कॉलेजात जात असत तेव्हापासूनच पाटलोण व वूट चापरीत असत. अगात साधा सदरा, त्यावर फारशी तऱ्हेचा पाढरा कोट ( थडीच्या दिश्यात काळा वनातीचा कोट ), गळ्यात बॅरिस्टरी चष्मा व डोक्यास परभी पागोटें हा त्याचा पोपाख असे.

घरची सर्व व्यवस्था त्रिकराम पाहात असत. काशीनाथपताना घरी काहीच पाहार्जे लागत नसे. यात वस्तुतः त्याची सोयच होत असे. कारण त्यांना आपला सगळा वेळ धडा, वाचन व सार्वजनिक कामें याकडे देण्यास सहज मिळत असे. तथापि कुटुंबात त्यांचें सर्वांशींच प्रेमळपणाचेंच वर्तन असे. त्याच्या सर्व खासगी व्यवहारात एक मुख्य तत्व असे. ते थडील माणसाच्या इच्छेविरुद्ध कधीहि धागत नसत. यान्दलचीं एक दोन उदाहरणें दिल्यास तीं हल्लींच्या दिवसांत देखील अत्यंत निचारणीय ठरतील असें वाटतें. तेलंग हे सर्व मडळीसह प्रथम कादेवाडींतील आपल्या घरात राहात असत पुढें बॅरिस्टरी चागली चालू लागल्यानर त्यांनीं चौपाडीपरील बंगला विकत घेण्याचें ठरविलें. त्यांनीं ती गोष्ट प्रथम वडिलांना कळविली नव्हती. सर्व व्यवस्था ठरून खरेदीपत्र व्हाण्याचें त्या वेळीं त्यांनीं ती गोष्ट वडिलांस कळविली. त्यांनीं लागलींच काशीनाथपताना “ तू आणि तुझीं बायकोमुलें जाऊन बगल्यात राहा आम्ही इकडेच राहतों ” असें उत्तर दिलें । तें ऐकून त्यांना वाईट वाटलें व त्यांनीं म्हटलें, “ सर्व माणसें यात्र्याचीं नसतील तर बंगला मला नको. मीही इकडेच राहीन । ” तेव्हा “ बरे तर, आम्ही सगळींच नव्या घरात राहण्यास येऊ. खरेदीपत्र कर जा ” असें वडिलांनीं म्हटलें. मग काशीनाथपतानीं नवीन घर घेतलें व तिकडे कुटुंबांतली सर्व मडळी राहू लागली.

काशीनाथपत हे स्वतः इतके शिकलेले, बॅरिस्टरीचा धंदा करणारे व विद्वान् म्हणून प्रसिद्धि पावलेले असे होते, पण ते घर बदलतांना

आपल्या वडिलांच्या संतोषाकरितां पीतांबर नेसून, शेळा पांघरून व हातांत घरांतले देव घेऊन जुन्या घरापासून नव्या घरापर्यंत सुमारे मैल दीड मैल उघड्या पायांनीं चालत गेले !

काशीनाथपंतांच्या अखेरच्या दुखण्यांत मोडावर थोडीशी साथी शस्त्र-क्रिया करून घेतल्यास तुम्ही बरे व्हाल अशी डॉक्टरांनीं खात्री दिली असतांना त्यांच्या अंगांतून रक्ताचा एक थेंब वाहेर पडलेला देखील आपल्या आईबापांच्यानें पाहवणार नाहीं म्हणून त्यांनीं शस्त्रक्रिया करून घेतली नाहीं व आपल्यावर मृत्यु ओढवून घेतलं !

यावरून तेलंग हे आपल्या आईबापांना न दुखविण्याबद्दल किती जपत असत हे स्पष्ट रीतीनें सिद्ध होतें. असा कर्तव्यतत्पर मुलगा वैभवशिखरास चढलेला वयाच्या त्रेचाळिसाव्या वर्षी—अल्पवयींच—आपल्या देखत गेलेला पाहून त्या वृद्ध आईबापांना काय वाटलें असेल ? त्यांच्या दुःखाचें कोण वर्णन करू शकेल ? तेलंग हे ता. १ सप्टेंबर सन १८९३ रोजीं गेले. त्रिवकराव पुढें एक वर्षांनेंच गेले ! बापूभाई मग गेले.

काशीनाथपंतांना तीन मुलगे व चार मुली इतकीं अपत्ये होती. एक मुलगा लहानपणींच मृत झाला होता. मरणसमयीं दोन मुलगे व चार मुली इतकीं हयात होती. मुलींचीं लग्नें पूर्वींच झालीं होती. मुलगे शिक्त होते. काशीनाथपंतांचे वडील चिरंजीव पंढरीनाथपंत हे सर्वदृष्टींनीं त्यांचे सत्पुत्र असे होते. ते दोन वर्षांपूर्वीं मृत झाले. द्वितीय चिरंजीव द्वारकानाथपंत व पंढरीनाथपंतांची मंडळी हीं सर्व माणसें हल्लीं काशीस राहतात. काशीनाथपंतांच्या मुलीपैकीं फक्त हल्लीं दोन हयात आहेत. एक आठवणकरांच्या घरी दिलेडी व दुसरी खोटे यांच्या घरी दिलेडी जरा असून त्या आपापल्या घरी सुखी आहेत.

तेलंग वारले तेव्हां सर्व इंग्लिश व देशी पत्रातून दुखवऱ्याचे लेख आलेच होते. तरी मग मुंबईच्या शेरिफने बोलावलेली अशी तेलंगाच्या स्मारकाबद्दलची सन १८९३ च्या ऑक्टोबरमध्ये टाउनहॉलमध्ये सभ भरली. अध्यक्षस्थानी गव्हर्नर साहेब लॉर्ड हॅरिस हे निराजमान झाले होते सभेत रानडे, मेथा, चदावरकर, मॅकिक्न वगैरे गृहस्थांची भाषणें झाली रीतीप्रमाणें स्मारककमिटी नेमण्यात आली. वर्गणीची रक्कम सुमारे ४०,००० रुपये जमली. त्यामधून एल्फिन्स्टन कॉलेजातील विद्यार्थ्यांच्या वसतिगृहाची इमारत बांधून त्यास "Telang Wing" तेलंगाचें नांव देण्यात आलें. त्याचप्रमाणें पंचमहाल जिल्ह्यातील शहरात हायस्कूलची इमारत बांधण्यांत येऊन त्यास त्या वेळच्या कलेक्टर फडून "तेलंग हायस्कूल" असें नांव देण्यात आलें. पुढें काही वर्षांन फौ. रा. सा. नारायण विष्णु बापट यांनी सहा हजार रुपये मुंबईच्या युनिव्हर्सिटींत एम्. ए. परीक्षेत "इतिहास व तत्वज्ञान" निषय घेऊन पहिल्या नव्वरास पास होणाऱ्या विद्यार्थ्यांकरिता नांवांन एक सुवर्णपदक ठेविलें आहे. हल्ली मादुगा येथें आलेल्या सारस्वत ब्राह्मणांच्या वसाहतीच्या इमारतीपैकी एका "तेलंगा"चें नांव देण्यांत आलें असून त्याच भागांत मुंबई म्युनिसिपालिटीने तयार केलेल्या एका नवीन रस्त्याला तेलंगाचें नांव आलें आहे. इतकी तेलंगाच्या नावानें आतांपर्यंत स्मारकें झाली आहेत.



# शुद्धिपत्र.



पृष्ठ.	ओल.	अशुद्ध.	शुद्ध.
२	४	नानाभाई	नानाभाई
५	११	ह्यांची	त्यांची
६	११	विशाद	विषाद
२९	१	म्हटले	म्हटले की,
३१	१८	मध्य	मध्ये
४१	२	असतात.	असतात,
४४	८	शतकपर्यंत	शतकापर्यंत
६०	११ व } १२ }	गॉटहोल्ड	• ग्रॅटहोल्ड
		Gotthold } Ephraim } Lessing }	( Granthold Iphraim Lesing )
६८	५	वेतरेजनाः	वेतरोजनः
७२	१२	धर्मज्ञांस	धर्मज्ञास
७४	१०	आवडल	आवडले
९७	१०	कायम	प्रथम
१०७	३	मते	मने
१४१	८	कितीस ?	कितीसे ?
१४७	२०	वर्गाचे	वर्गाने
१५३	९	आले	आले
१७५	२३	असेल	असेल तर
१८९	१४	गुजराथी, हिंदु	मध्ये स्वल्पविराम नको